P. B. SANSKRIT

P. B. SANSKRIT 331

THE

KÂVYA-PRÂKASHA OF MAMMATA

ULLÂSA VII.

WITH

THE CORRESPONDING PORTIONS

OF

THE KÂVYA-PRADÎPA OF GOVINDA

AND

THE UDYÔTA OF NAGOJI-BHATTA.

EDITED BY

DINKAR TRIMBAK CHANDORKAR B. A.

PROFESSOR OF SANSKRIT,

FERGUSSON COLLEGE.

WITH

Notes and Appendix.

(*All rights reserved*)

POONA.

1895.

Price Rs. 1-12.

Printed and published

by

THE PROPRIETOR

of

The "JAGADHITECHCHU" Press.

at the "SHRI VITHAL" Press,

POONA.

P. B. Book. 331

CRITICAL NOTICE.

In preparing the present edition of the Kâvya-Prakâsha, Ullâsa VII., the following printed and Manuscript copies have been used.

च. This is a printed edition of the Kâvya-Prakâsha, edited by Shyâmâcharana Kaviratna, with explanatory and illustrative notes by Pandit Maheshachandra Nyâyaratna C. I. E., Principal, Calcutta Sanskrit College.

छ. This is a lithograph edition of the Kâvya-Prakâsha, with a Commentary by Kamalâkara, published at Benares.

ज. This is a Manuscript copy of the Kâvya-Prakâsha, with a Commentary by Jayanta Bhatta, procured from the Deccan College Library, Poona.

झ. This is a printed edition of the Kâvya-Prakâsha, edited by Mr. Vâmanâchârya Zalakîkar, Shâstri, Deccan College.

The text of the Kâvya-Pradîpa is based upon a collation of the Bombay edition of the Kâvya-Pradîpa, published by the Proprietor of the Nirṇaya-Sâgara Press, and a Manuscript kindly lent me by Mr. Vâmanâchârya Zalakîkar.

The text of the Udyôta is based on a collation of three Manuscripts: One (क) kindly procured for me by Mr. G. R. Nandargikar, Teacher, New English School: another (ख) by Mr. Vâsudeva Shâstri of the Fergusson College: and the third (ग) placed at my disposal by Dr. R. G. Bhandarkar. This Manuscript is, however, incomplete, and ends with the words शिवलिंगशब्दस्य जगदन्तर्यामि (vide page 17).

A LIST OF ABBREVIATIONS USED IN THE BOOK

K. P.—
Kâvyap.— } Kâvyaprakâsha Mr. Zalakîkar's first edition.

Kam.—Kamalâkarî by Kamalâkara.

Pr.—Prabhâ by Vaidyanâtha Tatsat.

Sâr.—Sârabodhinî by Shrivatsalâncchana.

Su.—
Sudhâ— } Sudhâsâgara by Bhîmasena Dixita.

Chakra—Vistârikâ by Chakravarti.

San—Sanketa by Mânikyachandra.

Sâhitya—
S. D.— } Sâhityadarpana by Vishwanâtha.

Chandrikâ—Udâharnachandrikâ by Vaidyanâtha Tatsat.

Vivarana—
Mahesha— } Tâtparya-Vivarana by Maheshachandra.

S. T.—Bâlachittânuranjinî by Sarasvati-Tîrtha.

Jayanta—Dîpikâ by Jayanta.

R. G.—Rasa-Gangâdhara by Jagannâtha.

D. R.—Dasharûpa by Dhananjaya.

Vâm.—Vâmana.

Bhôja.—Bôhja-Râja.

Vâg-Bha.—Vâg-Bhata.

Vishva.—Vishvanâtha.

Pratâ.—Pratâparudra.

Rudra.—Rudrata.

PREFACE.

—:0:—

The following pages are the result of an endeavour to furnish the general student of Sanskrit and the University student in particular with an edition of the Seventh Ullâsa of the Kâvya-Prakâsha, together with the corresponding portions of the Kâvyapradîpa and the Udyôta. The Kâvya-Prakâsha is by no means a simple book. It belongs to that class of writings, whose style aims at conciseness, and consequently possesses all the characteristic defects of that style. There is thus much in it that is elliptical, much that is vague and obscure. To supply these ellipses and to clear up these obscurities, the aid of a commentary is indispensable.

The commentary, which I have selected for publication along with the Kâvya-Prakâsha, is the one composed by Govind Thakkura, by name the Kâvyapradîpa. The reason for this selection is that of all the commentaries extant on the Kâvya-Prakâsha, none is, in my opinion, better fitted to be a safe guide to a right understanding of the Kâvya-Prakâsha than the Kâvyapradîpa. Its author, Govind Thakkura, is a man of deep learning and fine logical intellect, and brings a perfectly unbiassed mind to the interpretation of his author. Hence his exposition is very full and systematic, his views independent and sound, and his interpretations generally correct and trustworthy. His method of explanation, however, is different from that of other commentators. Instead of explaining the text, word by word, as the other commentators of Mammata do, he generally gives the substance of each sentence in his own words, following, however, Mammata's phraseology as

closely as possible. Sometimes, while giving his own interpretation of a passage, he takes occasion to criticise the interpretations of others, and refutes them with great polemical skill. Sometimes he differs from Mammata himself. On such occasions, he always takes care to base his difference on solid grounds, and back his own views with cogent arguments.

There are two commentaries on the Kâvyapradîpa :— The Prabhâ and the * Udyôta, the first composed by Vaidyanâtha and the second by Nâgôjîbhatta. Both the commentaries are very clever, and they are quite essential to a proper understanding of the Kâvyapradîpa. I have, however, published the Udyôta only. One obvious reason for so doing is that the Udyôta has been hitherto unpublished, whilst the Prabhâ has been already published along with the Kâvyapradîpa in the Kâvya-Mâlâ Series. The second reason is that the Udyôta is more copious than the Prabhâ. Many difficult points of the Pradîpa are passed over by Vaidyanâtha which are fully explained by Nâgôjibhatta. I have, however, made ample use of the Prabhâ in explaining the Pradîpa in my Notes, and have given all important extracts from it in the foot-notes.

In the Appendix, I have arranged under each fault (दोष), mentioned by Mammata, the corresponding faults, with their examples, given by several other well-known writers on Rhetoric, who preceded or succeeded Mammata. The Appendix is intended to serve a double purpose, viz. that of putting the reader in possession of a large stock

---

* Some notes in Sanskrit, giving additional explanation and information, prepared by Mr. Vâsudeva Shâstri, have been inserted into the body of the Udyota, being enclosed within brackets.

of examples of each fault, thus enabling him to gain an additional insight into his subject, and secondly, that of showing how far Mammata has made an advance on his predecessors in this part of Rhetoric, and how far he has been improved upon by his successors. The reader will thus be able to guage the extent of our author's originality.

In the Notes that are appended to this volume, I have tried to give a full and systematic exposition of the subject treated in the Seventh Ullâsa. In this exposition I have mainly followed the Pradîpa, translating and explaining the whole of it with the aid of its two commentaries—the Prabhâ and the Udyôta. I have also added, in various places, the views of other commentators and writers on difficult points of the text, giving the original Sanskrit extracts in the footnotes. The object aimed at in preparing the Notes is to enable the general Sanskrit reader to understand the subject of this Ullâsa independently of the Sanskrit original. To meet the especial wants of University students, however, I have adopted two expedients. The first is that the translation and explanation of Mammata's Vritti have been incorporated into the main body of my exposition of the Pradipa, care, however, being taken to mark them off from it by printing them in *italics*, or by enclosing them between inverted commas, with the word Vritti written before them. The second is that the whole body of the Notes has been divided into two parts, one intended for students reading for the University examination and the other for such as may be desirous of diving deeper into the subject, and acquainting themselves with the intricate subtleties of sanskrit commentators : the first part being printed in large type, and the second in small.

It now remains for me to discharge the pleasing duty of

thanking all those who have assisted me in the execution of this work. And first of all, I take this opportunity of expressing publicly my gratitude to Mr. Vasudeva Shâstri of the Fergusson College for the manifold and valuable assistance he has uniformly given me in the preparation of this volume. My deep obligations are also due to my respected teacher, Dr. R. G. Bhandarkar, who kindly allowed me the use of Manuscript copies of some of the commentaries on the Kâvya-Prakâsha, which are deposited in the Library of the Deccan College, and who also kindly placed at my disposal one Manuscript of the Udyôta, belonging to his private library. My thanks are also due to the other gentlemen, who lent or procured for me the Manuscripts of other commentaries on the Kâvya-Prakasha.

I have derived most important assistance from the Mirror of Composition, a translation of the Sanskrit Sâhitya Darpana by Dr. J.R. Ballantyne and by Mr. Pramâdâdâsa Mitra. The two editions of the Kâvya-Prakâsha, one by Mr. Vâmânâchârya Zalakîkar, and the other by Mr. Shyâmâcharana Kaviratna, have also been of considerable use to me.

In conclusion, it is to be feared that in spite of the great care bestowed upon the Notes, many errors of interpretation or explanation might have inadvertently crept in. As far as I am aware, however, this is the first attempt to edit and annotate the Kâvya-Prakâsha in this manner, and I trust the reader will judge the work in an indulgent spirit.

* INTRODUCTION.

The three powers of a word.

According to Sanskrit Rhetoricians, a word has got three powers :— Denotation (अभिधा), Indication (लक्षणा), and Suggestion (व्यंजना).

Denotation is that power, which conveys to the understanding the meaning which belongs to a word by convention,—which primarily made it a word at all.

Indication is that power, which is communicated to a word, when its principal meaning is incompatible with the rest of the sentence, and in virtue of which, another meaning, in connection with the principal meaning, becomes apprehended either through Usage or a Motive. For Example, in such an expression as कलिंगः साहसिकः, the word कलिंग, incompatible with the epithet साहसिक, if taken in its literal sense of ' a particular country on the coromandal coast, ' causes one to think of another meaning, viz. ' an inhabitant of कलिंग, ' which meaning is connected with the principal meaning. The reason why the word कलिंग has the power of indicating ' an inhabitant of कलिंग ' is Usage, that is, the fact of the word being familiarly known to signify ' an inhabitant. ' In such an expression as गंगायां घोषः, the word गंगा indicates ' the bank of गंगा '–a meaning which is connected with the principal meaning of the word viz. ' a current of water. ' The reason why the word गंगा is here used, instead of गंगातीर, is a Motive consisting in this, that it causes one to think of ' the extreme of coolness and purity ' pertaining to the Ganges, which would not have been thought of from the use of the word गंगातीर. This Indication is called Qualitative (गौणी), when the relation between the principal sense and the Indicated sense is that of ' likeness, ' and when it is otherwise, the Indication is called Pure (शुद्धा). For example, in such an expression as राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति (The king clears away the petty foe,–the chief of गौड), the word कंटक is used in the sense of ' a small foe ' on account of the relation of ' likeness ' subsisting between ' a thorn, ' which is

---

* Before proceeding with the text, the student is desired to read this Introduction as it contains information necessary to the proper understanding of the subject of the seventh Ullâsa. The information is borrowed from the Mirror of Composition.

the principal meaning of the word, and ' a small foe ' which is its Indicated meaning. In such an expression as राजाऽसौ गच्छति (the king's officer goes), the word राजा is used in the sense of ' the king's officer,' on account of the relation of ' the master and the servant ' subsisting between ' the king ' which is its literal meaning and ' the king's officer, ' which is its Indicated meaning.

When the powers of Indication and Denotation repose after having done their duty, that power of a word or its sense, by which a further meaning is caused to be thought of, is what is called Suggestion (व्यंजना). For example, in गंगायां घोषः the power by which such a thing as ' the excess of coolness and purity '—the Motive for employing the word गंगा in the sense of ' the bank, '—is caused to be thought of, is called Suggestion.

A word in virtue of these three powers is called an Expressive (वाचक), Indicative (लक्षक), and Suggestive (व्यंजक) word, and its sense is called an Expressed (वाच्य), Indicated (लक्ष्य), and Suggested (व्यंग्य) sense, respectively.

रस, भाव, विभाव, and अनुभाव.

The Suggested sense is of two kinds:—Of Perceptible process (लक्ष्यक्रम) and of Imperceptible process (अलक्ष्यक्रम). The first is when the Suggested sense is preceived to spring from the Expressed sense; the second is when the Suggested sense, although springing from the Expressed sense, is not so perceived. The first kind consists of a simple matter (वस्तु), an ornament (अलंकार), &c. the second kind consists of a Flavour (रस). Mood भाव &c.

Love or the like, brought out into manifestation, not by the direct mention thereof, but by an Excitant (विभाव), or an Accessory (व्यभिचारी), and being the Permanent Mood or main sentiment in any composition (स्थायिभाव), attains to the condition of a Flavour (रस) in the man of a poetical sensibility.

What things in every-day-world awaken in one, Love or any other of the emotions, are, when represented in poetry and the drama, called Excitants (विभाव). The two divisions of Excitants are the Substantial or Essential (आलम्बन), and the Enhancing (उद्दीपन).

The Substantial Excitant (आलम्बनविभाव) is such a material and indispensable ingredient as the Hero, the Heroine, the rival Hero &c.: for thereupon is the arising of a flavour altogether dependent.

The Hero is declared to be of four kinds:—

1. धीरोदात्त is one who is not given to boasting, placable, very profound, with great self-command, resolute, whose self-esteem is concealed, and faithful to his engagements.

2. धीरोद्धत is one who is given to deceiving, hot, unsteady, having much egotism and arroganee, and fond of praising himself.

3. धीरललित is one who is free from eare, ever gentle, and devoted to the arts.

4. धीरप्रशान्त is one who possesses largely the generie good qualities of a Hero ; suelı as a Brâhmana or the like.

These four kinds of Heroes are further subdivided into दक्षिण, धृष्ट, अनुकूल and शठ. (Impartial, Saney, Faithful, and Sly, respectively.

Of these, दक्षिण is one who is equally attached to several women, i. e. whose affection for two, three, four or more women is equal. धृष्ट is one who though enlpable is yet undismayed, when reproached, yet not ashamed, lying barefaeedly even when his offence is seen. अनुकूल is one who is devoted to one Heroine only. शठ is one who, being attached to only one, acts covertly with unkindness towards another, whilst shewing affection outwardly.

The Enhancing Excitants (उद्दीपनविभाव) are those which enhanee a flavour; such as gestures, beauty, and decorations, of any principal character ; times, plaees, the moon, sandal-wood ointment, the voice of the cnekoo, the hum of bees &c.

That which, displaying an external condition occasioned by its appropriate causes, in ordinary life, ranks as an effect, is reckoned in poetry and the drama an Ensuant (अनुभाव); as the gestures manifesting externally the love &c., excited in our minds by such appropriate causes as a woman, moonlight &c.

The Aeeessories (व्यभिचारी) are those that, cooperatingly go along with—whether immersed in or distinguishable from,—the Permanent Mood; as in regard to Love or the like, while it remains the main sentiment, Self-disparagement (निर्वेद) and such other things are called Aeeessories, inasmuch as they tend in the same direction, whether obviously or covertly.

These Accessories do not form a neeessary substratum of any रस, still they act as feeders to the prevailing sentiment, and strengthen it in various ways, whether openly or convertly.

That Sentiment which, neither those akin to it nor those opposed to it, can overpower—the root of the sprout of gustation—is held to be the Permanent Mood or main sentiment of the composition, such as Love (रति), Mirth (हास), Sorrow (शोक) &c. This permanent sentiment running through other sentiments, like the thread of a garland, is not overpowered by them, but only reinforced. The Permanent Moods sometimes become Accessories; as in the Erotic, Love is the Permanent Mood, while Mirth is merely an Accessory.

These, the Permanent and the Accessory, are called भाव (Moods) because they give occasion for the existence of a flavour.

Flavours are nine; The Erotic (शृंगार), The Comic (हास्य), The Pathetic (करुण), The Furious (रौद्र), The Heroic (वीर), The Terrible (भयानक), The Disgustful (बीभत्स), The Marvellous (अद्भुत), and The Quietistic (शान्त).

The Substantial Excitants of the Erotic are the Hero, the Heroine &c. Its Enhancing Excitants are the Moon, Sandalwood-ointment, the hum of bees &c. Its Ensuants are Motions of the Eyebrows and side-glances &c., and its Accessories may be any except Sternness, (औग्र्य), Death (मरण), Indolence (आलस्य), and Disgust (जुगुप्सा); and its Permanent Mood is Love (रति). The Erotic is of two kinds:–Love in Separation (संभोग) and Love in Union (विप्रलंभ). The former is where excessive love does not attain the beloved object, such as the Hero or the Heroine; and the latter, when two lovers mutually enamoured are engaged in looking on one another, kissing one another &c..

The Comic has Mirth (हास) for its Permanent Mood. Whatever a person laughs at, when he beholds it distorted in respect of form, speech, or gesture, is called the Substantial Excitant of the Comic, and the gestures pertaining to it are its Enhancing Excitants. Among its Ensuants are closings of the eyes (अक्षिसंकोच), smilings of the countenance (वदनस्मेरता) &c.; and the Accessories may be Drowsiness (निद्रा), Indolence (आलस्य) &c.

The Pathetic arises from the advent of what is unpleasant or from the loss of what is loved. Sorrow (शोक) is its Permanent Mood. The object sorrowed for is its Substantial Excitant. The burning of the dead body of the loved one is its Enhancing Excitant. The cursing one's Destiny, falling on the ground, wailing, sighs, sobs &c. are its Ensuants. Its Accessories are Indifference to all worldly objects (निर्वेद), Fainting (मोह), Epilepsy (अपस्मार) &c.

The Furious has for its Permanent Mood, Anger (क्रोध). Its Substantial Excitant is an enemy; and his behaviour is its Enhancing Excitant. Its Ensuants are the knitting of the brows, biting of the lips, threatening gestures etc. Its Accessories are Sternness (औग्रय), Horripilation (रोमांच) Perspiration (स्वेद), Intoxication (मद) etc.

The Heroic has Energy (उत्साह) for its Permanent Mood. Its Substantial Excitants are those persons that are to be conquered etc. Its Enhanciag Excitants are the behaviour etc. of the persons to be conquered. Its Ensuants are the seeking for allies etc; and its Accessories are Firmness, (धृतिः), Pride (गर्व), Reasonings (तर्क) etc.

The Heroic is of four kinds:—The Heroic in Liberality (दानवीर), as परशुराम; The Heroic in Duty (धर्मवीर), as युधिष्ठिर; The Heroic in War (युद्धवीर), as राम; and the Heroic in Benevolence or Compassion (दयावीर), as जीमूतवाहन.

The Terrible has Fear (भय) for its Permanent Mood. It belongs to women and mean persons. Its Substantial Excitant is that by which the fear is produced; and its Enhancing Excitants are the fierce gestures of the object of fear. The Ensuants are changes of colour (वैवर्ण्य), speaking with a stammering tone, trembling etc. Its Accessories are Aversion, Agitation, Terror, Debility etc.

The Disgustful has Aversion (जुगप्सा) for its Permanent Mood. Stinking flesh and fat are its Substantial Excitants. The presence of worms etc. are the Enhancing Excitants. Spitting (निष्ठीवन), averting of the face etc. are its Ensuants. Bewilderment (मोह), Epilepsy (अपस्मार), Agitation (आवेग), are its Accessories.

The Marvellous has Wonder (विस्मय) for its Permanent Mood. Its Substantial Excitant is any supernatural thing. The greatness of the qualities of that Supernatural thing is its Enhancing Excitant. Stupefaction (स्तंभ), Perspiration (स्वेद), Horripilation (रोमांच) etc. are its Ensuants, and its Accessories are Debate (वितर्क), Confusion (संभ्रान्ति), Joy (हर्ष) etc.

The Quietistic has tranquility (शम) for its Permanent Mood. Its Substantial Excitant is the emptiness or vanity of all things by reason of their not being lasting, or else, it is the form of the Supreme Spirit (परमात्मस्वरूप). Its Enhancing Excitants are holy hermitages, sacred places, pleasant groves &c. Its Ensuants are Horripilation &c., and its Accessories are Self-disparagement (निर्वेद), kindness towards all beings (भूतदया) etc.

Merits (गुण).

Merits or Excellencies are to the flavour what Heroism and the like are to the soul. These are of three kinds :—Sweetness (माधुर्य), Energy (ओजस्), and Perspicuity (प्रसाद).

Of these, Sweetness is joy consisting in the melting of the heart. It is successively higher in Love in Union (संभोग), The Pathetic (करुण), Love in Separation (विप्रलंभ), and the Quietistic शान्त). It is manifested by the letters र and ण short, and such letters excepting the linguals ट, ठ, ड, ढ, as have their respective nasals on their heads (as ङ्क, ञ्ज), as also an absence or a paucity of compounds and a melodious style.

Energy is the State of being fired, or in other words, an expansion of the mind. Of this there is a successively higher development in the Heroic, the Disgustful, and the Furious. It is manifested by the first and the third letters joined with the second and fourth of any series, that is to say, with any of the aspirates, such letters as have र above them (as र्क) or below them (as क्र) or both above & below them (as र्द्र), the lingnals ट, ठ, ड, ढ, even though uncombined with another consonant, and the hard sibilants श and ष, as also an ample use of compounds and an exalted style of composition.

Perspicuity is that which, existing in all the flavours and the four Styles of composition, pervades the heart as fire spreads itself through dry fuel. It is manifested by such words as convey their meaning as soon as they are heard.

Style (रचना).

Style (रचना) is an arrangement of words auxiliary to the flavours &c. as the conformation of the body is to the soul. Of this there are four varieties the वैदर्भी, the गौडी, the पांचाली, and the लाटी, prevalent respectively in विदर्भ, गौड, पंचाल, and लाट.

A dulcet composition with letters manifesting Sweetness, with few or no compounds, is designated the वैदर्भी style. The गौडी is a grand style composed of letters manifesting Energy, and abounding in compounds. A composition comprising other letters than those of the two foregoing styles, and containing compounds of five or six words, is the पांचालिका. The लाटी is a style intermediate between the वैदर्भी and the पांचाली.

॥ श्री ॥

काव्यप्रकाश.

उल्लास ७ वा.

काव्यप्रदीप व उद्योत
या दोन संस्कृत टीका
व
रा. रा. दिनकर त्र्यंबक चांदोरकर,
फर्गसन कालेजांतील संस्कृताचे प्रोफेसर
यांनीं लिहिलेल्या
इंग्रजी नोटस्सह
रावजी श्रीधर गोंधळेकर
यांनीं आपले पुणें येथें "जगद्धितेच्छु" छा०
छापून प्रसिद्ध केला.

सन १८९५.

किंमत १।१२ ट० हं० ०४ आणे.

या आवृत्तीबद्दल प्रसिद्ध कर्त्यांनीं सर्व हक्क आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.

काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासे प्रतिपादितानां विषयाणां वर्णानुसारेणानुक्रमणी ।

विषयः	पृष्ठम्.
अकाण्डे छेदः	१४१
अकाण्डे प्रथनम्...	१४१
अधिकपदता.....	६३
अधिकपदता (क्वचित् गुणः)... ...	१३२
अनंगस्याभिधानम्.....	१४४
अनभिहितवाच्यता.....	७६
अनवीकृतत्वम्.....	१०५
अनियमे सनियमः..... ...	१०७
अनुकरणे सर्वेषामदोषता....	१२१
अनुचितार्थता.....	१०,३२
अनुवादायुक्तता.....	११५
अपदयुक्तता.....	१११
अपुष्टार्थता.....	९३
अप्रतीतत्वम्...	१८
अप्रतीतत्वम् (गुणः)..... ...	१२८
अप्रयुक्तता.....	८,३१
अप्रयुक्तता (क्वचिन्न दोषः) ...	१२५
अप्रयुक्ततादीनां पृथगुक्तिबीजम्.....	५२
अभवन्मतयोगः...	६८
अमतपरार्थता...	९२
अर्धान्तरैकवाचकता...	६७
अवाचकता	११,३२,५०
अविमृष्टविधेयांशत्वम्...	२२,३६
अविशेषे विशेषः...	१०९
अश्लीलता...	१५
अश्लीलता क्वचिद्गुणः...	१२६
अश्लीलार्थता...	११६
असमर्थता...	९
अस्थानस्थपदता...	७८
अस्थानस्थसमासता...	८०
अस्थानस्थसमासता (क्वचिद्गुणः)...	१३४

विषयः	पृष्ठम्.
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले कथितपद-स्यादुष्टता...	८४
उपहतविसर्गता...	५५
कथितपदत्वम्...	६४
कथितपदत्वस्य गुणता....	१३३
कर्णावतंसाद्यन्यस्थले पौनरुक्त्यदोषः...	११९
कष्टार्थता...	९५
कष्टार्थताया गुणता...	१२१
कष्टार्थता क्वचिन्न गुणो न दोषः ...	१२४
क्लिष्टता...	२१
गर्भितत्वम्...	८१
गर्भितत्वं क्वचिद्गुणः...	१३५
ग्राम्यत्वम्...	१९
ग्राम्यत्वं क्वचिद्गुण...	१३०
ग्राम्यार्थता...	९९
च्युतसंस्कृतिः...	७
त्यक्तपुनःस्वीकृतता...	११५
दुष्क्रमत्वम्...	९९
दोषलक्षणम्...	१
दोषाणां क्वचिददोषता गुणता वा	१२१
निरर्थकत्वम्...	११,४८
निर्हेतुता...	१००
निर्हेतुता क्वचिन्न दोषः...	१२०
निहतार्थता...	९,३१,४८
निहतार्थता क्वचिन्न दोषः	१२५
नेयार्थता...	२०,५२
न्यूनपदत्वं	६१
न्यूनपदत्वं क्वचिद्गुणः	१३०
न्यूनपदत्वं क्वचिन्न गुणो नापि च दोषः...	१३१

विषयः	पृष्ठम्.
पतत्प्रकर्षः... ... ...६५	
पतत्प्रकर्षः क्वचिद्गुणः १३४	
पददोषाः..... ४	
पददोषाणां केचिद्वाक्यपदांशगताः. २९	
पदांशगतदोषाणामुदाहरणानि ४७	
पुनःपुनर्दीप्तिः १४१	
पौनरुक्त्यम्..... ....९७	
पौनरुक्त्यं क्वचिन्न दोषः ११७	
प्रकाशितविरुद्धता ११३	
प्रकृतिविपर्ययः १४२	
प्रतिकूलवर्णता.....५३	
प्रतिकूलविभावादिग्रहः..... .....१४०	
प्रसिद्धिविरुद्धः १०१	
प्रसिद्धिविरुद्धस्य क्वचिददोषता..... १०२	
प्रसिद्धिहतत्वम्..... ....८३	
भग्नप्रक्रमता..... ....८३	
रसदोषाः..... .....१३५	
रसस्य स्वशब्दवाच्यता... .....१३७	
वाक्यदोषाः..... ....५३	
वाक्यनिष्ठपददोषाणामुदाहरणानि..... ३०	
विद्याविरुद्धः..... .....१०३	
विधेयाविमर्शः... ... .२२,३६	
विध्ययुक्तता.....११३	
विभावस्य कष्टकल्पना... ... .१३९	
विरुद्धमतिकारिता.....२७,४६	

विषयः	पृष्ठम्.
विरुद्धयोरपि रसयोः क्वचिदविरोधः...१५१	
विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र समावेशप्रकारः.....	१४८
विरुद्धरससंचारिभावादीनां वाध्यत्वेनोक्तिर्गुणः..... ...	१४६
विशेषेऽविशेषः..... ....१०८	
विसंधिः..... ... .५६	
व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वम् ...१३६	
व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं क्वचिन्न दोषः...	१४४
व्याहतार्थता..... ....९६	
श्रुतिकटुत्वम्..... .....५,३०,४७	
संकीर्णता..... ... .८१	
संदिग्धत्वम्..... ...१७,१५२	
संदिग्धत्वं क्वचिद्गुणः १२८	
संदिग्धार्थता १००	
संधावश्लीलता..... .....५७	
सनियमेऽनियमः..... .....१०६	
समाप्तपुनरात्तता ६६	
समाप्तपुनरात्तता क्वचिन्न दोषो न गुणः१३४	
सहचरभिन्नता..... ... ...११२	
साकांक्षता..... ....१०९	
स्थायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम्.....१३८	
हतवृत्तता ५८	

काव्यप्रकाश-काव्यप्रदीप-स्थोदाहरणानुक्रमणी ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अकलिततपस्तेजो.....	८९
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्ण.....	९३
अतिपेलवमतिपरिमित.....	९१
अतिविततगगनसरणि.....	९३
अत्रिलोचनसंभूत.....	२१
अर्थित्वे प्रकटी.....	१०९
अद्यापि स्तनशैल.....	८०
अधिकरतलतल्पं.....	६४
अनङ्गमङ्गलगृहा.....	५
अनन्यसदृशं यस्य.....	१०३
अन्तःप्रोतबृहत्.....	१२२
अन्यास्ता गुणरत्न.....	६०
अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं.....	३८
अपूर्वमधुरामोद.....	
अप्राकृतस्य चरितातिं.....	७६
अमृतममृतं कः संदेहो.....	९८
अयं स रसनोत्कर्षी.....	१९१
अरे रामाहस्ताभरण.....	११९
अर्थित्वे प्रकृटीकृतेऽपि.....	१०९
अलमतिचपलत्वा.....	४७
अवन्ध्यकोपस्य विहन्तु.....	१२
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन.....	१०४
असौ मरुच्चुम्बित.....	४२
अस्त्रज्वालावलीढ.....	९८
अस्याः कर्णावतंसेन.....	११७
आज्ञा शक्रशिखामणि.....	१११

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
आत्मारामा विहित.....	१२८
आदावञ्जनपुञ्जलिप्त.....	४८
आनन्दसिन्धुरति.....	२४
आलिङ्गितस्तत्रभवान्.....	१८
आलोक्य कोमलकपोल.....	१३८
*आहूतापि पदं.....	१४९
इदमनुचितमक्रमश्च.....	६३
इदं ते केनोक्तं.....	१०१
उत्कम्पिनी भयपरि.....	३९
उत्तानोच्छूनमण्डूक.....	१२७
उत्फुल्लकमलकेसर.....	११
उदेति सविता ताम्र.....	८९
उपपरिसरं गोदावर्याः.....	१०२
उर्व्यसावत्र तर्वाली.....	९७
एतन्मन्दविपक्वतिन्दुक	७
एषोऽहमद्रितनया.....	७७
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ.....	१९३
औत्सुक्येन कृतत्वरा.....	१४४
कः कः कुत्र न घर्घुरा.....	६९
करवालकरालदोः.....	४२
करिहस्तेन संबाधे.....	१२६
कर्पूरधूलिधवल.....	१३८
कल्याणानां त्वमसि.....	४९
कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यम्.....	९२
कल्लोलवेल्लितदृप	१०९
काचित्कीर्णा रजोभि.....	८८

कातर्यं केवला नीतिः..... ३९
*काराविऊण खउरं..... ९९
किं लोभेन विलङ्घित..... ४५
किमिति न पश्यसि..... ८१
किमुच्यतेऽस्य भूपाल..... ५२
कुविन्दस्त्वं तावत्पट..... ३२
कृतमनुमतं दृष्टं वा..... ९७
क्रामन्त्यः क्षतकोमला..... १५३
केङ्कारः स्मरकार्मुकस्य..... ६६
क्रोधं प्रभो संहर..... १४३
क्वाकार्यं शशलक्ष्म..... १४६
क्षिप्तो हस्तावलग्नः..... १५४
गाढालिङ्गनवामनी..... १३०
गाहन्तां महिषा निपान..... ८९
गृहीतं येनासीः..... १००
गोरपि यद्वाहनतां..... २९
चत्वारो वयमृत्विजः..... ७५
चन्द्रं गता पद्मगुणान्न..... १२०
चरणत्रपरित्राण..... ११९
चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी.....५०,७४
चिरकालपरिप्राप्त..... २७
जं परिहरउं तीरइ..... ५९
जगति जयिनस्ते ते..... ९६
जङ्घाकाण्डोरुनालो.....१४,७५
*जलं जलधरे क्षार..... १४
जितेन्द्रियत्वं विनयस्य.....१३३
जुगोपात्मानमत्रस्तो..... २५
ज्याबन्धनिःष्पन्द..... ....११८
णिहुअरमणम्मि.....१४०
तत उदित उदार..... ५७
तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि..... ६१
तद्वच्छ सिद्धचै कुरु..... ४७
तपस्विभिर्या सुचिरेण..... १०
तस्याधिमात्रोपायस्य..... ३४
तामनङ्गजयमङ्गल.....१३७
ताम्बूलभृतगल्लोऽयं..... ३५
ताला जाअन्ति गुणा..... १३३
तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव.....१३१
तीर्थान्तरेषु स्नानेन..... ९
तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति..... ३३
ते हिमालयमामन्त्र्य..... ८६
त्वमेवं सौन्दर्या स च..... ७०
त्वयि निबद्धरतेः..... ७८
दन्तक्षतानि करजैश्च..... १५२
दीधीङ्वेवीङ्समः..... १२१
*दूरादुत्सुकमागते..... १४५
देशः सोऽयमराति..... ५४
द्वयं गतं संप्रति..... ....३९,९०
धम्मिल्लस्य न कस्य..... ३६
धीरो विनीतो निपुणो..... ५५
न त्रस्तं यदि नाम..... २८
नवजलधरः संनद्धोऽयं..... २५
नाथे निशाया नियते..... ८४
निर्वाणवैरदहनाः..... १२७
*निर्वातपद्मोदर.....१२०
न्यक्कारो ह्ययमेव मे..... ३६
परापकारनिरतै..... .... ८१

परिहरति रतिं..... १३९
पाण्डुक्षामं वदनं..... १४७
पितृवसतिमहं व्रजामि..... ३४
पृथुकार्तस्वरपात्रं..... १२८
प्रयत्नपरिबोधितः..... ११३
प्रसादे वर्तस्व..... १४०
प्रागप्राप्तनिशुम्भ..... ५४
प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग..... ११८
प्राप्ताः श्रियः सकल..... १०५
प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामा..... ३२
प्रियेण संग्रथ्य विपक्ष..... ७८
फुल्लक्कुरं कलम..... १३०
भूपतेरुपसर्पन्ती..... ३३
भूपालरत्न निर्दैन्य..... ९९
भूरेणुदिग्धा..... १५०
महाप्रलयमारुत ८३
महीभृतः पुत्र..... ८६
मसृणचरणपातं ६७
मातङ्गाः किमु वल्गितैः १२३
*मातर्भारति वत्सवत्सल..... ४०
मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य १००
मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरल..... २२
मृगचक्षुषमद्राक्ष..... १२१
मृदुपवनविभिन्नो..... १६
यः पूयते सुरसरिन्मुख..... ५१
यत्तद्दूर्जितमत्युग्रं..... ४३
यत्रानुल्लिखिताख्य..... १०६
यथायं दारुणाचारः..... ८
यदा त्वामहमद्राक्षं..... १२२
यदि दहत्यनलोऽत्र १०५
यद्वञ्चनाहितमतिः १३२
यशोऽधिगन्तुं सुख..... ८५
यश्चाप्सरोविभ्रम..... ४८
यस्मिन्पञ्चपञ्चजना..... ५८
यावकरसार्द्रपाद १०
येन ध्वस्तमनोभवेन..... १२५
ये नाम केचिदिह..... ४१
येषां तास्त्रिदशेभदान ६९
योऽविकल्पमिदमर्थ..... ४३
रक्ताशोक कृशोदरी १२३
राकाविभावरीकान्त १९
राजन्विभान्ति भवतः ५६
राममन्मथशरेण ९२
लग्नं रागावृतांग्या..... ८२, ११३
लग्नः केलिकचग्रह ७९
लीलातामरसाहतो..... १६
वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधि..... १०७
वद वद जितः स शत्रुः..... १३२
वपुर्विरूपाक्ष..... २३
वस्त्रवैदूर्यचरणैः..... ३५
वाताहारतया जगद्धि..... ११४
विकसितसहकार..... ६०
विदीर्णाभिमुखाराति..... ११८
विधाय दूरे केयूर..... १०४
विनयप्रणयैककेतनं..... ५१
विपदोऽभिभवन्त्यवि..... ८८
विमानपर्यङ्कतले..... १५०
वेगादुड्डीय गगने..... ५७

व्यानम्रा दयितानने..... १३७
शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं..... ९१
शरत्कालसमुल्लासि..... २०
शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणी..... १२४
श्यामां श्यामलिमानमा..... १०८
श्रितक्षमा रक्तभुवः..... ४६
श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन..... ११२
षडधिकदश..... १२९
सङ्गामाङ्गणमागतेन..... ७१
संप्रहारे प्रहरणैः..... १३८
सत्यं मनोरमा रामाः..... १४७
सदा मध्ये यासामिय..... ९५
सदा स्नात्वा निशीथिन्यां..... १०३
सम्यग्ज्ञानमहाज्योति..... १८
स रातु वो दुश्च्यवनो..... ३१
सव्रीडा दयितानने..... १३६
सशोणितैः क्रव्य..... १५०
सा दूरे च सुधासान्द्र..... २९
साधनं सुमहद्यस्य..... १५
साधु चन्द्रमसि पुष्करैः..... ४०
सायकसहायबाहो..... ३१
सितकररुचिरविभा..... १३३
सुधाकरकराकार..... २७
सुरालयोल्लासपरः..... ३४
सुसितवसनालंकारायां..... १०२
सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशा..... ३०
सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं..... ११९
स्फटिकाकृतिनिर्मलः..... ६३
स्वस्तां नितम्बादव..... २३
स्वपिति यावदयं..... ९९
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य..... ११६
हा धिक्सा किल तामसी..... १३
हा नृप हा बुध हा..... ६१
हमि अवहत्थि..... १३९

प्रमाणत्वेनोद्धृतानामन्यग्रन्थस्थश्लोकानामनुक्रमणी.

निरूढा लक्षणाः..... २०
*विधेर्यत्र प्रधानत्वं..... २६
*प्रक्रमस्यान्यथात्वेन..... ९०
*अत एव व्यवहितैः..... ९१
*ज्ञेयौ शृंगार..... ९२
*उत्कर्षो वाऽपकर्षो..... ९६
*स ग्राम्योऽर्थो..... ९९
*विस्मये च विषादे..... १३२
मञ्जीरादिषु..... ८३
अनौचित्यादृते..... १४४
गुणः कृतात्म..... १५५

* एताचिन्हितश्लोकाः केवलप्रदीपस्थाः ।

अथ काव्यप्रकाशः ॥

सप्तमोल्लासः ।

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्ग्राह्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥१॥

हतिरपकर्षः, शब्दाद्याः—इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

अथ काव्यप्रदीपे सप्तमोल्लासः—एवं धर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् । यदाह—'स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्' इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादसंभवात् । 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये तद्धानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह—**मुख्यार्थेति** ।

मुख्यस्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । करणसाधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । ये-

---

अथोद्योते सप्तमोल्लासः—श्वित्रम् । कुष्ठम् । **निरूपणाधीननिरूपणत्वादिति** । बहुव्रीहेस्त्वः । **दोषा निरूपणीया इति** । यत्तु गुणविपर्ययात्मानो दोषा इति वामनोक्तेर्गुणनिरूपणमेवोचितामिति । तन्न । व्यत्ययस्यापि सुवचत्वात् । प्रसादादिगुणसत्वेपि दोषसत्वाच्च । **मुख्यार्थेति** । कर्मधारयः । **करणेति** । एवं हि दोषपरता भवति । तद्वत्वं च दुष्टलक्षणं बोध्य-

---

१ मु. पु. मुख्यार्थस्य.

नार्थासंगतिः स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्च मुख्य इति । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विघात्याभावादित्यत आह—तदाश्रयाद्वाच्य इति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवं मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेननानुगमः । काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्व एव दोषाः, नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मन्तव्यम् । नन्वेतयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते । तेनाद्यपदाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशकारस्वरसः । न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्ण-

---

म् । **अर्थासंगतिरिति** । अर्थस्य लक्षणस्यासंगतिः । सकलदोषाव्यापकत्वमित्यर्थः । मुख्यत्वं चेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं तच्च स्वतः पुरुषार्थे सुखरूपे रसेऽक्षतमित्याह । **रसश्च मुख्य इति । वाच्य इति** । वाच्योपि रससाहचर्याच्चमत्कार्येव गृह्यते । एवं मुख्यत्वं सुखांतरेपि, तद्वृत्त्यर्थमर्थपदम् । अर्थत्वं शब्दजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम् । काव्यभिन्नशब्दाच्च न सुखप्रत्यक्षम् । सुखांशे आवरणभंगाभावात् । काव्योपात्तविभावादिप्रतीत्यैव तद्भंगात् । किंतु शाब्दबुद्धिरेव । पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यात् जन्यमानसुखं तज्जन्यपुत्रोत्पत्तिज्ञानादेवेति न दोषः । अर्थत्वमात्रमचमत्कारिण्यर्थेपि, अतो मुख्यत्वमुपात्तम् । केचित्तु अर्थत्वमात्रं शब्देपि, तस्यापि विषयतया शब्दजन्यश्रवणसाक्षात्कारविषयत्वात् । अतो मुख्यत्वमुपात्तमित्याहुः । विघात्याभावादिति पाठः । **उपकारित्वेनेति** । विभावादिसमूहालंबनरूपत्वाद्रसस्येत्यर्थः । **प्राधान्येनोद्देश्येति** । सा च चमत्कारिणी प्रतीतिः । तेन चमत्कारकारिकाव्यजन्यप्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः । **उभयेति** । विभावादिप्रतीतिद्वारा रसप्रत्यायकत्वेन तेषामुभयोपयोगित्वम् । **तेन** । रसोपायत्वेन । **तेषु** । अर्थशब्देषु । **स** । दोषः । न केवलं रस एवेत्यपेरर्थः । **प्रतिपादनात्मकेति** । शब्द्यते बोध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । **स्वरस इति** । अन्यथा वर्णस्य शब्दरूपत्वादादिपदग्राह्यता तदु-

---

१ मु. पु. रसश्चेति. २ मु. पु. तदाश्रयादिति. ३ मु. पु. नन्वेवंतयो. ४ (क) (ग) जायमान. ५ एतदुत्तरं 'अस्तु वा तस्यापि काव्यत्वमेव' इति (ग) पुस्तकेऽधिकः पाठः.

स्यापि शब्दपदैनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः । स्यादेतत् । हतिर्विनाशः । न च दोषेण रसो नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः । अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव परं त्वपकृष्यते तत्राव्याप्तिः । तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदंपत्योः कृशतरनिशावगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति ।

अत्र ब्रूमः—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च, नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्यापकर्षः, क्वचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धम् । इत्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्परया । यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात् । यथाऽसमर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा क्लिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरसविरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्याद्यूहनीयम् । विघातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य । यथा व्याहतत्वादेः । कस्यचित्तु स्वरूपसत एव ।

क्ताऽसंगता स्यादिति भावः । रचना आनुपूर्वीरूपा । **न च दोषेणेति** । दुष्टेष्वपि रसानुभवादिति भावः । **अपकर्षेति** । अपकर्षशब्दोपि करणसाधनस्तद्वत्स च रसनिष्ठो जातिविशेषः । तद्व्यंजकं दोषज्ञानं । असत्यपि श्रुतिकटुत्वादौ तद्भ्रमेण रसापकर्षव्यक्तेरिति बोध्यम् । केचित्तु आनंदांशे सम्यगावरणध्वंसाभावोऽपकर्ष इत्याहुः । **रसानुत्पत्तीति** । यथा च्युतसंस्कृत्यादयः । **तत्राव्याप्तिरिति** । श्रुतिकटुप्रतिकूलवर्णादावित्यर्थः । अविलंबितचमत्कारिणी चेति पाठे कर्मधारयः । **यथा रसेति** । रसापकर्षकाणामपि तेषां प्रकृष्टरसव्यञ्जकत्वाभावोऽस्त्येव । **यथा शब्दादीति** । आदिनार्थवर्णरचनासंग्रहः । **विपरीतोपस्थापनेनेति** । विपरीतार्थोपस्थापनेनेत्यर्थः । **यथा विरसेति** । विरसशब्देनामतपरार्थमुच्यते । **यथा व्याहतत्वादेरिति** । य-

---

१ मु. पु. स्याप्यप. २ अत्र यथा शब्दादिदोषाणामित्युद्योतसम्मतः पाठः.

विशेषलक्षणमाह

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥२॥

यथा निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा च्युतसंस्कृत्यादिः । अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथाऽप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्कर्मणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेदं निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हतीति । अत्र भास्करः—'सत्यमुच्यते । परंतु पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः' इति समादधे । तन्नातिमनोरमम् । अस्त्वेवम् । तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वयं त्वालोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव । न च पदैकदेशे दोषोपदेशः । अतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात् । न च पदैकदेश एवास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित्पदवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

पददोषविशेषलक्षणमाह—**दुष्टमिति** ।

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणप-

---

स्य पूर्वमुत्कर्षापकर्षौ वर्णितौ तस्याग्रे तद्विपरीत्यं चेव्याहतः । **यथाऽप्रयुक्तेति** । तस्य श्लेषादावदोषत्वादिति भावः । **द्विविधोऽपि** । नित्यानित्यरूपः । **शब्ददोष इति** । वाक्यार्थबोधात्प्राक् प्रतीयमानाः शब्दगाः । ततः परं प्रतीयमानाः परंपरया रसापकर्षका अर्थगाः । तादृशाः साक्षाद्रसापकर्षका रसगा इत्यर्थः । **पदापेक्षयापीति** । न च पदांशः पदनिरूप्यः, प्रकृतित्वप्रत्ययत्वादिना भानादिति भावः । तद्दोषनिरूपणस्य प्राथम्यं ग्रंथकृदर्हतीत्यन्वयः । **दुष्टं पदमिति** । पदशब्देनात्र सुबंतं तिङंतं तत्प्रकृतिभूतं प्रातिपदिकादि

---

१ एतदुत्तरं 'निरूपणे पदनिरूप्यत्वाभावादिति भावः इति (ग) पुस्तके पाठः.

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥३॥

श्रुतिकटु (परुषवर्णरूपं) दुष्टं यथा,

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥ १ ॥

रत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति । उच्यते—रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः । यथा—' घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ' इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये । अथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम् । तच्च परुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्वचत्वम् । उदाहरणम्—**अनंगेति** ।

च गृह्यते । विभक्तिप्रत्ययादेस्तु पदैकदेशत्वमग्रे वक्ष्यति । **निर्वाह इतीति** । विभागवाक्याल्लक्ष्योपस्थितावेव हि विशेषलक्षणाकांक्षायां लक्षणकथनयोग्यत्वं । विभागपरत्वे तु लक्षणानुक्तेर्न्यूनतेति भावः । **रूढियोगाभ्यामिति** । श्रुतिकट्वादिपदेभ्य इत्यादिः । रूढ्यर्थो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणम् इति भावः । केचित्तु योगरूढेषु एकार्थीभाववादिनां नैकविनाकृतापरार्थोपस्थितिरिति कथं प्राग् लक्ष्यज्ञानं यस्य योगार्थो लक्षणं स्यात् । अतः श्रुतिकट्वादिपदवाच्यत्वं लक्षणमित्याहुः । परुषत्वमोजोव्यंजकत्वम् । वीरबीभत्सरौद्रेष्वस्यादुष्टत्वादाह । **दुर्वचत्वमिति** । मुख्यार्थापकर्षकत्वमित्यर्थः । वीरादौ तु मुख्यार्थोत्कर्षकत्वाददुष्टत्वं, दुःखेन वक्तुं शक्यत्वाच्च तत्वं माधुर्यवद्रसेऽस्य । **अनंगमंगलेति** । (कुट्टिनी कयोश्चित्कामिनोः समागमं चिन्तयति) अत्र पूर्वार्द्धे लोचनैरिति विशेष्यमध्याहार्यम् । अंगशून्यस्यापि विजयप्रदत्वान्मंगलगृहत्वमिति कश्चित् । स्वस्यानंगत्वादत्र मंगलं निहितमित्यपरे । तत्संबंध्यपांगवृत्तिभंगीनां ये तरंगा

---

१ प्र. तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे. २ केचित्तु केवलरूढेर्योगस्य चातिप्रसक्तत्वाद्योगरूढानीमानि । तत्र हि नैकविना इति (ग) पुस्तके पाठः.

अत्र कार्तार्थ्यमिति ॥

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम् । उद्वेगजनकत्वमिति चेत् । न । रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजयतीति चेत्तत्किं तादृशत्वेन ज्ञातं तथा, उत स्वरूपसदेव । नाद्यः । रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदश्रवणेनोद्वेगाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्त्ये तु सत्यादयः प्रमाणम् । नह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोपतापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावात् । द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् । एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति । च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र । यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्तद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः ।

उत्तरोत्तरा विच्छेदास्ते संजाता येषु तैर्लोचनैरुपलक्षितया कृशांग्या कंठे आलिंगितः कृतार्थतां कदा लभते लप्स्यते इत्यर्थः । भविष्यति कदा कर्ह्योरिति भविष्यति लट् । भंगीनां तरंगवदाचरणैः करणैरित्यन्ये । (तरङ्गितैरित्यत्राचारक्विबंताद्भावे क्तः । तरंगवदाचरणानि तरंगितानि [अर्थात् लोचनानाम्] तैरित्यर्थः । अनुष्टुप् छन्दः) । **नान्यत्रेतीति** । इति इत्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । **तस्य कर्णोपेति** । रौद्रे मसृणवर्णादेरिति भावः । **मुख्यार्थहतेरभावादिति** । अत एवायं दोषः माधुर्यवत् शांतकरुणशृंगाररसप्रधानकाव्ये एवेत्याहुः । एवं च रसाद्यपकर्षकश्रोत्रुद्वेगजनकत्वं श्रुतिकटुलक्षणमिति बोध्यम् । **देश्यंत्विति** । तत्तद्देशीयभाषारूपामित्यर्थः । एवं च तत्र च्युतसंस्कृतिर्न दोष इति भावः । यत्तु देश्यं लडहादीति।तन्न। लडहादयोबहुलमिति प्राकृतसूत्रेण तेषामपि

च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्षणहीनं) यथा,

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥ २ ॥

अत्रानुनाथते इति। सर्पिषो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम्, " आशिषि नाथः " इति, अत्र तु याचनमर्थः; (तस्मात् ' अनुनाथति स्तनयुगम् '—इति पठनीयम्) ॥

देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तद्विषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृतत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । यथा—**एतदिति ।**

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः ' तिप्—' आदिसूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन ' आशिषि नाथः ' इति सूत्रेणाशिषि तन्निषेधात् । तस्मात् ' नाथति स्तनयुगं ' इति पठनीयम् । ननु नाथत इति स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषे न तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् । यस्तु तथा सति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थाप्रतीतिर्दूषकतावीजमिति नित्यदोषत्वम्। अनुकरणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः।

व्युत्पादनादित्याहुः । **एतन्मन्देति ।** (पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धस्योक्तिरियम्) । एतदनपलपनीयम् । मंदविपक्वमीषद्विपक्वमित्यनेनेषत्कठिणत्वपाण्डरत्वलाभः । पुलिंदसुंदरः । शबरयुवा । करस्पर्शक्षमम् । तद्योग्यम् । पल्लीपतीत्यनेन तत्पुत्र्यास्तव भीतत्राणमुचितमिति ध्वनितम् । स्तनयोः पत्रानावृतत्वेन तदासक्तचेतसः प्रहारपाटवं न भविष्यतीति अनयोः कतरः कुंभ इति हनने मौढ्यं वा भविष्यति इति तत्सारूप्येण प्रहारायोग्यत्वबुध्या वा कुंभाभयं स्यादिति भावः । अभ्यर्थना इच्छा । कुलमित्यनेन बह्वनुरोधात् तथाकरणस्यावश्यकत्वं ध्वनितं । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **अनाशिषीति** । नचात्राप्याशीरर्थः । त्वामित्यस्यानन्वयापत्तेः ॥ इष्टार्थस्यैवाशंसनकर्मत्वात् । **अत्रार्थाप्रतीतिरिति ।** अत्रेदं चिन्त्यम्। साधुशब्दस्मरणेन

---

१ प्र. पाण्डुर. २ छ. ज. नाद्दीनं. ३ झ. दाविवा. ४ छ. ज. नियमितम्. ५ मु. पु. विशेषेण तथे.

अप्रयुक्तं (तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम्), यथा,

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥ ३ ॥

अत्र दैवतशब्दो " दैवतानि पुंसि वा "—इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते ॥

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तम् । यथा—**यथेति** ।

अत्र ' दैवतानि पुंसि वा ' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंलिङ्गो दैवतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्सत्त्वात् । शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन तद्ग्रहे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभावादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्बीजम् । अत एव श्लेष-यमकादावदोषत्वम् । उद्भटालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुद्देश्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादृशकविसमयविलङ्घनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्ति-

---

शक्तिभ्रमेण शक्त्यैव वा तेषां बोधकत्वस्य सर्वैः स्वीकारान्नार्थाप्रतीतिः । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे तत्तद्देशभाषाकाव्यादितो न बोधः स्यात्तस्मात्तत्तद्व्याकरणसंस्कृतशब्दघटितपद्ये, तदसंस्कृतपदोपादानस्य कव्यशक्त्युन्नायकतया सहृदयश्रोतुरुद्वेगो दूषकताबीजमिति तत्त्वम् । अन्ये तु आशीरर्थे एवास्य नियमादर्थांतरानुपस्थितिरेवेत्याहुः । **तथा** । प्रयुज्यमानतावच्छेदकरूपेण । न प्रयुक्तं कविसंप्रदायनिषिद्धप्रयोगवत् । तेनैतत्कविप्रयुक्तत्वेन नाप्रयुक्तत्वासिद्धिः । नाप्यसमर्थे हंत्यादावतिव्याप्तिः । तेषां पद्धतीत्यादौ प्रयोगानुमत्या सामान्यतो निषेधाभावात् । नापि नपुंसकत्वेनाप्रयुक्ते घटादौ च्युतसंस्कृत्यादौ चातिव्याप्तिः । तेषामनुशासनासिद्धत्वाभावात् । कविभिरिति व्याकरणस्याप्युपलक्षणम् । तेन व्याकरणनिषिद्धस्य वृधातोर्घृतघर्मवृणाभ्योऽन्यत्र प्रयोगस्य वचेश्चांतौ प्रयोगस्य च संग्रहः । एवं च लडहादीनां प्राकृतादिशब्दानां संस्कृतकाव्यनिवेशेऽयमेव दोष इति बोध्यम् । **यथायमिति** । दारुणाचारः । क्रूरकर्मा । **पदार्थोपस्थितिविलंब इति** । तद्बीजं तु अप्रयुक्तत्वेन शक्तिस्मरणविलंब इत्याहुः । **मुख्यार्थविच्छित्तिः** । तत्प्रतीतावत्यन्तविलम्बः ।

---

१ यत्तु आत्मनेपदिगणपाठादेवात्मनेपदे सिद्धे पुनस्तद्विधानं नियमाय । नियमश्चाशीरर्थे आत्मनेपदमेव न परस्मैपदमित्याकारः । एवं चार्थान्तरेऽनियम इति चिन्त्यमिदमिति । तन्न । महाभाष्यादिग्रन्थविरोधादिति (ग) पुस्तके पाठः.

असमर्थं (यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः), यथा,

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥ ४ ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ॥

निहतार्थं (यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्), यथा,

दूषकताबीजम् । अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यल्पार्थे नञ् । तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः पद्धतिजघनजङ्घादिषु पदादिपदोपसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टस्य । **यथा—तीर्थेति ।**

अस्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नित्यता ।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य

न पुनरविशिष्टस्येति । एवं चोपसंदानं विनानुशिष्टार्थाबोधकत्वमसमर्थत्वम् । **तीर्थेति ।** सत्कृतिः सत्फलजनकं पुण्यम् । सुरस्रोतस्विनी । गंगा । सुरेत्यादिनावश्यगम्यत्वम् । हन्ति । गच्छति । **अस्यार्थानुपस्थितिरिति ।** अत एव न निहतार्थसंकरः । तत्र विलंबेन प्रकृतार्थोपस्थितेः । नाप्यवाचकसंकरः । तस्योपसंदानेनाप्यबोधकत्वात् । अस्य नित्यदोषत्वं चिन्त्यम् । यस्योपसंदानं विनापि गमनार्थबोधस्तं प्रत्यदोषत्वादित्येके । तस्यापि प्रसिद्धपरित्यागेनेदृशप्रयोगे प्रयोजनानुसंधानव्यग्रत्वाद्विलंब एव दुष्टिबीजमिति तत्वम् । अत्र हन्तेः पदैकदेशत्वेपि प्रकृतिगतत्वात्पददोषता बोध्या । **प्रसिद्धेनेति** । अविवक्षितेनेति शेषः । अविवक्षितप्रसिद्धार्थप्रत्ययव्यवधानेन विवक्षिताप्रसिद्धार्थबोधकत्वमिति फलितम् । अविवक्षितेत्युपादानान्नाप्रसिद्धव्यंजकनानार्थेऽतिप्रसंगः । सामग्रीसाद्गुण्यात्प्रागप्रसिद्धार्थप्रतिपत्तौ नायं दोष इति तृतीयान्तम् । प्रसिद्धिश्च भूरिप्रयोगाहितपटुतरसंस्कारविषयत्वम् । तेन हि तस्य द्रुतमुपस्थित्या तदितरतिरोधानम् । एवं च योगमात्राश्रयेण कुमुदादौ प्रयुक्ते पंकजपदेऽयमेव दोषः । रूढ्यर्थस्य द्रुतमुपस्थितेः । लक्षणया प्रयुक्ते त्वसतिप्रयोजने नेयार्थत्वं दोषः । सति त्वदोष

---

१ प्र. सत्क्रियः सत्कृतिरिति वा पाठः.

यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिरभ्य चुम्बिता सहसा ॥५॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ॥

अनुचितार्थं यथा,

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥६॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ॥

तत् । गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः । उदाहरणम्—**यावकेति** ।

अत्र शोणितपदम् । अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे । दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः । अतो यमकादावदोषत्वम् । तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात् ।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत् । यथा—**तपस्विभिरिति** ।

अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति ।

एवेति दिक् । **यावकेति** । यावकोऽलक्तकः । तद्रसार्द्रपादकृतप्रहारेण शोणिता आरक्तीकृताः कचा यस्य तादृशेन दयितेन रुधिरभ्रमात्साध्वसेन भयेन तरला व्याकुलाऽत एव मुग्धा विलोक्येयं साध्वसवतीति ज्ञात्वा सहसा तत्क्षणम् । विलंबे नायिकाया भ्रमोच्छेदसंभवात् सहसाऽप्रसाद्यैवेत्यर्थ इत्यन्ये । (गीतिछन्दः) । **उज्ज्वलीकृतत्वेति** । शोणितशब्दो नानार्थः । यद्वा शोणशब्दात्करोतिण्यंतात् क्ते उज्ज्वलीकृतत्वरूपार्थबोधो विलम्बेन । रूढ्या रुधिरस्यैव बोधात् । **विलंब्येति** । द्राग्रुधिरोपस्थितौ तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्विका प्रकृतार्थोपस्थितिरिति विलम्ब इति भावः । **तिरस्कारकः** । तिरस्कारकधर्मव्यंजकः । **तपस्विभिरिति** । या सुचिरेणेत्यनेन तैरपि या क्लेशलभ्येति सूचितम् । **सत्रिभिः** । याज्ञिकैः । यत्नत इष्यते । न तु प्राप्यते । **पशुतां** । वध्यतां प्राप्ता इत्यर्थः । (वंशस्थं वृत्तम्) । **पदांतरानपेक्षामिति** । प्रकृते तद-

---

१ च. झ.परिचुं. २ विलम्ब्येति उद्योतसम्मतः पाठः.

निरर्थकं (पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्), यथा,

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ ७ ॥

अत्र हि शब्दः ॥

अवाचकं यथा,

तदर्थे तस्या दर्शनात् । विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः । दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम् । तच्च निपातरूपं चादिपदं बहुवचनादि च । उदाहरणम्—**उत्फुल्लेति ।**

अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम् । तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात् । न चैवमवाचकादौ । तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता । चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्व-

---

न्वितार्थबोधकपदांतराभावादिति भावः । **तदर्थे** । पशुपदार्थे । **तस्याः** । कातरतायाः । अस्य नित्यदोषत्वं चिन्त्यम् । तदर्थेऽगृहीतकातरत्वस्य तत्तिरस्कारकोपस्थित्यभावादित्याहुः । **वृत्तनिर्वाहेति** । वृत्तन्यूनतापरिहारेत्यर्थः । मात्रपदेन समुच्चयार्थकचादिव्युदासः । **प्रयोजनकमिति** । ' च ह वै पादपूरणे ' इत्यादिना तत्प्रयोजनकत्वेनोक्तमित्यर्थः । अत एव नाधिकपदत्वेन संकरः । तदर्थस्य अविवक्षितत्वेऽपि निष्प्रयोजनत्वात् । **बहुवचनादीति** । तच्च पदैकदेशदोषनिरूपण उदाहरिष्यते दृशामिति । ननु तन्न पूरणमात्रार्थम् । अपि तु संबंधार्थकमपीति चेन्न । दृशोरिति द्विवचनेनापि संबंधप्रतीतिसंभवादित्याहुः । केचित्तु सप्रयोजनत्वे सति प्रकृतार्थोपकारकार्थमात्रकाव्यत्वं विवक्षितम् । तद्धि निरर्थकानुपयुक्तार्थसाधारणमित्याहुः । **उत्फुल्लेति** । (नागानन्दे प्रथमांके मलयवत्या नायिकाया गौरीप्रार्थनरूपं गानमिदम्) । विकसितकमलकेसरसंलग्नो यः परागस्तद्वत् । गौरद्युते । अत्रेदं विशेषणमपुष्टम् । भगवति सकलैश्वर्यसंपन्ने । तेनाभिवांछितदानसामर्थ्यं ध्वन्यते । अत्र युष्मदिति विरुद्धम् । पूर्वमेकत्वविशिष्टायाः संबोध्यत्वात् । (आर्या छन्दः) । **अर्थस्येति** । अत्र हिर्न हेतुत्वे, अनन्वयात्, नाप्यवधारणे, स्तोतव्यापकर्षापत्तेः । न च क्रि-

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन च विद्विषादरः ॥८॥
अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम्;

प्रसङ्गात्स्वरूपस्य तादृप्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुञ्जानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजम् । प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः । अत एवासमर्थाद्भेदः । तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् । एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् । तत्राद्यं द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराद्यं यथा—

अवन्ध्येति ।

अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य

यान्वयि तत्, लोटा निर्देश्येऽवधारणायोगादित्याहुः । हेः पदान्तरसापेक्षत्वनियमेन पदत्वाभावात्कथं पददोषत्वमितिचेद्विभक्त्याद्यन्यस्यैवात्र पदत्वेन ग्रहणाददोषः । प्रेत्यप्यत्र निरर्थकम् । तदर्थविवक्षायां तु प्रसिद्धिलाभेनावाचकम् । एवं विनश्यतीत्यादौ वीत्यादिकमप्यनर्थकमिति दिक् । **व्यग्रता वेति ।** तस्यां च वाक्यार्थबोधे विलंबः स्यादिति भावः । **अवंध्येति ।** (किरातकाव्ये प्रथमसर्गे) दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरमुद्बोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः । सफलकोपस्येत्यर्थः । तेन शूरस्येति फलितम् । **आपदां ।** दारिद्र्यरूपाणां । **विहंतुः ।** तेन दातुरित्यर्थः । **स्वयमेव ।** विनैव व्यापारम् । **देहिनः ।** शत्रुमित्ररूपाः । तादृशस्यैव भयलोभाक्रान्तत्वात् । देहिन उपचययुता अपि वश्या भवन्ति किं पुनर्वक्तव्यमितर इति सूचयितुं तथोक्तं न तु शरीरिण इति । तत्र व्यतिरेकमुखेनार्थान्तरन्यासः । यतः । **अमर्षशून्येन ।** अवन्ध्यामर्षशून्येन भवादृशा । **विद्विषा ।** विशिष्टद्वेषं कुर्वतापि न दरः भयमित्यर्थः । **जातहार्देन ।** जातस्नेहेनापि । **जंतुना ।** अदात्रा आदरोपि न । जनस्यापि दरादरौ न, किं पुनर्वक्तव्यं देहिन इति सूचयितुं भग्नप्रक्रममपि जनपदमुपात्तम् । तत्र भयादरयोरभावकथनेन भंग्यन्तरेणावश्यत्वाभाव एवोक्त इति बोध्यम् । (वंशस्थं वृत्तम्) ।

---

१ च. झ. न.

यथा वा,

हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥ ९ ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम्;

तस्य शक्तेत्वेऽपि[2] न विवक्षितया अदातृतया प्रकारेण सेत्यवाचकम् । अनपेक्षितयोगं यथा—**हा धिगिति ।**

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या

तस्य शक्तिमत्वेपीति । तदर्थनिरूपितशक्तिमत्वेपीत्यर्थः । **अवाचकमिति ।** प्रयोजनाद्यभावान्न तदर्थलक्षकमपीति भावः । अत एव रामोऽस्मीत्यादौ न दोषः । विवक्षितसकलदुःखभाजनत्वादिना विवक्षितधर्मिणि लक्षणांगीकारात् । लक्षणे वाचकत्वं शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेन बोधकत्वं विवक्षितम् । रामोऽसावित्यादौ लक्षणाद्यनवतारकाले दुष्टत्वमेव । एवं जंतुपदमपि सर्वप्रकारानुपास्यत्वादिप्रतीतिरूपप्रयोजनानुसंधानेनादातृत्वादिलाक्षणिकं यदि, तदा तदप्यदुष्टमेवेत्याहुः । **हा धिगिति** । रात्रौ स्वप्ने उर्वशीं दृष्टवतः पुरूरवस उक्तिरियम् । निर्वेदातिशयसूचकं हा धिगिति । अत्र हेतुः । यत्र रात्रौ सा अनिर्वचनीयरमणीयगुणा शश्येव मुखं यस्या ईदृशी दृष्टा सा किल तामसी तमोयुक्ता कल्पितेति लिंगविपरिणामेन संबंधः । धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यरुचौ । शशिनः समुद्भवे पदार्थदर्शनयोग्यतायां च तमोव्यवहारस्यायोग्यत्वात् । एवं तद्विश्लेषरुजा व्याधिनांधकारितं विषयाग्राहकम् । अतएव दग्धम् । दुःखदत्वान्निंद्यमिदमनुभूयमानं दिनं प्रकाशमयं कल्पितमित्यप्यनुचितम् । विषयाग्राहकस्य तथात्वायोगात् । ईदृशानुचितकारिणि किं कुर्म इति साकूतोक्तिः । धाता कुशले इष्टे सदैव विधुरः प्रतिकूलः । तत्रोपपत्तिमाह । चेत् यदि । न विधुर इत्यनुषज्यते । तत्तदा जीवलोको जीवनाखिलकालः । मे मम तादृक् त-

---

१ प्र० विश्लेष. २ शक्तिमत्वेपीत्युद्योतसम्मतः पाठः.

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्, यथा,

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥१०॥
अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ॥

दिनत्वेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुझानेष हेषते ॥

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनास्तिकल्पैव ।

तृतीयं तूपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतमन्यथा च । तयोराद्यं यथा—**जङ्घेति ।**

न्नायिकादर्शनजनकयामिनीमयः कथं न भवति ॥ (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । दिनमिति पाठे दिनपदमित्यर्थः । **दिनत्वं ।** रव्यवच्छिन्नकालत्वम् । **रूढ्या ।** मेघविषयया । (जलमिति । अयं वारिदो मेघो जलधरे समुद्रे क्षारं जलं वर्षति । अश्वानामिदं बृंहितं शब्द एष ककुझान् वृषभो हेषते शब्दं करोति । अत्र 'जलधरः बृंहितं हेषते' इत्येतेऽवाचकाः) । **तृतीयं त्विति ।** तृतीयभेदरूपमवाचकं पदमित्यर्थः । **अर्थान्तरगतम् ।** अर्थान्तरवाचकम् । **जंघाकाण्डेति ।** (बाणभट्टकृते चण्डीशतके पद्यमिदम्) । जंघाकाण्डमेवोरुर्महान्नालो यस्य तज्जंघाकाण्डं, ऊरुश्च नालो यत्रेति वा । नखकिरणा एव लसन्ति केसराणि तेषामाल्या पंक्तच्या करालो नतोन्नतः प्रत्यग्रस्य नूतनस्य तत्कालदत्तस्यालक्तकस्याभायाः प्रसरा एव किसलयानि यस्य । मंजुमंजीरः पादभूषणमेव भृंगो यस्य । भर्त्तुः शिवस्य नृत्तस्यानुकारे । 'पदार्थाभिनयो नृत्यं नृत्तं तालयाश्रितम् ' । स्वतनुरूपस्वच्छलावण्यवापीजन्यकमलशोभाम् । जलस्थानीयं लावण्यं । अत एवाग्रे अंभोजेत्युक्तिः । विदधत् । विशेषेण धारयत् । अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो दण्डपादः । 'प्रसह्योर्ध्वीकृतः पादो दण्डपादोभिधीयते' इति निरुक्तः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः (स्रग्धरा छन्दः) । उपमानधर्माभोजशोभाया दण्डपाद आरोपान्निदर्शनात्रालंकारः । क-

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्, यथा,
साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।

अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तो न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः । विसं[1]-सर्गेण करणे नियमितशक्तित्वात् ।

अन्त्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां ' प्राभ्रभ्राड्–' इत्यादावुदाहरिष्यते । तदेवं निर्दूषणे प्रकाशे यत् ' असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः । अवाचके तु धर्ममात्रे सः । विदधदित्युदाहरणं त्ववाचकप्रकरणमध्येऽसमर्थस्यैव ' इति प्रलपितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयम् । दूषकताबीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधाश्लीलमिति । अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्ययः । कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वम् । तथा च कान्त्यभाववदिति पर्यवसन्नम् । कान्त्यभावश्चातिप्रसक्त इति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः । न चैतत्त्रयेऽनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकाकान्तिमत्सु नानार्थोऽयमश्लीलशब्द इत्यर्थः । तच्च प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालम्बनत्वात् । क्वचिदविवक्षितस्य निर्वाहिणस्तथात्वात् । क्वचित्तादृशार्थस्यानिर्वाहिणोऽपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् । एषु त्रिषु क्वचित्किंचिदुदाह्रियते । तत्र व्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य तथाभावो यथा—**साधनमिति ।**

विकल्पितोपमानेनापि बहुश उपमादर्शनात् । तदुपपादकं जंघाकाण्डेत्यादिरूपकचतुष्टयं इति बोध्यम् । **नियमितशक्तित्वादिति** । एतेन धारणं व्यंग्यमिति परास्तम् । अन्वय्यर्थान्तरं प्रतिपादयत एव पदस्य व्यंजकत्वादित्याहुः । **वाक्यावाचकत्वोदाहरणेति** । वाक्यस्यावाचकत्वे यदुदाहरणेत्यर्थः । संकोचादिबोधकनिद्रादिपदं हि तत् । **अतिप्रसक्त इति** । ग्राम्यादिष्विति भावः । **व्रीडादिव्यक्तिहेतुकेति** । व्रीडाद्यालंबनविभावादिभूतासभ्यार्थोपस्थितिद्वारेत्यर्थः । ग्राम्यं च नासभ्यार्थबोधकं किं तु स्वत एव शोभारहितमिति न तत्संकरः । केचित्तु व्रीडादिशब्दस्तद्धेतुपरः । उदाहरणेषु व्रीडाव्यंजकत्वासंभवात् । वरांग-अपान-वायु-मरणज्ञानेन प्रकृताननुगुणव्रीडादेरुत्पादनात् । व्यक्तिश्च बोधकत्वम् । जुगुप्साहेत्वभिधायकपदेते–इत्यादीनां तदव्यंजकत्वाच्चेत्याहुः । **अविवक्षितस्येति** । अर्थस्येत्यनुषज्यते । **निर्वाहिण इति** । प्रकृतार्थेऽन्वयिन इत्यर्थः । **अर्थान्तरस्येति** । निर्वाहिण इति शेषः । **साधनमिति** । साधनं

---

१ मु. पु. स्वसंसर्गेण.

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥ ११ ॥
लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥ १२ ॥
मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-
द्घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हीं ॥ १३ ॥
एषु साधन–वायु–विनाशशब्दाः व्रीडादिव्यञ्जकाः ॥

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यञ्जनमर्थान्तरम् ।
जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—**लीलेति** ।
अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते ।
अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—**मृद्धिति** ।
अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

सैन्यं पुरुषलिंगं च । धीः । शत्रुपराभवनयादिविषया, सुरतविशेषविषया च । अरालिताम् । शत्रुदर्शने कोपावेशाद्वक्रितां, कामिनीदर्शने मन्मथपीडाऽसहतया वक्रितां च । अन्या । सेना, नायिका च । **पुंव्यंजनमिति** । इदं च निर्वाहि । **लीलेति** । (अमरुशतके पद्यमिदम्) । अन्यदयितया[1] निःशंकं दष्टोऽधरो यस्य । निश्शंकमित्यतिस्पष्टतां व्रणस्य ध्वनयति । लीलातामरसेनाहतोऽर्थात् वनितया । इवेन मीलनस्य कपटकृतत्वम् । तदीयधूर्तत्वानभिज्ञतया मुग्धा वायुं ददती स्थिता । अथानन्तरं तेन भ्रान्त्या धूर्ततया वा नतिमृते नतिं विना अनिशं निरन्तरं बहुकालमिति यावत् चुंबिता च । वाशब्दश्चार्थे । तेनालिंगनसंग्रहः । ऋते योगेऽन्येष्वपीति द्वितीया । अस्याः कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः । धूर्तता तु कोपानपगमेप्येनां चुंबेयमिति । यद्वा नायिकाभ्रांत्याऽथवा स्वस्य धूर्ततयेत्यन्वयः । यद्यप्युभयोरपि प्रयोजकत्वाद्वाशब्दोऽनुचितः । तथाप्यन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तिः । मुग्धा सुन्दरी मूढा वा । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **मृदुपवनेति** । विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । वि-

---

१ प्र. दयिता वनिता इति वा पाठः. २ झ. तत्र. ३ प्र. विगलित विलुलित इति वा पाठः.

संदिग्धं यथा,

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारकत्वमूहनीयम् । न्यायसाम्यात् । दूषकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादृशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु चमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः । अथवा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं तद्बीजम् । अतः शमकथायां दोषत्वाभावः । तादृशोपस्थितेः शमपोषकत्वात् । भाव्यमङ्गलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम् । वैमुख्याभावात् । शिवलिङ्गभगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु समुन्नीतगुप्तलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः ।

संदिग्धं विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः ।

भिन्नः संयोगध्वंसवान् । ईषत्वलाभाय मृद्विति । घनो निबिडो रुचिरः सुंदरः कलापो मयूरपिच्छं सपत्नः शत्रुरद्य प्रियारहिते जगति । विगलितेत्युक्तन्न तु विभिन्न इति तेन रामणीयकतातिशयः । कलापापेक्षया व्यतिरेकश्च । हरेत् । अनुरंजयेत् । चन्द्रकसाम्याय कुसुमसनाथतोक्तिः । बर्ह इत्यपपाठः । ' पिच्छबर्हे नपुंसके ' इत्यमरात् । पौनरुक्त्यापाताच्च । तस्माद्बर्हीति पाठः। यद्यपि कलापो मयूरपिच्छे शक्तः तथाच बर्हीत्यपुष्टं, तथापि 'कलापो भूषणे बर्हे ' इति कोशाद्दूषणवाचिग्रहणं मा भूदिति तदुक्तिः । (मालिनी छन्दः) । **वैमुख्यमिति** । असभ्यार्थोपस्थितिर्हि श्रोत्रियसमूहे चंडालागमनमिव वैरस्यमापादयतीति भावः । **ब्रह्माण्डादीत्यादिना** सुभगापरिग्रहः । **समुन्नीतेत्यादि** । अविनीतानादिप्रयोगयोगित्वे सति भगवदादिसंबंधित्वं समुन्नीतत्वम् । इदमेव संवीतमित्युच्यते । शिवलिंगशब्दस्य जगदंतर्यामिभगवति प्रसिद्धेर्व्रीडाजनकार्थाप्रतीतिरेव । तत्त्वे सति रूढ्यर्थातिरिक्ताऽश्लीलार्थस्य योगेनोपस्थापकत्वं गुप्तत्वम् । अत्र हि रूढ्यर्थस्य झटित्युपस्थित्या तद्भावनया योगार्थस्य तिरोधानम् । यथा भगिनीत्यत्र । ग्राम्यस्मृतिजनकैकदेशवत्त्वं लक्षितत्वम् । ब्रह्माण्डादिपदं हि समुदायरूढ्या झटिति सभ्यमर्थमेवोपस्थापयति । न त्ववयवेनासभ्यस्येति न दोषः । **असभ्यार्थानुपस्थितेरिति** । एवं च तेष्वपि नायं दोष इति भावः । **स्वरूपद्वयसंदेहेति** । वाक्यदोषे सुरालयोल्लासेत्यादौ मार्गणभूतिपदयोः स्वरूपनिश्चयेऽपि संदिग्धत्वेन तदव्याप्ते-

---

१ मु. पु. संवीत. २ (क) (ग) कलापशब्दः. ३ (ग) पुस्तके अविगीतेति पाठः. ४ (ग) पुस्तकं समाप्तम्.

आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥ १४ ॥

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायाम्, किं वा नमस्यामिति संदेहः । अप्रतीतं (यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्), यथा,

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयतामुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम् ॥ १५ ॥

अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रसिद्धः ॥

यथा—**आलिंगितेति** ।

अत्र वन्द्यामिति पदं बन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदेहः[1] । प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीःपरम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात् । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र, यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम् ।

अप्रतीतमिति नञोऽल्पार्थतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः । तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः । उदाहरणम्—**सम्यगिति** ।

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः । स चैवं योगशास्त्र एव प्रसि-

---

श्चिन्त्यमिदम् । तस्मात्तात्पर्यसंदेहविषयीभूतार्थद्वयोपस्थापकं संदिग्धमिति वक्तुमुचितम् । **आलिंगित इति** । अनेनानायासजयं सूचयति । **सम्पराये** । युद्धे । (जयश्रिया आलिंगितस्तत्र भवान् पूज्यस्त्वमाशीःपरम्परामाशीर्वादपरम्परां [अर्थाज्जितशत्रुप्रयुक्तां] कर्णे कृत्वाऽऽकर्ण्य कृपां कुरु) । **हठगृहीतेति** । बलात्कारेण स्वपत्नीकृतेत्यर्थः । **संशयः** । वक्तृतात्पर्यसंशयो बवयोरभेदबुद्धिमूलकः । वन्द्यामित्यानुपूर्व्या उभयसाधारणत्वेन विनिगमनाविरहादर्थद्वयस्मृतौ वक्तृतात्पर्यसंशय इति भावः । अत एव विधौ वक्र इत्यादौ श्लेषेऽर्थद्वयोपस्थितिः । **शब्दानुशासनेति** । व्याकरणकोशादिसकलेत्यर्थः । तेन व्याकरणमात्रप्रसिद्धट्टिवुभादिसंग्रहः । **शास्त्रमात्रेति** । न तु लोककाव्यादीत्यर्थः । **अन्यत्रापि** । शब्दानुशासने लोके च । **सम्यगिति** । सम्यक् ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तदेव महज्ज्योतिः सकलाज्ञाननिवारकत्वान्मोक्षज-

---

१ प्र. गलित. २ च. झ. प्रयुक्तः. ३ संशय इति पाठ उद्योतसंमतः.

ग्राम्यं (यत्केवले लोके स्थितम्), यथा,

राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥ १६ ॥

अत्र कटिरिति ॥

द्धः । एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्यूह्यम् । दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम् । प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम् ।

ग्राम्यं 'ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः' इत्येके । अपरे तु ' देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः । किं तु गल्लभल्लादयः ' इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । तस्मात्सर्वलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्देशे सर्वैर्लोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् । अत एवाग्रे खादनपानगल्लादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रत्युदाहर्तव्याः । उदाहरणम्—**राकेति** ।

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नय-

---

नकत्वाच्च । आशयो मिथ्याज्ञानजनितः संस्कारविशेषः स गलितो यस्य तत्तासेविनः । तादृशस्यैतद्विहितनिषिद्धं कर्म विधीयमानमपि क्रियमाणमपि न बंधनं बंधजनकं संसारप्रयोजकमित्यर्थः । १५ । **तच्छास्त्रानभिज्ञस्येति** । असमर्थात्तु सर्वेषां तदनुपस्थितिरिति ततो भेद इति भावः । समस्तलोकप्रसिद्धत्वमेव विवृणोति । **तस्मिन्देश इति** । सर्वैर्विदग्धाविदग्धैः । **तदिति** । तत्पदं तद्वस्तुनि तद्देशीयान्प्रति ग्राम्यमित्यर्थः । **राकेति** । राका पूर्णचन्द्रा या विभावरी रात्रिस्तत्कान्तश्चन्द्रस्तस्य संक्रान्ता द्युतिर्यत्र तस्मिन् संक्रान्ता द्युतिर्यस्य वा तादृङ्मुखं तपनोयं स्वर्णं हरतेऽनुरंजयति । १६ । **नागरम्** । विदग्धमात्रप्रसिद्धम् । **उपनागरम्** । ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावम् । **ग्राम्यताप्रयोजकमिति** । सामान्ये नपुंसकम् । विदग्धाविदग्धप्रसिद्धत्वप्रयुक्तशोभारहितत्वं वैमुख्यप्रयोजकम् । न व्रीडादिव्यंजकार्थोपस्थापक-

---

१ मु. पु. समस्त.

नेयार्थं

(" निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः " ॥—
इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम्), यथा,

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥ १७ ॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ॥

नेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वम् । तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—**निरूढेति** ।

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—**शरदिति** ।

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूषकताबीजं च वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

त्वं तत्प्रयोजकमिति नाश्लीलेनास्य गतार्थतेति भावः । **अभिधानवत्** । शक्तिवत् । **सामर्थ्यं** । प्रसिद्धिः । **अधुना** । प्रयोजनवशात् । **शरदिति** । मुखं कर्तृ । चपेटा प्रसृतकरतलम् । (हे तन्वि ते मुखं शरत्काले समुल्लासी यः पूर्णिमासम्बन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटा प्रसृतकरतलं तत्पातनस्य प्रहारस्यातिथिं पात्रं करोति लक्षणया जयतीत्यर्थः । अतिशेत इति भावः) । **अत्र चपेटादिपदमिति** । चपेटापातनातिथिपदस्य निर्जितत्वे लक्षणेत्यर्थः । वैयाकरणनय इवालंकारिकैरपि वृत्तावेकार्थीभावांगीकाराच्छक्यसंबंधरूपा लक्षणा सूपपादेति भावः । **मुख्यशब्दार्थेति** । मुख्यत्वं च शाब्दवाक्यार्थान्वयित्वम् । **अर्थानुपस्थितिरिति** । लक्षणाजन्यबोधे रूढिप्रयोजनान्यतरज्ञानस्य हेतुत्वेन तदभावात्तदनुपस्थितिरिति भावः । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः । न च निर्जितत्वातिशयप्रतिपत्तिः फलम् । उपमानत्वेनोत्तमगुणे चन्द्रे न्यूनेन चपेटापातनदानवर्णने वर्ण्यस्यैवा-

---

१ प्र. चाधुना. २ ज. चण्डि. ३ (क) तद्बीजमिति.

अथ समासगतमेव दुष्टमिति संबन्धः, अन्यत्तु केवलं समासगतं च ॥
क्लिष्टं (यतः अर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता), यथा,

अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥ १८ ॥

अत्राभिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः॥

अथ भवेत्क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः । तदयमर्थः—क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता । असमासे वाक्यदोषत्वमेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति ।

तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ क्लेशवत् । यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता तदित्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो भेदः । विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा, सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य द्रागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'धम्मिल्लस्य–' इत्यादौ । अन्त्ये तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—**अत्रीति ।**

अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽप्यत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चन्द्रादेर्न द्रागुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावान्नियामकस्याभावाच्च । अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च 'अत्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्द्योतेनावभासिभिः' इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् । दूषकतावीजं प्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वाददोषत्वम् । मत्तोक्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात् ।

'अविमृष्टविधेयांशम्' अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यम् ।

पकर्षापत्तेः । **क्लेशवदिति** । आकांक्षासत्तितात्पर्यादिज्ञानरूपकारणविलम्बेन विलम्बात् स्वार्थबोधजनकमित्यर्थः । तदेवाह **यत** इति । **अत्रीति** । अत्रिर्मुनिस्तल्लोचनसंभूतं ज्योतिश्चंद्रः । तदुदयभासीनि कुमुदानि । अत्रेदं क्लिष्टं चन्द्रादिपदेनैव सिद्धेरपुष्टं च । चेष्टितं यशः । **संभूतेत्यादिनेति** । आदिना चन्द्रोद्गमभासित्वेन कुमुदानुपस्थितिसंग्रहः । **व्यवधानेनेति** । यशःशुक्ले कुमुदे तात्पर्यग्रहोत्तरमित्यर्थः । **प्रहेलिकादाविति** । आदिना यमकादिसंग्रहः

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्, यथा,

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥१९॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयम् ।

अतो ' न्यक्कारो ह्ययमेव—'इत्यादौ 'क्षणमप्यमुक्त–' इत्यादौ वा नाव्याप्तिः। प्रथम उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात् । उदाहरणम्—**मूर्ध्नामिति ।**

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्तन्मूर्ध्नां महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च नानुवाद्यम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणप्राधान्ये समासाननुशासनात् । किं चोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते।

मूर्ध्नामिति । (हनुमन्नाटके) रामसेनया लंकायां वेष्टितायां रावणस्योक्तिः । उद्वृत्तं उद्धतं यत्कृत्तं कर्त्तनं तेनाविरलं गलाद्गलंती रक्तस्य संसक्ताऽर्थादीशांघ्रौ तादृशधारया धौते ये ईशांघ्री तत्प्रसादेनोपनतो यो जयस्तेन जगति जातो मिथ्या महिमा येषां तेषां मूर्ध्नां कैलासस्योल्लासन उत्थापने य इच्छाया व्यतिकर आधिक्यं तस्य पिशुनानां सूचकानामुत्सर्प्युत्कटो यो दर्पो गर्वस्तेनोद्धुराणामतिक्रान्तजगतां दोष्णां च किमेतदेव फलं, यद्वानरेभ्यो नगरीरक्षणे प्रयास इति निर्वेदः । किमा ईदृशफलेऽनौचित्यं व्यज्यते । तदुपपादकं चोक्तविशेषणद्वयम्। (स्रग्धरा छन्दः) । वक्ष्यमाणकर्मधारयोदाहरणे प्रागुक्तोपसर्जनत्वविरहेण तत्संगत्यर्थमाह। **किंचेति।** पदाभ्यां यदि पृथक् विशेष्यविशेषणभावानापन्न उपतिष्ठेतेत्यर्थः । न च समासे पदात् पृथगुपस्थितिरित्यन्वयः । समास एकार्थीभावांगीकारेणेतरपदार्थान्विततयैव स्वार्थोपस्थितेरिति भावः । अयमेव चैकार्थीभावो नाम यदितरान्वयितयैवोपस्थितिरिति स्पष्टं तद्विदाम् । एवं चोपसर्जनत्वमितरविशेषणतयैवोपस्थितिविषयत्वं फलितम् । पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गः । लोहितोष्णीषा इत्यादौ समासेऽपि तद्दर्शनात् । एवं चोत्सर्गत्यागेन सहृदयोद्वेग एव दुष्टिबीजमत्रेति तत्वम् । अत्रा-

यथा वा,

स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥२०॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्, मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः ।

यथा वा,

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥२१॥

अत्रालक्षिता जानिरिति वाच्यम् ।

न च समासे पृथक्पदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पतिरिति । एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—**स्रस्तामिति ।**

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुत्प्रेक्ष्य विधेयम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । 'मौर्वीं द्वितीयां' इति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः । नन्वत्र काञ्च्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसद्भाव एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् । मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि साद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रम् । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तव्यम् । अत एव 'आ कडारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन

भवन्मतयोगसत्त्वेपि न क्षतिः । अविमृष्टविधेयत्वस्यापि सत्वेनोपधेयसांकर्यस्यादोषत्वात् । **स्रस्तामिति ।** (कुमारसम्भवे तृतीयसर्गे कामस्य हरं प्रत्यभियोगे सहायभूतां पार्वतीं 'अदृश्यत स्थावरराजकन्या' इतिकुलकादिनोपक्रम्य पद्यमिदम्) । नितम्बात् स्रस्तां केशरो बकुलस्तस्य दाममाला सैव कांची नितम्बभूषणमवरोपयन्ती स्थाने निवेशयन्तीत्यन्वयः । न्यासः समर्पितं द्रव्यं तथा कृताम् । स्थानविदा स्वास्त्रभूता पार्वत्येव स्वीयमौर्वीस्थापनस्थानमिति जानता । मन्नाशेऽप्यनयैव शिवं वशीकरिष्यामीति जानता वा । आश्रयगुणप्रकर्षेणाधेयगुणप्रकर्ष इति योग्यमिदं स्थानमिति जानता वा । अत्र मौर्वीपदादेव कार्मुकसंबंधे लब्धे कार्मुकपदमपुष्टम् । (उपजातिच्छन्दः) । **उत्प्रेक्ष्येति ।** स्वीयवस्तुन एव न्यासीकरणं न तु तत्सदृशस्येति नोपमेति भावः । **तथापि हीति ।** न्यासीकरणे हेतूत्प्रेक्षेयं तत्र च द्वितीयत्वमेव हेतुरिति भावः । वि-

---

१ ज. लम्बमानां. २ च. ज. पुष्प.

यथा वा,

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।
या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्तिं तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् ॥ २२ ॥

अत्र ' न मुक्ता '–इति निषेधो विधेयः,

समासो नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्यैकत्व-विशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—**वपुरिति** ।

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितम् । तच्च समासे न्यग्भूतम् । ' अलक्षिता जनिः ' इति पाठे तु पौर्वापर्यविपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नञ्समासे यथा—**आनन्देति** ।

अत्रावान्तरवाक्येऽमुक्तेत्यनेन ।

शिष्टस्य हेतुत्वेऽपि न दोष इति चिन्त्यम् । **वपुरिति** । (कुमारसंभवे पंचमसर्गे) बटुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रत्युक्तिः । वपुः शरीरं विरूपाक्षं सर्वांगप्रधानं चक्षुरेव यस्य विरूपं तस्येतरांगं किं वक्तव्यमित्यर्थः । न लक्ष्यं जन्म यस्य तत्ता । यद्वरेषु मृग्यते तद्वचस्तमपि त्रिलोचनेत्यन्वयः । यत्त्रिलोचनेऽस्ति तद्वचस्तमपि (रूपकुलधनमध्य एकैकमपि) किं वरेषु मृग्यत इत्यन्वयः । उक्तान्वये तु रूपाभावादेः स्पष्टतयोपन्यासो न युज्यत इति दीपिकाकृतः । (वंशस्थं वृत्तम्) । **निवर्तत इति** । तथा च पददोषोद्धारेऽपि वाक्यविधेयाविमर्शस्तदवस्थ एवेति भावः । केचित्तु शिवे जन्मनोऽभावात् विशिष्टविधिरेव विवक्षित इत्याहुः । **आनन्देति** । (विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामुक्तिरियम्) । अतिचापलशालि यत्तव चित्तं तस्य यत्संदाननं बंधनं तस्यैकं सदनं स्थानं कारणं वा । अव्यभिचारेण तथात्वं व्यंग्यम् । या भवता सर्वदैव क्षणप्यमुक्ता मुक्ता न । तदुदंतचिन्ता । तद्वार्ताचिन्ताऽपि । तांतिं ग्लानिं तनोत्यतोऽस्मान् धिगिति । एवंविधदुःखदार्शित्वात् । अतिशोच्या

(यथा,

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ २३ ॥

इत्यत्र) न त्वमुक्ततानुवादेनान्यदत्र किंचिद्विहितम्,

(यथा,

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २४ ॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादि) ॥

नवेति ।

इत्यत्रैव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—**जुगोपेति ।**

इत्यत्रात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदमुक्ततानुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति । न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

वयमित्यर्थः । (वसन्ततिलका छन्दः) । **नवजलधर इति** । उर्वशीविरहे पुरूरवसो मेघादौ निशाचरादिभ्रमानन्तरं विशेषदर्शने सतीयमुक्तिः । कनकनिकषः । तत्कषणरेखा । (हरिणी छन्दः) । **जुगोपेति** । (रघुकाव्ये प्रथमसर्गे दिलीपवर्णनमिदम्) । (अत्रस्तो भयरहितः) अत्रस्तोऽपि त्रस्तवत्सम्यक्तया सदैवात्मानं जुगोपेति व्यंग्यम् । तावता न प्रकर्षः । अनातुरोऽरोगी । अगृध्नुरलुब्धः, (असक्तोऽनासक्तः) । **उत्तरपदेनेति** । उत्तरपदेन युतो नञ् समस्त इत्यर्थः । समासयोग्य इति यावत् । विधेर्भेदप्रतियोगिनः प्रधानत्वं विशेष्यत्वं प्रतिषेधे नञर्थेऽप्रधानता । नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादारोपितो घट इत्येवं बोधादिति भावः । अत एव प्रसज्यप्रतिषेधोऽसमास एवेत्याहुः । तदुक्तम् । 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्' इति । क्रियान्वयी यत्र नञ् धात्वर्थरूपक्रियाभावबोधक इति यावत् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधे भवति—क्रियायामन्वयेन मुक्तापदेन समासो न स्यात्, असामर्थ्यादिति भावः । नवजलधर इत्यादावपि गम्यमानभव-

---

१ नाम इति वा प्रदीपे पाठः.

विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ।

कथं तर्हि ' अश्राद्धभोजी ' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । पर्युदासेनाक्षेपात् । ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलविशेषादिति चेत् । भवेदप्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा संभवः । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता । विधेयस्यानुपस्थितेः । किं तु धारणे विदधदितिवदवाचकत्वमेव स्यात् । समासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादिति चेत् । न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव ' प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र ' इत्याह वृत्तिकृत्, न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि विदधदित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत् । न । तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् । अमुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत् । न । उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽप्यदोषात् । दूषकताबीजं च विवक्षितार्थाप्रत्ययः । तस्मान्नित्यदोषोऽयम् ।

तिक्रियाया एव निषेधो बोध्यः । **कथं तर्हीति** । अत्र हि श्राद्धादीतरभोजित्वं नार्थः । भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाव्रतत्वात् । व्रताधिकारपठितणिन्यनुपपत्तेः । अश्राद्धाद्युपपदाच्च सः । श्राद्धभोजनाभावश्च व्रतमिति भावः । **आक्षेपादिति** । अयं भावः । श्राद्धभोजिभिन्न इति वाच्योऽर्थः । श्राद्धभोजनाभाववत्त्वं च तेनाक्षिप्यते । व्रते गम्यमाने णिनिरिति सूत्रार्थः । णिन्यन्तेन नञ्समासे हि तस्य गम्यता इति । वस्तुतोऽसूर्यललाटयोरिति ज्ञापकादसामर्थ्येऽपि क्वचित्समासः । नच प्रकृतेऽपि स्यात् । तावतापि तादृशात् सहृदयवैमुख्यं दुर्वारम् । एतेनाशब्दोऽयं निषेधार्थस्तेनासमास एवेत्यपास्तम् । समाससंदेहेन पर्युदाससंदेहाच्च । पौर्वापर्यविपर्ययस्यापरिहाराच्च । एवं द्वितीयमौर्वीमित्यत्र विशिष्टस्य विधेयत्वेऽपि तत्र प्रधानमौर्वीत्वस्य प्रसिद्धसादृश्येन प्राप्ततया प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन द्वितीयत्वे पर्यवसानेन शब्दतो गुणभूतस्य द्वितीयत्वस्य न्यासीकरणे हेतुत्वे सहृदयवैमुख्यमेव दूषकताबीजमिति बोध्यम् । **न च पर्युदास इति** । समास एकदेशेनान्वयायोगात् । विशिष्टेनारोपितमुक्तत्वेनैवान्वयाच्चेति भावः । **विवक्षितार्थाप्रत्यय इति** । विवक्षितस्योद्देश्यविधेयभावरूपार्थस्याप्रतीतिः । सह्यपदार्थोऽपि विषयताविशेषरूपो विशेषणविशेष्यभाववद्वाक्यार्थप्रतीतौ भासते । सोऽपि पदाद्यर्थ इत्यन्ये । उद्देश्यत्वविधेयत्वे विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपे-

विरुद्धमतिकृद्यथा,

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥ २५ ॥

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।
यथा वा,

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥ २६ ॥

विरुद्धमतिकृत्, पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकम् । तच्चेदमनेकधा प्रवर्तते । क्वचित्समासान्तरविग्रहेण । यथा—**सुधेति ।**

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते । क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया । यथा—**चिरेति ।**

तत्समनियते वेति तु न युक्तम् । पर्वते वह्निरित्यादौ व्यभिचारादित्याहुः । अभवन्मतयोगे तु परस्परं पदार्थानां संबंधरूपोऽन्वयोऽपि न भासत इति ततो भेदः । दूषकताबीजांतरमप्युक्तम् । **प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकेति ।** विरुद्धस्य मतिर्विरुद्धा वा मतिरिति समासः । अत्र पदान्तरसंनिधानेनेति विशेषणादनुचितार्थोश्लीलनिहतार्थानां व्युदासः । किं चाद्ययोर्न वाक्यार्थप्रतीत्योः परस्परविरोधिता किंतु व्यंग्ययोर्वाच्यव्यंग्ययोर्वा । अमतपरार्थश्च व्यंग्यरसयोरेव विरोध इति न तत्संकरः । प्रकाशितविरुद्धे तु प्रथमप्रतीतेन विवक्षितार्थेनैव विरुद्धव्यंजनं नात्र तथेति ततो भेदः । न्यक्कारकत्वं च प्रकृतबोधप्रतिबंधकतया तद्बोधजन्यचमत्कारप्रतिबन्धकतया चेति बोध्यम् । **सुधाकरेति ।** चन्द्रकरसदृशप्रगल्भचेष्टितः । आकारशब्दः सदृशवाची । 'विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ' इत्यमरः । अकार्यमित्रं कार्यं विनैव मित्रमित्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । (वर्णयामह इत्यस्य कर्म गुणानित्यार्थिकम्) । **अकार्ये मित्रमिति त्विति ।** नञोऽल्पार्थत्वे कुकार्ये मित्रमित्यपीत्यर्थः । अव्ययीभावनञ्समासयोस्तुल्यत्वेनास्यापि प्रतीतिरिति भावः । **निरूढेति ।** निरूढया पदघटनयेत्यर्थः । अत्र प्रकरणेन रूढेर्बलवत्त्वं बाधित्वा योगार्थोपस्थितावप्यविवक्षितार्थव्यंजनया तिरस्कार एव विरोधो बोध्यः पदार्थः । अत एव प्रकरणौत्कट्ये निहतार्थस्य न दोषत्वम् । **चिरेति ।** चिरकालेन परिप्राप्त-

---

१ झ. अकार्ये. २ प्र. प्राप्ति इति वा पाठः.

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् ।

यथा वा,

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ॥
तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः॥२७॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

यथा वा,

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः । क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात् । यथा—

नेति ।

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथाच भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने

स्य । अनेनौत्कण्ठ्यातिशयः । लोचनानन्दजनकस्यानेन सौन्दर्यातिशयः । कान्तस्य मनःप्रियस्य । **न त्रस्तमिति** । (वीचरितनाटके द्वितीयांके) दाशरथिमुद्दिश्य परशुरामोक्तिः । यदि तेन रघुनाथेन धनुर्व्यारुजता भग्नं कुर्वता देवाद्विजिगीषोरपि भगवतस्तत्समर्थादपि भवानीपतेः । इदं च दक्षयज्ञविध्वंसकत्वेनार्थांतरसंक्रमितम् । तेनातिरोषवतोऽपि सकाशाद्यन्न त्रस्तं तन्नाम युक्तमित्यर्थः । तत्र हेतुगर्भविशेषणम् । भूतकरुणासन्तानः समूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तादृशात् । ननु तत्पुत्र एव योत्स्यते किं तवेत्यत्राह तत्पुत्रस्त्विति । तुर्यवच्छेदे । स्कन्दो जगदास्कन्दनसमर्थोऽपि मदांधस्य तारकासुरस्य वधात्सर्वलोकस्य दत्त उत्सवो येन तादृशस्तेन दत्तोत्सवत्वात्कथमपि तद्विपरीतं कर्तुं नेष्टे । अतस्तदस्मरणं युक्तमिति भावः । ननु तथापि तव मुनेः किं प्रयोजनं कश्च संबंधो येन त्वत्तो भयं कार्यमत आह । स्कन्द इव । तस्य देवस्य यतोऽहं प्रियः, अतः कथं विस्मृतः । अनुचितं विस्मरणमिति भावः । ननु त्वत्प्रियत्वं नास्माकं विदितं तत्राह । अथवा शिष्यः । तत्तु जगद्विदितमिति भावः । अहमिति क्षत्रियकुलांतकेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेन धनुर्भंगकर्तुः साहसातिशयो व्यज्यते । (चन्द्रिकायां तु स्कन्द इत्यस्य विस्मृत इत्यत्रान्वय उक्तः । तन्मतेऽथवेति भिन्नक्रमेण स्कन्दपदोत्तरं बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छंदः) ।

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥ २८ ॥

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति ॥

श्रुतिकटु समासगतं यथा,

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
बर्हिनिर्ह्रादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥ २९ ॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ॥
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

केचन, न पुनः सर्वे ।

भवातिरिक्तः स द्राक्प्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्द्वर्थतया । यथा—**गोरपीति ।**

अत्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्ववन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम् ।

क्लिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमोऽभ्यनुज्ञातः । तत्रासमासगतमुदाहृतमेव । समासगतेषु श्रुतिकटु यथा—**सेति ।**

समासादेकपद्यम् । एवं च्युतसंस्कृत्यादयो द्रष्टव्याः ।

उक्तान्पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—**अपास्येति ।**

द्राक् प्रतीयत इति । तेन भवप्रतीतिप्रतिबन्ध एवेति भावः । तच्चमत्कारप्रतिबन्धो वा । परे तु भवस्य पत्न्यां गुणभूतत्वेन भवान्वितपत्न्या विशेष्यभूतः पत्यर्थोऽन्य एव प्रतीयते । गुणस्योत्सर्गतः प्रधानत्वायोगादित्याहुः । एवं चाराध्याया देव्या ईदृक् प्रतीतिर्भयंकरीति मतिर्विरुद्धा । भवानीशब्दो दुर्गात्वविशिष्टे रूढ एवेति नात्र दोष इति केचित् । **गोरपीति** । यद्वाहनतां प्राप्तवतो गोरपि सविधे सोऽपि प्रसिद्धरूपोऽपि सिंहो निरहंकारः । अम्बिकारमणो महेशः । **करत्ववन्मातृस्वामित्वमपीति** । अम्बिकाशब्दस्य जनकताविशेषवत्स्त्रीत्वेन मातरि गौरीत्वेन गौर्यां च शक्तिरिति बोध्यम् । (आर्या छन्दः) । **सा दूरे चेति**

---

१ प्र. नोपीह इति वा पाठः. २ (क) भयकारी.

क्रमेणोदाहरणानि,

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ ३० ॥

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः । एते श्रुतिकटुत्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः । श्रुतिकटुत्वादय इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः । न चासाध्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तत्त्रितयापासनमिति संप्रदायः । तदसत् । ' सोऽध्यैष्ट—' इत्यादौ श्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि तथैवेति वाच्यम् । परुषवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्त्वात् । तथात्वेऽपि वा ' स रातु वो दुश्च्यवनः ' इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमाभिप्रेतम् । ' न्यक्कारो ह्ययमेव—' इत्यत्रापि नाव्याप्तिः । उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादानम् । ' योऽसौ सुभगे तवागतः ' इत्युदाहरणे प्रकाशे स्फुटमेतत् । एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम् । न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जन्तुपदेन । व्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा—**सोऽध्येष्टेति** ।

व्यक्तम् ।

विरहिणो रामस्योक्तिरियम् । संजातसुधासान्द्रतरंगसदृशकटाक्षवल्लोचना । **बर्हीति** । मयूरशब्दजनकः । कालः समयोऽन्तकश्च । **द्वयोरपीति** । विधेय उद्देश्यानन्तर्यवदुद्देश्ये तत्प्राग्वर्तित्वस्याप्यपेक्षणात् । **अंशशब्दोपादानमिति** । विधेयपदे धातोर्विधित्वेन बोधे लक्षणा, तद्योग्यांशो यत्राविमृष्ट इत्यक्षरार्थः । अन्यथाऽविमृष्टविधेयमित्येव वदेदिति भावः । **एवं च युक्तमिति** । असाधु-

---

१ मु. पु. त्यादि.

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान् ॥ ३१ ॥

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः, अनेडमूको मूकबधिरः ॥

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः ॥ ३२ ॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ॥

अप्रयुक्तं यथा—**स रात्विति ।**

अत्र दुश्च्यवनशब्द इन्द्रे, अनेडमूकशब्दश्चेडमूकेऽप्रयुक्तः ।

निहतार्थं यथा—**सायकेति ।**

अत्र सायकशब्दः खड्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अब्जशब्दश्चन्द्रे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् । अतः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरर्थैर्निहतार्थाः ।

त्वाच्छक्त्यभावाच्च प्रत्यायकत्वाभावेनेति भावः । प्रागुक्ताऽस्मद्रीत्या च्युतसंस्कृतिव्युदासश्चित्य एव ॥ श्रोत्रुद्वेगविशेषाजनकत्वे सतीति वक्तुं युक्तम् ॥ **सोऽध्येष्टेति** । (भट्टिकाव्ये प्रथमसर्गे पद्यमिदम्) । (अध्येष्टाधीतवान् । अयष्टापूजयत्) । पितॄनतार्प्सीच्छ्राद्धादिभिस्तर्पितवान् । अपारीदिति पाठे निवापजलादिभिः पूर्णान् कृतवान् पालितवान्वेत्यर्थः । बन्धूनमंस्त । तेषां दानसूनृतादिभिः सन्मानं कृतवान् । षड्वर्ग इति । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणि । समूलघातमिति । समूलं हतवानित्यर्थः । (उपजातिश्छन्दः) । **स रात्विति** । रातु ददातु । दुश्च्यवन इन्द्रः । भावुकानां कल्याणानां । असम्मतान् शत्रून् । अनेडमूको मूकबधिरः तदाद्यैर्दोषैः । द्यतु खण्डयतु । 'अनेडमूक उद्दिष्टः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी । एडमूक इति । मूकबधिर इत्यर्थः । 'एडमूकः स्मृतो धीरैः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति विश्वः । **सायकेति** । सायकः खड्गः शरश्च । मकरध्वजः समुद्रः कन्दर्पश्च । क्षमा भूमिः क्षान्तिश्च । अब्जं चन्द्रः पद्मं च । श्लोको यशः पद्यं च ।

---

१ प्र. द्यैस्तु इति वा पाठः.

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो ।
शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिव ॥ ३३ ॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः ॥

प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥ ३४ ॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्–विष्णुधाम–विषमाश्व–निद्रा–पर्णशब्दाः प्रकृष्टजलद-गगन–सप्ताश्व–संकोच–दलानामवाचकाः ॥

अनुचितार्थं यथा—**कुविन्द इति** ।

अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नग्नेति वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रश्लेषादयशः, विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थानुपश्लोक्यमानापकर्षद्योतकतयानुचितान्प्रकाशयन्ति ।

अवाचकं यथा—**प्राभ्रेति** ।

अभ्रे भ्राजत इत्यभ्रभ्राड् जलदः । प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड् यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम् । अत्र प्राभ्रभ्राडिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व

अत्र द्वितीयेनाद्यो निहन्यते । (आर्या छन्दः) । **कुविन्द इति** । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । कुं पृथ्वीं विन्दतीति कुविन्दो राजा रूढ्या तंतुवायश्च । पटयसि पटुं पटं च करोषि । गुणाः, विद्यादानादयः सूत्राणि च । ग्रामः समूहः । अभितः समंतात्, आरोहपरिणाहाभ्यांच । यश इत्यकारप्रश्लेषादयशश्च । नग्नाः, बन्दिनो वस्त्रहीनाश्च । शरज्ज्योत्स्नावत्कांतान्यतिनिर्मलानि स्फुटानि विकटान्यपि गुप्तान्यपि सर्वांगाणि यस्याः सा चासौ सुभगा च रमणीया त्वत्[1]संबंधिकीर्तिः । विगतमाच्छादनमावरणवासो यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा भ्रमति । तथापीति नग्ना इत्यत्राप्यन्वेति विरोधस्फोरणार्थम् । एवं च तथापीत्युपात्तविरोधस्फोरणाय भद्रात्मन इतिवदुपस्थिततन्तुवायादिद्वितीयार्थमादाय वाक्यस्यासंबद्धार्थतापत्तावुपमा कल्पनीया । तथा च तदुपमानकत्वं राज्ञ्यनुचितमित्युदाहरणसंगतिः । (शिखिरिणी छन्दः) । **प्राभ्रेति** । अभ्रे

---

१ प्र. कान्त. २ छ. ज. सूर्य. ३ (क.) संबंधिनी.

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥ ३५ ॥
अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहन-शब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः ।
तेऽऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥ ३६ ॥
अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

इति सप्ताश्वे, निद्रेति संकोचे, सहस्रपर्णेति सहस्रदले, प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकारेणावाचकानि । कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम् ।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—**भूपतेरिति** ।

अत्रोपसर्पन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति निधुवनं चार्थान्तरप्रतिपादयद्व्रीडादायि ।

जुगुप्सादायि यथा—**तेऽन्यैरिति** ।

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थतया, प्रवर्तनमिति पुरीषत्यागार्थान्तरतया जुगुप्सां प्रयच्छन्ति ।

भ्राजत इत्यभ्रभ्राड्जलदः प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड्यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम् । तादृगपि विष्णुपदमाप्य प्राप्य । विषमाश्वः सप्ताश्वः सूर्यः । सहस्रदलानां निद्रां संकोचं पलायनपरायणां तत्कालविनश्वरां करोतीत्यर्थः । **प्रकारेणावाचकानीति** । प्रगताभ्रस्थानिकत्व—विष्णुस्थानत्व—अयुग्मसंख्यावच्छिन्नाश्वत्व—मित्थानाडीमनोयोगत्व—पत्रसहस्रवत्त्वेनावाचकत्वादिति भावः । **भूपतेरिति** । उपसर्पणमभिगमनं रिरंसोद्योगश्च । कम्पना सेना शत्रुकंपजनकत्वात् । अपरापि स्वदर्शनेन सात्विकभावेन पुंसः कम्पयुक्तान् करोति । स्वयमेव कम्पयुक्ता वा, शङ्क्या । वामं भ्रुकुटीविषमं सुंदरं च । प्रहरणं शस्त्रादिप्रक्षेपः कामशास्त्रप्रसिद्धं दम्पतिजघनताडनं च । मोहनं विपक्षसंमोहनं निधुवनविलासातिशयं च । **तेऽन्यैरिति** । वान्तम् । मुखद्वारा भुक्तत्यक्तम् । उत्सर्गमधोद्वारेण त्यक्तम् । प्रवर्तनं प्रवृत्तिः पुरीषोत्सर्गश्च । **पुरीषार्थान्तरतयेति** । प्रकृत्यर्थकतयोपात्तत्वात्तदर्थान्तरमि-

---

१ च. ज. नृपते. २ प्र. प्रहणन इति वा पाठः. ३ दधे इति वा पाठः. ४ पुरीषार्थान्तरतया इति उद्योतसंमतः पाठः.

पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥३७॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतादमङ्गलार्थत्वम् ॥

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥ ३८ ॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः, किं मदिराद्यर्थाः?– इति संदेहः ॥

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥ ३९ ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

अमङ्गलार्थं यथा—**पितृवसतिमिति** ।

अत्र पितुर्गृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा—**सुरेति** ।

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्राप्तपर्याप्तकम्पन इति प्राप्तसैन्यत्वप्राप्तकम्पत्वयोरुपस्थापकम् । एवमग्रेऽपि ।

अप्रतीतं यथा—**तस्येति** ।

ति बोध्यम् । **पितृवसतिमिति** । (पतिगृहे शोकपीडितायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः) । पितृवसतिं पितृगृहं श्मशानं च । तत्र परिवारगणेन[1] सह व्रजामि गच्छामि । यत्र पावकान्वये पवित्रत्वकारकपित्रादिसंबंधे सति वह्निसंबंधवति च, गताया मम सपदि तत्कालमेव हृतशोकलक्षणशल्यं हृदयं भवति । **श्मशानवह्निसंबंधेति** । द्वन्द्वः । अत्र वह्निः श्मशानसान्निध्याच्चितावह्निरेव प्रतीयत इति तस्यामङ्गलत्वं बोध्यम् । (अपरवक्त्रं छन्दः) । **सुरेति** । सुरालयो देवतागृहं मदिरागृहं वा । प्राप्ता पर्याप्ता शत्रुवधक्षमा सेना येन, प्राप्तं पर्याप्तमतिशयितं कम्पनं येनेति वा । मार्गणा बाणा मार्गणमन्वेषणं वा । प्रवणस्तत्परः । भास्वन्ती शोभमाना भूतिर्विभूतिर्भस्म वा यस्य । **उपस्थापकमिति** । तत्र प्रकरणाद्यभावात्तात्पर्यसन्देहेन स्तुतिर्निन्दा वेति सन्देहः । **तस्याधीति** । अधिमात्रो दृढज्ञानकार्युपायो यमादिर्यस्येत्यर्थः । तीव्रः परमः सं-

---

१ प्र. गणेन.

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥ ४० ॥

अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः ॥

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥ ४१ ॥

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला (भूः) कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ॥

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमादिर्यस्य । तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य तत्तायुक्तस्य । दृढभूमिर्दृढसंस्कारः । मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः । अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

ग्राम्यं यथा—**ताम्बूलेति** ।

अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः ।

नेयार्थं यथा—**वस्त्रेति** ।

अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम् । न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्षयति । तस्माच्च गगनप्रतीतिः । यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन गगनमेव

वेगो वैराग्यमुपायानुष्ठानशैघ्र्यं वा यस्य तत्तायुक्तस्य दृढभूमेर्दृढसंस्कारजनकस्य प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्य प्राप्तौ सत्यां स यत्नश्चित्तैकाग्र्यविषयको यत्नो मोक्षरूपफलभाग्जात इत्यर्थः । दृढभूमिरित्यसमस्तम् । दीर्घकालादरनैरन्तर्यसेवितास्यासार्थकं यत्नविशेषणं वा । **ताम्बूलेति** । यथा सदैव खादनं भक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव भल्लं सम्यग्जल्पतीत्यर्थः । नैसर्गिकत्वं चात्र साधर्म्यम् । **ग्राम्या इति** । गल्लादयो गण्डादिषु विदग्धैर्न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । **वस्त्रेति** । (सखीं विबोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिः) । वस्त्रमम्बरं तस्य वैदूर्यं मणिः सूर्यस्तस्य चरणैः पादैः किरणैः क्षतं सत्वरजोभ्यां परं तमोऽन्धकारो यस्या ईदृशी निष्कम्पाऽचला भूमी रचिता कृता तत्साम्प्रतं नेत्रयुद्धं नेत्रद्वन्द्वं वेदय बोधयोद्घाटयेत्यर्थः । **वाचकत्वेति** । स्वशक्यवाचकत्वेत्यर्थः ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥ ४२ ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लिष्टत्वम् ॥

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिग्धिक्कञ्चकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनपटोच्छ्वासैः किमेभिर्भुजैः ॥ ४३ ॥

अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम्, उच्छ्वासत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न वृथात्वविशेषितम् । अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य ।

लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा चेति[1] वस्तुगतिः । एवं वैदूर्यत्यस्य मणौ चरणेत्यस्य पादे सत्त्वरजःपरेत्यस्य तमसि निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे वेदयेत्यस्य बोधने लक्षणैव । न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।

क्लिष्टं यथा—**धम्मिल्लस्येति** ।

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे प्रतीतिव्यवधानम् ।

अविमृष्टविधेयांशं यथा—**न्यक्कार इति** ।

लक्षितलक्षणेति । इदमाद्यपक्षे । लक्षितेन पदेन बोधनात् । द्वितीये आह । **लक्षणा वेति** । **तमसीति** । सत्त्वरजःपरत्वेन तमसो गुणस्य बोधनेऽप्यन्धकारे लक्षणैवेति भावः । **बोधन इति** । उद्बाटनरूप इत्यर्थः । **धम्मिल्लस्येति** । कुरंगशावाक्ष्या अपूर्वस्य बन्धस्य विशिष्टोत्पत्तिः संबंधो यत्र तादृशस्य धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं निकाममतिशयेन न रज्यति, अपि तु सर्वस्येत्यर्थः । आसत्तिज्ञानविलम्बादत्र विलम्बः । (आर्या छन्दः) । **न्यक्कार इति** । (हनुमन्नाटके चतुर्दशांके) रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धस्वान्तस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्तिरियम् । अयमेव मे न्यक्कारो निन्दा । यदरयः सन्तीति शेषः । अन्यस्य तु तत्कृ-

---

१ प्र. भटान् इति वा पाठः. २ मु. पु. वेति.

यथा वा,

अत्र प्राप्तमरिसत्त्वमयमित्यनूद्याप्राप्तं न्यक्कारत्वं विधीयते । अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । ' अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत् ' इति वृद्धवचनात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अयं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अत एव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् । अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात्, वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् । ननु न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किंतु क्रमविशेषाद-

---

तपराभवादि । अरयो नत्वेको द्वौ वा । अनेन पूर्वमेकोऽपि नासीदधुनाऽकस्मादेव बहव इति व्यज्यते । तत्रापि तेष्वपि मुख्यस्तापसः । आम्यां भक्ष्यत्वशस्त्रानभिज्ञत्वे द्योत्येते । अत्रैव मत्समीप एव न तु दूरे । कुलं बालवृद्धस्त्रीप्रभृति । निहन्ति । स्त्रीवधस्य भूतत्वेऽपि वर्तमानसामीप्यविवक्षया सर्वत्र वर्तमाननिर्देशः । क्वचिद् राक्षसभटानिति पाठः । एतावता न्यक्कारातिशयः । अहो इति निर्वेदातिशयः । रावयति लोकानिति रावणः । अनेन तत्सहनेऽनौचित्यातिशयः । जीवति काका न जीवतीत्यर्थः । धिग्धिगिति निन्दातिशये । अत एव शक्रजितमित्युक्तिः । शक्रोऽपि येन जितस्तस्य मनुष्यमात्राज्जयेन निन्दातिशयप्रतीतेः । प्रबोधितवतेति णिजन्ताद्भावे क्तस्ततो मतुप् । न तु क्तवत्वन्तः । कर्मणि तस्यासाधुत्वात् । स्वर्गस्य ग्रामटिकेवाल्पग्रामवद्विलुंठनम् । ग्रामशब्दादल्पार्थे 'तद्धिता' इति बहुवचनबोध्यष्टिकच्प्रत्ययः । एभिः प्रसिद्धपराक्रमैर्भुजैः किं भुजद्वयशालिशत्रोरप्यजयात् । अरिसत्वमिति पाठः । अभिधेयमिति पाठेऽपि विधेयमित्येवार्थः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **वृद्धवचनादिति** । उद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकप्राग्वर्त्युद्देश्यवाचकपदजोपस्थितिर्हेतुरिति भावः । **वृथात्वस्यैव विधेयत्वादिति** । घटो घट इतिवदयोग्यमेतदिति भावः । **अर्थभेदोपगमेऽपीति** । उच्छूनताया भुजानां वैफल्यस्य भेदादिति भावः । अत एव किंपदवृथापदयोर्न पौनरुक्त्यम् । **वैफल्येति** । अस्यानौचित्यविशिष्टतयेति शेषः । **तदौचित्यादिति** । एवं चानुवादोऽयुक्त इति भावः । प्रसंगाच्चैतत्कथनम् । अयुक्तानुवादेऽपि विधेयाविमर्शः फलतीति

अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोरारालान्तविलासिवेल्लनम् ।
विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः॥४४॥
अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् ।
[तथा हि, प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते, क्रमेणोदाहरणानि,

---

विवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वव्युत्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किंतु विधेयानुपस्थित्यापि । यथा—**अपाङ्गेति** ।

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत्तत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दसांनिध्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते ' यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धः ' इति । स चाभिसंबन्धः शाब्द आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा ' स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः ' इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन, यथा—

कश्चित् । **शब्दान्तरेण** । शब्दधर्मक्रमविशेषभूतरचनान्तरेणेत्यर्थः । **विधेयस्योपसर्जनत्वेति** । वृथोच्छूनैरित्यंश इदम् । **अपाङ्गेति** । (नायकागमनोत्सवं निवेदयन्त्याः सख्या इयमुक्तिः) । तवेत्यस्य षष्ठ्यन्तत्रयेऽप्यन्वयः । अपाङ्गसंबद्धं दृशोस्तरङ्गितं वक्रप्रेक्षणपरम्परामित्यर्थः । भ्रूसंबंधिकुटिलान्तभागे विलासयुक्तं वेल्लितं वक्रताधिक्यं नर्तनं वा विसारि प्रकाशयोग्यं रोमांचनमेव कञ्चुकं सर्वाङ्गव्यापनात्, यस्तनोति स आगत इत्यन्वयः । (वंशस्थं वृत्तम्) । **उद्देश्यविधेयार्थकतयेति** । तद्बोधकवाक्यार्थघटकार्थकतयेत्यर्थः । यस्तनोत्यसौ समागत इत्युद्देश्यविधेयभावो विवक्षितः । न च प्रतीयते, योऽसौ प्रसिद्ध इत्येव प्रतीतेः । तदाह । **यच्छब्देति** । यच्छब्दाक्षेपो नतूपादानमेवेत्यर्थः ।

---

१ प्र. विलास. २ ज्ञ. वेल्लितम्.

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४५ ॥
द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥४६॥
उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥ ४७ ॥

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते, यथा,

---

कातर्यमिति ।

अत्र स इति प्रक्रान्तं राजानमाह—**द्वयमिति ।**

अत्र सेति प्रसिद्धा—**उत्कम्पिनीति ।**

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिष्वप्येतेषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम् । तदभावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्ययाविघातात् । यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः ।

कातर्यमिति । (रघुवंशे सप्तदशसर्गेऽतिथिनामकराज्ञो वर्णनमिदम्) । चापलं चपलताप्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः । चापले स्वार्थिकोऽण् । तदीयचेष्टितमित्यर्थ इत्यन्ये । केवलेति लिंगविपर्यासेन शौर्येऽपि योजनीयम् । आक्षेपे बीजं तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यं पदस्वभावो वा । **प्रक्रान्तमिति ।** सोऽतिथिर्नाम राजा । अत्रोभाभ्यामित्यनेनैव सामर्थ्यात्परस्परसाहित्यलाभे समेताभ्यामिति चिन्त्यप्रयोजनम् । प्रक्रान्तमतिथिसंज्ञम् । **द्वयमिति ।** (कुमारसंभवे पञ्चमसर्गे) वटुवेषेण पार्वतीं छलयतः शिवस्योक्तिः । पूर्वं एका चन्द्रकलैव शोच्या आसीत्, तवैवं निश्चये सति द्वयं शोचनीयतां गतमिति भूतकालेनावश्यकत्वं शोकस्य व्यज्यते । द्वितीयश्चकारो भिन्नक्रमः । तेन त्वं चेत्यर्थः । (वंशस्थं वृत्तम्) । **उत्कम्पिनी इति ।** रत्नावल्यां दग्धां वासवदत्तां संभाव्य तामनुध्याय शोचतो वत्सराजस्योक्तिः । उत्कम्पिनी । कम्पयुक्ता । भयेन गलितोत्तरीयप्रान्ता ते अनुभूते विधुरे कातरे लोचने प्रतिदिशं कश्चिन्मां त्रास्यतीति बुद्ध्या क्षिपन्ती त्वं क्रू-

---

१ चापल इत्युद्योतसम्मतः पाठः. २ प्र. धूमाञ्चितेन.

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥ ४८ ॥

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः, यथा अत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे, द्वयोरुपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्क्वचिद्द्वयमिति गम्यते, यथा,

---

यथा—**साध्विति ।**

यथा च मम—

'मातर्भारति वत्सवत्सलतया किं नाम नाचर्यते
मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितम् ।
इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां
यावत्त्वादृशविप्रयोगसुभगां लक्ष्मीमियां लभ्यते ॥'

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे पूर्वार्धपादयोर्व्यत्यासे ।

रेणातिप्रवृद्धेन दारुणतया निष्करुणतया दहनेन दाहजनकधर्मवता सहसा तत्कालमेव दग्धैव यतो धूमान्धितेन तेन न वीक्षितासि न दृष्टास्यतो दग्धासि यदि पश्येत्तर्हि न दहेदिति भावः । (वसन्ततिलका छन्दः) । **साध्विति** । अभिरामताधिके सौन्दर्याधिके चन्द्रमस्युदिते सति पुष्करैः पद्मैर्यन्मीलितं तत्साधु कृतम् । तेन चन्द्रमसा तु कामिनीमुखे जयिनि सर्वजेतरि सति उद्यता साहसमविचार्यकारित्वमनुष्ठितमित्यर्थः । (रथोद्धता छन्दः) । **मातरिति** । [हे मातर्भारति वत्से (मयि) या वत्सलता तया किं नाम (अकार्यमपि) त्वया नाचर्यते न क्रियते, अपि तु क्रियत एवेत्यर्थः । तथा हे मित्राणि स्थिरता स्थैर्यं विवेको विचारः विनयः नम्रता च तत्सम्बोधनं सुहृदा (मया) प्रार्थितं कार्यमकार्यमप्येतदवश्यकर्तव्यमित्यालोच्य विचार्य (युष्माभिः मातृसुहृद्भिः) इह सभायां मां विमुच्य मनागीषदन्तर्हितं गुप्तं यथा तथा स्थीयताम् । कियत्कालं तत्राह । यावदिति । यावत्त्वादृशानां भारतीस्थिरतादीनां विप्रयोगेण विरहेण सुलभा श्रीर्मया लभ्यते तावदित्यर्थः । श्रियः सरस्वत्या गुणैश्च साकं विरोधस्य लोके प्रसिद्धत्वादेवं याचनम् ।

---

१ छ. सापेक्ष. २ मु. पु. सुलभा.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ४९ ॥

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति ।

एवं च] तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह,

---

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः, यथा 'तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैः' इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्रूपस्तत्पर्यायः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः । यद्वा यदीत्यव्ययं न तु यच्छब्दः । तच्च भिन्नस्वभावमेव । एवं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यर्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा—**य इति ।**

अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु ' प्रकान्ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न ' इति व्याख्यानं तद्व्यक्तिविवेकाद्यनालोचननिबन्धनं प्रकाशकारानभिमतं च । यदयं 'यच्छब्दोपादानं नापेक्षते ' इत्याह न तु ' यच्छब्दं नापेक्षते ' इत्यादि । तस्माद्यथाव्याख्यातमेवादरणीयम् । एवं च ' योऽसौ सुभगे ' इत्यत्र तच्छब्दस्या-

---

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः] । **यथात्रैवेति** । साधु चन्द्रमसीति पद्ये । **तच्चक्षुरिति** । तच्चक्षुर्यद्यस्ति तर्हि कुवलयैर्हारितमिति प्रतीतेस्तार्हिशब्दोपादानं विनापि प्रतीतेर्निर्बाधत्वादिति भावः । **ये नामेति** । (मालतीमाधवे प्रथमांके भवभूतेरुक्तिरियम्)। न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इति एकत्वे बहुवचनम्। तेन ममेत्यनेन न विरोधः । नामेति क्रोधे कुत्सने वा । अवज्ञामवहेलनां ये प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति । न किमपीत्यर्थः । तान्प्रति एष यत्नोऽपि न । अत्र ग्रंथस्य परार्थत्वात् विशेषनिषेधस्य च शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् कं प्रतीति जिज्ञासायामाह । उत्पत्स्यत इति । उत्पत्स्यते इत्यत्र हेतुः कालस्य निरवधित्वम्, अस्तीत्यत्र तु पृथ्व्या विपुलत्वम् । य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा तं प्रति यत्न इति यत्तदोर्वेत्यस्य चाध्याहारेण योजना । (वसन्ततिलका छन्दः) । **अत्रेति ।** उत्तरार्द्धे इति भावः । **स्फुटमेवेति** । यत्तच्छब्दाक्षेपादिति भावः ।

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ ५० ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

प्रतीतौ वा,

करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥५१॥

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ।

अथ,

नुपादानादाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः ।

ननु स्यादेवैतत् । यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति—**असाविति** ।

इत्यत्रादश्शब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्न त्विदमर्थम् । अथात्र वैयात्यादिष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—**करवालेति** ।

इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्यात् । अदश्शब्देन तदर्थाभिधानात् ।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वम् । कथमन्यथा—

आक्षेपासंभवाच्चेति । पूर्ववाक्यस्थत्वाद्यच्छब्दस्येति भावः । एवं च विधेयाविमर्श इति बोध्यम् । अत्र यच्छब्द उद्देश्यसमर्पक एव तच्छब्दो विधेयसमर्पक इति प्राञ्चः । **असाविति** । (हनुमन्नाटके षष्ठांके पद्यमिदम्) । मरुत्पवनो हनुमात्पिता च चुम्बनं पक्षे मुख्यं पक्षे संयोगः केसरो बकुलः सटा च ताराधिपश्चन्द्रः सुग्रीवश्च मण्डलं बिम्बं राष्ट्रं च प्रसन्नताराधिपमण्डलमेवाग्रणीर्यत्र प्रसन्नताराधिपस्य सुग्रीवस्य मण्डले राष्ट्रेऽग्रणीरिति चार्थः । वियुक्तो रामो दाशरथिः, वियुक्ता रामा कामिनीत्यर्थः । आतुरदृष्टिवीक्षितत्वं सहायोत्कण्ठया विरहोद्दीपकत्वेन च । (वंशस्थं वृत्तम्) । **न त्विदमर्थमिति** । तथा सति विधेयत्वावगमेऽनुवादकयच्छब्दापेक्षा स्यादिति भावः । **वैयात्यादिति** । प्रक्रान्ताद्यर्थकतत्पदवत्क्वचिददःपदेऽपि तदनपेक्षा स्यादिति भावः । **करवालेति** । करवालेन करालं भयजनकं दोः सहायं यस्य युधि विजयनामा योऽर्जुनः स इव एक एव मल्लः । यद्वा विजये इति सप्तमी । विजयार्जनेति पाठे तु विजयस्यार्जने एक मल्ल इत्यर्थः । ईदृशो यः स यदि तत्र कार्ये भूपतिना विनियुज्येत ततः कृतं कार्यं कृतं

---

१ ज. ननु.

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥ ५२ ॥

इतीदंशब्दवदुदःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्त इति ।
उच्यते, तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव,
यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितस्तच्छब्दः प्रसिद्धिं परामृशति,
यथा,

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥ ५३ ॥

इत्यत्र तच्छब्दः ।

य इति ।

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता । इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्, सत्यमात्थ । परंतु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रे निरूढः किं पुनरिदमादिः । यथा—**यत्तादिति** ।

इत्यादौ । तस्मात् ' योऽविकल्पं–' इत्यत्रैव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न त्वव्यवधानेन ।

युक्तं स्यादित्यर्थः । संभूतमेव स्यादिति वा । (मालभारिणी छन्दः) । **योऽविकल्पमिति** । ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । अविकल्पं निःसंदेहमिदं प्रसिद्धं निखिलमर्थमंडलं भवद्वपुस्त्वदभिन्नं पश्यति । बाधेन सामानाधिकरण्यम् । परमार्थतोऽसत्वेन तद्बाधेन भवन्तमेव पश्यतीत्यर्थः । यथाश्रुते जडस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसंगत्यापत्तिः । स्वात्मेति । स्वशब्दः स्वीयवचनः, आत्मशब्दः स्वरूपे, तेन स्वात्मपक्षः स्वीयपक्ष आत्मरूपपक्षो वा, तत्रादौ स्वीयत्वेन ज्ञानं तत आत्मैव जगदिति ज्ञानं परिपूरितत्वं चैतदेव यज्जगतस्तादृशज्ञानविषयत्वम् । अत एव नित्यसुखिनस्तत्स्वरूपस्य कुतो भयं न कुतोऽपीत्यर्थः । (रथोद्धता छन्दः) । **प्रसिद्धमात्र इति** । एवं च नायं विधेयसमर्पक इति भावः । 'विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम्' इत्यादौ प्रसिद्धिबोधकत्वाभावात्समानाधिकरण इति । समानलिंगविभक्त्यादिक इत्यर्थः । 'परदारापहर्ता यः स स्वर्गं नाधिगच्छति' इत्यादिवारणायाव्यवहितेति । अत्र तु विसर्गेण व्यवहितः । अत्रैव यत्तदोर्व्यत्यासेऽतिप्रसङ्गवारणायानन्तरवर्तीति । **यत्तादिति** । (वेणी-

---

१ छ. ज. स्वात्म.

कथं तर्हि—' न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ' इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्धार्थ इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात् योऽसावित्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात्। ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्याऽभिसंबन्धः स्यात्। स एव तु नास्ति । कथ मन्यथा ' यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे ' इत्यत्रैकयत्परामृष्ट-स्यैकेन तदा परामर्शोऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतत्प-दाभावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि । यदः पूर्ववाक्यगतत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तम्भ्यां परामर्शनियम इति ब्रूमः । किं त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति । तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदा-भ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु ' नित्यवीप्सयोः ' इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वा-पन्नोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन संबन्धपरताग्राहक इति यत्पदी-

---

संहारे प्रथमांके)। भीमस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । (अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य तत् प्रसिद्धं यदुर्जितमुद्भटमत्युग्रं क्षात्रं तेज आसीत्तदा द्यूतप्रसंगे अक्षैर्दी-व्यतानेन युधिष्ठिरेण नूनं तदपि तेजोऽपि हारितम्, अपिना राज्यादिकम्)। **विच्छेदेन** । असंहिताकृतार्धमात्राकालेन । विसर्गेण व्यवधानमित्यन्ये । **क-ल्याणानामिति** । मालतीमाधवे प्रथमाङ्के सूत्रधारस्य सूर्यप्रार्थनेयम् । हे विश्वमूर्ते सूर्य त्वं कल्याणानां कल्याणहेतूनां महसां तेजसां भाजनं पात्रमसि । अथ मयि धुर्यां नृत्यभारवहनसमर्थां लक्ष्मीं संपत्तिं भृशमत्यंतं धेहि अर्पय हे देव प्रसीद । हे जगन्नाथ नम्रस्य मे यद्यज्ज्ञातमज्ञातं च पापं तत् प्रतिज-हि नाशय । हे भगवन् भूयसे मङ्गलाय मङ्गलार्थं भद्रं भद्रं अत्यन्ताभीष्टं वि-तर देहि । (मन्दाक्रान्ता छंदः) । यच्छब्दार्थस्तदा परामृश्यते इति नियमो न तु यावद्यत्पदं तावत्तत्पदमितीत्याशयेन समाधत्ते। **मैवमिति** । **विशेषद्वयेनेति** । उपपातकत्वमहापातकत्वादिनेत्यर्थः । **एकेनेति** । बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने तदादीनां शक्तेरिति भावः । अत एव 'स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स शूरः स च पण्डितः, स कुलीनः स विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षितः' इत्यादौ नानातत्पदप-रामृष्टस्यैकेनैव यत्पदेन प्रतीतिरिति भावः । **तदुपपत्तौ** । प्राथम्यात्तेनैव साक-

ननु कथम्,

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते !
धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव ! प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे,
भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥ ५४ ॥

अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्मे इत्युक्तम् ।

उच्यते, यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तम्, तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

यथा वा,

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥ ५५ ॥

येनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि । यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति सारम् ।

असमासवत्समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वम् । यथा—**किं लोभेनेति** ।

ल्येन संबंधप्रतीत्युपपत्तौ । **न तत्पदेऽपीति** । वीप्साद्योतको द्वित्वापन्न आदेश इत्यर्थः । यत्र तु तत्पदप्राथम्यं तत्र तत्पदे एवादेशो न यत्पदे । यथा 'तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चितम्' इति । **यत्र तत्पदेऽपि वीप्सेति** । अपिना यत्पदे वीप्सा । तदर्थे साकल्येन संबंधः । **तत्र न यत्पदेपि आदेशः** । अपिना तत्पदे । आदेशो द्वित्वापन्नः । किंतु पदद्वयं पृथगेवेति भावः । यथा 'यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा विवर्णभावं स स भूमिपालः' इत्यादौ । अत्र नरेन्द्रकन्यया क्रमेण व्यतीतानां क्रमेणैव वैवर्ण्यप्राप्तिरिति पृथक्पृथग्रूपेणैव पृथक्पदाभ्यां बोधः । तदेवाह । **किंतूभाभ्यामिति** । इदमपि क्रमभेदविवक्षायाम्, तद्भेदविवक्षाविरहेऽपि तथा प्रयोगे तु एकत्रादेशो व्यर्थ एव । यथा 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इत्यादौ । **किं लोभेनेति** । रामवनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स विनयार्जवादिमत्त्वेन प्रसिद्धो येन

---

३ ज. त्वमिह महसामाशिषे त्वं विधत्से, पुण्याम् .

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्, न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वऽप्युदाहार्यम् ॥
विरुद्धमतिकृद्यथा,

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥ ५६ ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति विरुद्धा प्रतीतिः ॥

अत्र कलत्रे तातसंबन्धस्यानुजे चार्यसंबन्धस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितयोः समासाद्गुणीभावः । वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं षष्ठीतत्पुरुषसमासः । एवं समासान्तरेऽपि ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—**श्रितेति ।**

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिता युद्धक्षपणेन दुःखाभाववन्तः

भरतेन कर्त्रा, मात्रा, करणभूतया एतत् वनवासादि एवं कपटेन कृमुत्पादितम् । भरत इति नामग्रहणमनुचितकारित्वात् कोपेन । अथवा मे माता मध्यमा कैकेयी स्त्रीषु निसर्गसिद्धां लघुतां गता । अथवैताद्वितयमपि मम चिन्तितं मिथ्या । तत्र हेतुः । असौ भरत आर्यो रघुनाथस्तदनुजो गुरुः । अत्र मे इति शेषः । तथा च भरतेऽत्यसम्भावितमेतत् । माता च तातकलत्रमित्यतो हेतोर्विधात्रानुचितं कृतं मन्ये । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **उत्कर्षाधायकत्वेनेति** । तादृशस्य हि प्राधान्यमुचितमिति भावः । **तदुक्तमिति** । आर्यानुजस्तातकलत्रमित्यनेकपदगतत्वाद्वाक्यदोषत्वमिति भावः । आर्यानुजत्वादिविशिष्टविधिसंभवाद्विरोध्यादिसाधारणसंबंधस्योत्कर्षहेतुत्वेन तस्यैव युक्तत्वाच्च नायं दोष इत्येके । **श्रितक्षमा इति** । सामोपलब्धसिद्धीनां राज्ञां वर्णनामिदम् । अद्य ते राजानः श्रिता आश्रिता क्षमा क्षान्तिर्यैस्ते रक्ताऽनुरक्ता भूः भूस्थो लोको येषु ते । शिवेन कल्याणेनालिंगिता मूर्तयो येषां ते । विग्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन गतमसुखं दुःखं येषां तथाभूताः सन्तः शेरते निद्रान्तीति विवक्षितोऽर्थः । पक्षे श्रिता क्षमा भूर्यैस्ते । रक्तस्य रुधिरस्य भुवः स्थानानि शिवाभिः क्रोष्ट्रीभिरालिंगिता मूर्तयो येषां ते विग्रहस्य देहस्य क्षपणेन नाशेन गतान्यसुखानि येषाम् असवः प्राणाः खमिन्द्रियमिति विरुद्धोऽर्थः । **युद्धक्षपणेनेति** । सामोपायाभिनिवेशाद्युद्धत्यागेनेत्यर्थः ।

पदैकदेशे यथासंभवं क्रमेणोदाहरणानि,

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वा-
त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ ५७ ॥

अत्र त्वादिति ।

यथा वा,

तद्गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।
अपेक्षते मत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ ५८ ॥

शेरत इति विवक्षिते भूमिपतिता रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीरक्षपणेन गतप्राणेन्द्रियाः शेरत इति विरुद्धं प्रतीयते । अमतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि । तत्र श्रुतिकटु यथा—**अलमिति** ।

एकत्रपदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम् । पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः । एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैवं ' सोऽध्यैष्ट–' इत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किं तु नानापदवृत्तितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कटुत्वासंमतौ—**तद्गच्छेति** ।

विरुद्धं प्रतीयत इति । इदं च प्रकृतप्रतीतिजन्यचमत्कारापकर्षकमिति बोध्यम् । न चामङ्गलाश्लीलमत्र । उपधेयसांकर्येऽप्युपाधेरसंकीर्णत्वादिति दिक् । **अलमिति** । (कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्योक्तिरियम्) । अङ्गनासंगमस्यालंतायां हेतवश्चपलत्वादयः । मंत्रादिसामर्थ्यादसमर्थप्रकाशनं माया । स्वप्नश्च माया चेति द्वन्द्वः । (मालिनी छन्दः) । **एकस्यैवेति** । अत्र विरोधिनं शान्तमुपमर्द्य विश्रान्तस्य शृङ्गारस्यातिमधुरत्वेन क्षुद्रापचारस्याप्यसहतया पदैकदेशगतश्रुतिकटुत्वस्याप्यकर्षकतेत्यर्थः । **तद्गच्छेति** । (कुमारसम्भवे तृतीयसर्गे कामं प्रतीन्द्रस्योक्तिरियम्) । सिद्धयै अस्मदभिमतलब्ध्यै तत्त्वज्ञानसिद्धयै च । नन्वधुना तत्त्वज्ञानं नोद्देश्यमत आह ।

---

१ ज. मुत्तमं त्वां.

अत्र द्धचै ब्ध्यै इति कटु ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ५९ ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः ॥

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥ ६० ॥

अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम्, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपा-

---

अत्र सिद्धचै लब्ध्यै इत्युदाहार्यम् ।

निहतार्थं यथा—**यश्चेति** ।

अत्र मत्ताशब्दः । स हि क्षीवायां सुप्रसिद्धः ।

निरर्थकं यथा—**आदाविति** ।

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम् । एकस्याः

कुरु देवकार्यं । सर्वेषां देवानां न ममैव कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । स्वानिष्टे कथं प्रवृत्तिः स्यादत आह । अर्थोऽयमिति । शिवस्य पार्वतीवशताकरणरूप-देवकार्यभूतोऽयमर्थः अर्थान्तरं स्वानिष्टरूपं तल्लभ्यं यत्र तादृश एव । नन्व-न्य एव तत्र नियुज्यतां तत्राह । उदयात्प्राक् बीजाङ्कुरोऽङ्गलब्ध्यै अम्भ इवेदं कार्यं त्वामेव प्रत्ययं कारणमपेक्षते । एवं च दैवस्य दुरतिक्रमत्वाद-निष्टशङ्का न कार्येति भावः । **ध्यै इति** । प्रार्थनेऽतिमधुरभाषणस्यैवौचित्येना-स्याल्र दोषत्वं बोध्यम् । (उपजातिश्छन्दः) । **यश्चाप्सर इति** । (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनमिदम्) । अप्परसां यो वि-भ्रमो विलासस्तन्निमित्तं मण्डनानां भूषणानां गैरिकादिना सम्पादयित्रीं कर्त्रीम् । बलाहको मेघस्तच्छेदेषु खण्डेषु तच्छेदेन खण्डखण्डीभावेन वा वि-भक्तोऽवच्छेदकभेदेनावस्थितो रागो यस्यास्तादृशीमकालसन्ध्यामिव धातुमत्तां यः शिखरैर्बिभर्ति । अकालसन्ध्या वर्षाकालसन्ध्येति दीपिका । **सुप्रसिद्ध इति** । तेन मत्वर्थो निहन्यत इति भावः । (उपजातिश्छन्दः) । **आदाव-ञ्जनेति** । भाविविहरेण रुदन्त्याः कस्याश्चिद्वर्णनमिदम् । कुरङ्गीवेक्षणे यस्याः सा कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवद्भावः । सा यद्दृशां सम्प्रत्येव संतापनाद्यन्य-

दानात्; न च 'अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः । हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाऽद्य विलोक्यते' इत्यादिवत् व्यापारभेदाद्बहुत्वम्, व्यापाराणामनुपात्तत्वात्; न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । अत्रैव ' कुरुते ' इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्रसंबन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात् ॥

कुरङ्गेक्षणाया दृग्बहुत्वाभावात् । ' अलसवलित–' इत्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्वमिति चेत् । न । तत्रेक्षणैरितिवदत्र तदनुपादानात् । न च भावसाधनतया दृक्छब्द एव व्यापारे वर्तते । विशेषणानन्वयप्रसङ्गात् । एवं 'कुरुत' इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकम् । प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात् । ननु ' आशिषि नाथः ' इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्वेव, न तु निरर्थकम् । नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव । अविशेषात् । एवं द्वयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेति । उच्यते—'आशिषि नाथः' इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियमयतानाशिषि तदभावो बोध्यते । तस्माद्याचने तस्य युक्तमसाधुत्वम् । ' स्वरित ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तन्नियमयता पराभिसंबन्धविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम् । न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव ' कर्त्रभिप्राय इति किम् । पराभिप्रेताक्रियाफले मा भूत् ' इत्यवोचत् । न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव

वहितमेव । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । अश्रुपयसा निषेकं कुरुते तच्चेतोभुवे भल्लीनां पानकर्मेवेत्युत्प्रेक्षा । शस्त्रं पङ्केन लिप्त्वाऽग्नौ संताप्य पयसि निक्षिप्यत इति पानकर्मस्वरूपम् । दृशः कामशस्त्रत्वेनाध्यवसायादित्थमुक्तिः । श्वासानिलेनोल्लासितः प्रवृद्धोऽत एव प्रोत्सर्पन् समंतात्प्रसरन् यो विरहजन्माऽनलोऽग्निस्तेन संतापितानाम् । नायिका चेयं भविष्यत्प्रवासपतिका । अञ्जनसत्त्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अलसेति** । अलसवलितैरीक्षणैःको विलोक्यत इत्यादाविवेत्यर्थः । **भावेति** । भावेऽर्थे दृशेः क्विबित्यर्थः । **विशेषणानन्वयेति** । अञ्जनलेपादीनां क्रियायामसंभवादिति भावः । **एवमिति** । अत्र 'कुरुत' इत्यात्मनेपदमुत्प्रेक्षितभल्लीपानकर्मसाध्यमन्मथसंबंधिजगद्विजयलक्षणकार्यस्य मृगदृशोऽनभिप्रेतत्वेन तदसंबद्धत्वेन च कर्तृगामिक्रियाफलाभावा-

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ६१ ॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥

इति । न चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यम् । किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमात्रमिति नासाधुत्वम् । एवं ' बहुषु बहुवचनम् ' इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमयद्द्वयेकयोरुपस्थितयोस्तन्निषेधति । न तु बहुत्वाविवक्षामात्रे । दृशामित्यत्र च न द्वित्वैकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्यात् । किं तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थतैवेति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन ' अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं, समुदायाभिप्रायेण त्वसाधुत्वमेव ' इति चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचकं यथा—**चापेति** ।

अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्र चावाचकः ।

दनुपपन्नम् । अत एव निरर्थकम् । तद्द्योत्यस्य क्रियाफलगतकर्तृगामित्वस्याप्रत्ययात् । असाधुत्वं तु न । 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' इतिवत् कामदेवगतफलस्य तत्संबधिनायिकायामारोपमात्रेण दृग्द्वयेऽपि बहुत्वारोपेण च साधुत्वस्य निरूपयितुं शक्यत्वात् । आरोपफलाभावाच्च निरर्थकत्वम् । **चापाचार्य इति** । (बालरामायणे द्वितीयांके) रावणदूतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः । चापाचार्यो धनुर्विद्यागुरुस्त्रिपुरविजयी शिवो विजेयो विजितः त्रिपुरजेता स्कन्दो येन । जित इति पराक्रमातिशयः । शस्त्रेण व्यस्तः स्थानाद्दूरमुत्क्षिप्तो न तु स्वयं चलित ईदृश उदधिः सदनं गृहममूर्तिमतोऽपि शस्त्रेण निराकरणात्तस्यैवातिशयः । हन्तकारः अतिथिबलिः । अनेन सकलनरपतिजेता, विशेषणैर्देवासुरमनुष्यजेता वदान्य इति च फलितम् । किमु किंतु रेणुकाकण्ठबाधां कृतवता तव परशुना बद्धस्पर्धः पूर्वं बद्धस्पर्धोऽपि चन्द्रहासः खड्गो लज्जते । 'चन्द्रहासासिऋष्टय' इति अमरात् । **यत् प्रत्यय इति** । अर्हार्थे हि सः । अर्हत्वं च योग्यता सा च भाविविषया । अतीतत्वं तु विवक्षितम् । अन्यथा सिद्ध-

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शंब्दम् ।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ ६२ ॥
अत्र पेलव शब्दः ॥

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥ ६३ ॥
अत्र पूयशब्दः ॥

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।
कथमैद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ ६४ ॥
अत्र प्रेतशब्दः ॥

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—**अतिपेलवमिति ।**
अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गस्मारकतया व्रीडादायी ।
जुगुप्सादायि यथा—**य इति ।**
अत्र पूयेति पूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि ।
अमङ्गल्यं यथा—**विनयेति ।**
अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गल्यस्मारकः ।

त्वाप्रतीत्योत्कर्षासिद्धेरिति भावः । (मन्दाक्रान्ता छन्दः) । **अतिपेलवमिति ।** (मित्रं प्रत्याप्तस्योपदेशोक्तिरियम्) । अतिकोमलमित्यर्थः । लघुतरमतिमन्दम् । सत्यत्वप्रत्यायनायेदम् । परमार्थतस्तत्त्वतः । पुनस्त्वर्थे । (गीतिश्छन्दः) । **गुह्यांगेति ।** पुंगुह्यांगेत्यर्थः । पेलशब्दो लाटभाषायां तद्बोधक इत्याहुः । **यः पूयते इति ।** (कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनमिदम्) । मुखशब्द आद्यर्थः । सार्थः समूहः । शास्त्रपरिशीलनेनाभ्यासेन कीलनं संस्कारद्रढीकरणं तेन च यः पवित्रीक्रियते । सौजन्येन मान्या जनिरुत्पत्तिर्यस्य । ऊर्जितानां बलवतामूर्जितं बलम् । (वसन्ततिलका छन्दः) । **पूयेति ।** व्रणक्लेदेत्यर्थः । **विनयेति ।** (सखायं प्रति कस्यचित्पूर्ववृत्तमैत्रीकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनमिदम्) । हे अंग तस्य नीचस्य पुरुषस्याभिप्रेतं यत्पदं नीचपदं तदुपगतोऽपि स तद्वन्नीचपुरुषवत् कथमीक्ष्यताम् । यो विनयः प्रणयः प्रीतिस्तयोरेकं के-

---

१ प्र. च. छ. ज. ञ. शठः. २ प्र. मेष.

कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥ ६५ ॥

अत्र किं पूर्वं साधुरुत साधुषु चरतीति संदेहः ॥

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ ६६ ॥

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते । जलध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ[1] पूर्वपदमेव ॥

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाऽप्यन्यैरलंकारकारैर्विभागेन प्रदर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति, च विभज्योक्ताः ॥

संधिग्धं यथा—**कस्मिन्निति** ।

अत्र चरभागो ' भूतपूर्वे चरट् ' इति चरट्प्रत्ययो वा ' चरेष्टः ' इति टान्तश्चरधातुर्वेति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थ इति संदेहः ।

नेयार्थं यथा—**किमिति** ।

अत्र वचोबाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिर्न तु तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं जलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम् । परंतु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम् । व-

---

तनं स्थानम् । यस्तादृशोऽनिर्वचनीयगुणवानभवत् । (अपरवक्त्रं छन्दः) । **कस्मिन्निति** । उत्तपते ज्वलति प्रकाशत इति यावत् । सामर्थ्यं कर्तृ साधुचरः साधुषु चरतीति वा भूतपूर्वः साधुर्वा । **किमुच्यत इति** । भूपालानां या मौलिमाला मौलिसमूहस्तत्र महामणेर्मेरुस्थानीयमणेः यस्य तेजो वचोबाणैर्दैवैरपि सुतरां दुर्लभमिति विभाव्यते । **गीः शब्दो लक्ष्यत इति** । स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धेनेति भावः । अत्र शब्दे लक्षणैवोचिता गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वादिति बोध्यम् । **जलध्यादाविति** । आदिना

---

१ ह. कारिकै. २ 'जलध्यादौ' इति उद्योतसंमतः पाठः.

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥
अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥
भग्नप्रक्रममक्रममसमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम्,
यथा शृंगारे,

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ ६७ ॥

ऽवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरह एवोच्यताम् । स च प्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्वेत्यप्रयुक्तावाचकनिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टा इति चेत्तथ्यमात्थ । परं त्वन्यैरलंकारकारैर्भेदेन दर्शिता इति तथैव निर्दिष्टाः । किं च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—**प्रतिकूलेति ।**

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत् । अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते । शृङ्गारे यथा—**अकुण्ठेति ।**

जलधरादयो, जलधरशब्देन पयोध्यप्रतीतेः । उदकधरशब्देन च मेघाप्रतीतेरिति बोध्यम् । वचोबाणशब्दे लक्षणायां कवेस्तात्पर्यान्नावाचकत्वम् । तदभावे त्ववाचकत्वमेवेति बोध्यम् । **शिष्यबुद्धीति ।** अन्यथा सापकर्षकत्वसामान्येन दोषैक्यं प्रसज्येतेति भावः । अत्र च्युतसंकृत्यसमर्थानुचितार्थावाचकाश्लीलसंदिग्धाप्रतीतक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशविरुद्धमतिकृतां काव्याकाव्यसाधारणता बोध्या । **अननुगुणा इति ।** आस्वादोद्बोधप्रतिबन्धका इत्यर्थः । **अकुण्ठेति ।** (नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचिदुक्तिरियम्) । कम्बुः शङ्खः तादृशकण्ठ्या अकुण्ठोत्कण्ठया उत्तरोत्तरं बलवत्या उत्कण्ठया आकण्ठं पूर्णं मां हे कलकण्ठि सखि कोकिले वा तस्याः कण्ठे कुरु इ-

रौद्रे यथा,

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहैः ।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥ ६८ ॥

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।

यथा,

प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भव-
त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥६९॥

अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः । 'अटवर्गः—' इत्यादिना प्रतिषेधात् । रौद्रे यथा—**देश इति** ।

अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः । ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वात् । यथा—**प्रागिति** ।

त्यन्वयः । कण्ठस्यार्तिं तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपाम् । **प्रतिषेधादिति** । शृङ्गारपरिपन्थ्योजोगुणव्यञ्जकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **देशः सोऽयमिति** । (वेणीसंहारे तृतीयांके) अश्वत्थाम्नः कर्णं प्रतीयमुक्तिः । सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपः, अरातयः शत्रवः, शोणितं रुधिरं तदेव जलमिति रूपकम् । पूरिता अर्थात्परशुरामेणेति शेषः । तथाविधो यादृशात्पितृकेशग्रहरुष्टहृदयेन जामदग्न्येनाक्षत्रिया भूः कृता तादृश इत्यर्थः । तानि प्रसिद्धान्यहितानां क्षत्रियाणां या हेतयः शस्त्राणि तेषां घस्मराणि भोक्तृणि भास्वन्ति, शिलातीक्ष्णानि, तदेव क्षत्रक्षयरूपम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **दीर्घसमासत्वस्य चेति** । प्रतिकूलवर्णेत्यत्र वर्णपदं समासस्याप्युपलक्षणमितिभावः । **प्रागप्राप्तेति** । (वीरचरितनाटके द्वितीयांके) कृतधनुर्भंगं रामं प्रति परशुरामस्योक्तिः । प्रागप्राप्तो निशुम्भो नमनं येन तादृशं यच्छम्भुसंबंधि धनुस्तस्य या द्वेधाविधा द्वैधीकरणं तेनाविर्भवन् प्रकटो यः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भार्गवभुजः स

---

१ प्र. ग्रहात्. २ झ. हेति. ३ प्र. तदद्य इति वा पाठः. ४ प्र. क्रोधतः इति वा पाठः. ५ मु. पु. निषेधात्. ६ (क) पुस्तके शत्रूणामिति पाठः.

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ॥
उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्, यथा
धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥ ७० ॥

इत्यत्र । यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः । अपरुषस्यापि रौद्रादिविरोधितयास्य न श्रुतिकटुभेदत्वम् । न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम् । तस्य सकृत्प्रयोगेऽप्यात्मलाभात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोषत्वम् । एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरसादावात्मलाभाभावात् । श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान्भेदः । इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं, निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि क्लिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात् । किं बहुना, यादृशविवक्षया क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः ।

उपहतलुप्तविसर्गम् । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहता ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य तथात्वेऽवैरस्यात् । उपघातश्चौत्वप्राप्तिः । उपघातान्तस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात् । तेन नैरन्तर्येणौत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तबहुविसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकमुदाहरणम्—**धीर इति ।**

एव पुष्टदीर्घत्वात् स्तम्भस्तेनापविद्धश्चालित उज्वाल उद्गतज्वालोऽशिथिलं वेगवत्तरं यथा तथा । अशिथिल इति परशुविशेषणं वा । त्वत्कण्ठपीठेऽतिथिरिव भवतु । अतिथेः पीठारोहणमुचितमिति पीठत्वरूपणम् । खण्डो भिन्नोऽर्धीकृतः परशुर्यस्य । हरेण स्वपरशोरेकोऽवयवः परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः । तेन यद्धनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डिष्यस इति भावः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **यत्र त्विति** । चतुर्थे पादे गुरोरनुस्मरणेन तद्विषयभावोद्रेकात्क्रोधस्य तिरस्कृतेरिति भावः । **अपरुषस्य** । मसृणवर्णस्य । **तस्य सकृदिति** । अत एव स पददोषः । **रसविरोधित्वमिति** । तद्व्यक्ति-

---

१ प्र. प्रभान्विताः इति वा पाठः.

विसंधि संधेर्वैरूप्यम्,—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च।
तत्राद्यं यथा,

राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः।

दूषकताबीजं बन्धपारुष्येण सहृदयोद्वेगः। अत एवायं नित्यः। अत्रापीदं चिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽतियशोविभूषितः' इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति।

विसंधि। विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र। वैरूप्यं च त्रिधा—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्याभावः। स च 'अन्यत्र तु विभाषया' इति वचनादैच्छिक आनुशासनिकश्च। तत्रान्त्यः प्रगृह्यादित्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा। तेष्वाद्यः सकृदपि वर्तमानो दोषाय। इच्छानिबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात्। अन्त्यौ त्वसकृत्। आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुन्नायकतया बन्धपारुष्येणैव हि तस्य दोषत्वम्। तच्चासकृत्प्रयोग एव। त्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्यतमत्वेन। अश्लीलवन्नानार्थत्वमेव वा। एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं यथा—**राजन्निति**।

विरोधित्वमित्यर्थः। तदपि तत्तद्रसवृत्तिमाधुर्यादिगुणव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वाद्बोध्यम्। वराकारः सुन्दराकारः। अत्र जगति। स एवैतादृशगुणवानित्यर्थः। उत्सिक्ता अहंकृता बुद्धिप्रभाविता बुद्धिजन्यसामर्थ्ययुताः। **बन्धपारुष्येणेति**। बन्धपारुष्यं बन्धाशैथिल्यम्। बन्धस्य गाढत्वे हि चमत्कारो नान्यथेति भावः। एवं विसर्गबहुत्वमपि दोषः। यथा "स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कृतशरः सखि" इत्यादौ। तदुक्तं "अत्राप्लुतविसर्गान्तैः पदैः प्रोतैः परस्परम्। ह्रस्वैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते॥" इति। **स चान्यत्रेति**। 'सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः। नित्यः समासे द्रष्टव्यः' इति चरणत्रयं बोध्यम्। **तद्वैरूप्यवतामिति**। प्रागुक्तप्रकाररूपवैरूप्यवतामित्यर्थः। अन्यान्यत्वेनेति पाठः। अत्रैच्छिकसन्ध्यभावस्य खेदादिना विच्छिद्य पाठे न दुष्टत्वम्। यथा 'एका एका शिरोरुहा' इति केचित्। कष्टत्वं च श्रुतिकटुत्वम्। **राजन्निति**। तानि ते चरितानि भान्ति यानि रसातले प्रविश्यान्तः

---

१ 'तद्वैरूप्यवतां' इति उद्योतसंमतः पाठः.

धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥ ७१ ॥

यथा वा,

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥७२॥

(संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः, प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत् ॥)

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥ ७३ ॥

अत्र संधावश्लीलता ॥

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्व्यवस्थितिः ।
नात्रार्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ ७४ ॥

अन्त्यो यथा—**तत इति** ।
दूषकताबीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा—**वेगादिति** ।
अत्र 'चिङ्कु' इत्यश्लीलम् ।
कष्टत्वं यथा—**उर्वीति** ।

मध्ये इन्दोर्द्युतिं दधतीत्यन्वयः । धीर्नीत्यनुसारिणी बुद्धिर्दोर्बलं चोभे विजयसम्पत्तिमेत्य प्राप्य भातः । किं भूते । अतितते अतिविस्तृते । उचितयोरवसरयोनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वती । दीपिकाकृतस्तु उचितानुवृत्तिमिति पठित्वोचितावसरानुसरणं विजयसंपदं चातन्वती धीदोर्बले त्वामेत्य प्राप्य भात इत्यन्वयमाहुः । उचितेत्यादेर्धीदोर्बलविशेषणत्वं तु नुमापत्याऽयुक्तम् । (वसन्ततिलका छन्दः) । **तत उदितेति** । उदयाचलादुच्चैरुदित इन्दुरिव ततो वंशादुदितः । निजवंशे मुक्तामणिवच्चकास्तीत्यन्वयः । मुक्तामणिर्हि वंश उत्पद्यते तत्र मुक्तोपमायां साधारणो धर्मः, उदारहारहारिणी द्युतिर्यस्य पक्षे उदारहारवद्धारिणी द्युतिर्यस्य । पतिंवरां प्रति सख्या उक्तिः । (विषमं छन्दः) । **वेगादिति** । डामरम् । उद्भटम् । उत्तपत उत्तप्तो भवति । नायकाधिष्ठितसंकेतस्थानं बोधयन्त्या दूत्या इयमुक्तिः । **चिंकिति** । लण्डेत्यपि । **उर्व्यसाविति** । (अध्वगं प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरियम्) । मरो-

---

१ छ. ज. तार्थवृ. २ प्र. उदार. ३ प्र. चार्वव. ४ प्र. नात्रर्जुः क्षमते.

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र, तत् हतवृत्तम्;
क्रमेणोदाहरणम्,

अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा

अत्र दूषकताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासेनैकपद्येऽश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशे लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषत्वम् । यथा—'भूय उच्चैर्मह उदात्तयश उदारः' इति । वयं तु तर्कयामः—सकलप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः। अत एव न पददोषविभागन्यूनताऽपि। तादृशस्यैव पदवृत्तेस्तत्र विभागादिति ।

हतवृत्तम् । हतं वृत्तं यत्र तत् । हतत्वं चाश्रव्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्यलघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा । अन्यतमत्वेनैषामनुगमः । अश्रव्यत्वं च लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च। यद्वा, हतत्वमश्रव्यत्वमेव । तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगात् । शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च। तत्राद्यं यथा—

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः ।
यतिभङ्गो वर्णवृत्ते यथा—**अमृतमिति** ।

रन्ते समीप उर्वी महत्यसौ दृश्यमाना तर्वाली तरुपङ्क्तिः । चारूणां पक्ष्यादीनामवस्थितिर्यस्यां सा । अत्रार्जु गन्तुं न क्षमते । **असाध्विति** । इदं चिन्त्यम् । तदैच्छिकत्वस्य शास्त्रानुभवैकत्वात् । **एते दोषा इति** । प्रतिकूलवर्णस्य शृंगारे समासगतत्वेऽस्थानस्थसमासेन श्रुतिकटुना च संकरः । उपहतलुप्तविसर्गस्याप्रयुक्तेन विसंधिभेदस्याश्लीलकष्टाभ्यामिति बोध्यम् । एषामश्रव्यत्वादीनां लक्षणं छंदःसूत्रं, यतिः स्थानविशेषे विच्छेदो, गणाः यगणरगणतगणादयः । **यस्मिन्निति** । श्रुतिरेषा । अत्र पञ्चमं लघु सर्वत्रेति लक्षणाननुगमः । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । ('प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि' इति प्रभा)। प्रज्ञा निदिध्यासनम् । **अमृतममृतमिति** । (प्रियाया

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्ञनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥ ७५ ॥

अत्र यदिहान्यत्स्वादु स्यात् इत्यश्रव्यम् ।

यथा वा,

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवर जस्स दोसो पडिवक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥ ७६ ॥

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ॥

अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भङ्ग इत्यश्रव्यता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—**जं परीति** ।

अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ ।

अधरस्य स्वादिष्टतामभिधित्सोः कस्यचिदुक्तिरियम्) । अमृतममृतमास्वाद्यमत्र न कश्चित्संदेहः । एवं मधूनीत्यस्यापि । आम्रस्यापि प्रसन्नरसं फलमधिकं मधुरम्, इदमप्यन्यथा न । पुनः परंतु प्रियादशनच्छदादन्यदिह यदि स्वादु स्यात्तार्हि मध्यस्थः सन् सकृदेकवारमपि वदतु । तादृशं न किमपीति भावः । रसान्तरविद्रसतारतम्यज्ञः । (हरिणी छन्दः) । **चतुर्थे त्विति** । यदिहान्यदित्यत्र हेत्यस्य परपदसंधानापेक्षत्वादिति भावः । **जं परीति** । (आनन्दवर्धनकृतपञ्चबाणलीलायां गाथेयम्) । 'यत्परिहर्तुं तीर्यते न मनागपि सुंदरत्वगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः' ॥ णवरशब्दः केवलवाची । मानिनीं प्रति दूत्या उक्तिः । तादृशमेतत्कामचेष्टितम् । यत्सौन्दर्यगुणेन रमणीयत्वरूपेण युक्तं वस्तु मनागीषदपि परिहर्तुं न शक्यते । अथ च यस्य दोष उक्तापरिहार्यत्वरूपः प्रतिपक्षैर्यत्यादिभिरपि केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो न तु परिहृतः । त्वत्कान्तस्य तु कैव कथा तस्य दैवादन्यवनितासङ्गेऽपि कोपातिशयो न विधेय इति भावः । अन्ये तु यः परिहर्तुमिति संस्कृतं प्रदर्श्य यो नायकोऽपराधशीलोऽपि सौन्दर्यगुणेन त्यक्तुं शक्यते न । जोपरीति प्राकृतपाठ उचित इत्याहुः । **भगणाविति** । 'मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यो वृद्धिं नलं चादिलो । रोग्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सोन्त्यगः।

विकसितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥७७॥

अत्र हारिशब्दः, (हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः ॥

यथा वा,

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थला-
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ ७८ ॥

पादान्तलघोर्गुरुकार्यक्षमत्वं यथा—**विकसितेति ।**

अत्र 'वा पादान्ते' इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवज्रादिषु तु तत्कार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात् 'हारिप्रमुदितसौरभ—' इति पठनीयम् । न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किं त्वन्ययोरपि । तत्र चतुर्थे यथा—**अन्या इति ।**

तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोऽर्को रुजं मध्यगो । भश्चन्द्रो यश उज्वलं मुखगुरुर्नो नाकआयुस्त्रिलः' ॥ (नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायामिदं द्रष्टव्यम्)। ल इति लघो, र्ग इति गुरोर्ग्रहणम् । **विकसितेति ।** विकसितो यः सहकारस्तस्य तारोऽत्युत्कटो हारी मनोरञ्जको यः परिमलस्तेन गुञ्जारवयुता पुञ्जिता मिलिता द्विरेफा यस्मिन् सः । यद्वा, तादृशः परिमलो यत्र तादृशश्चासौ गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चेतिविग्रहः । नवकिसलयैश्चार्वी चामरश्रीर्यस्य । अनेन राजत्वं तेन हरणशक्तिर्मुनेरपि दुर्हरमानसस्यापि । (पुष्पिताग्रा छन्दः) । **इन्द्रवज्रादिष्विति ।** तथा च 'वा पादान्त' इतीन्द्रवज्रादिपरमेवेति भावः । **अन्यास्ता इति ।** (कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम्) । रोहणः पर्वतविशेषः । उत्पादिका वा । मृत् पार्थिवो भागोऽन्यैव भिन्नैव परं धन्या । तत्सम्बन्धप्राप्तेः । इदं च भुवोऽपि विशेषणं विभक्तिविपरिणामात् । सम्भाराः । इतरकारणकलापरूपा सामग्री । धन्या इत्यत्राप्यन्वेति । श्रीमन्तश्च ते कान्तियुताश्च, तेषां द्विषाम् । इदं च स्त्रीणामपि विशेषणम् । प्रतिपत्तिलोपो मोहः स च शत्रौ भयात् परत्र कामात् । यैरित्यत्र स्त्रीपुंलिङ्ग्यच्छब्दैकशेषः । (शार्दू-

---

१ प्र. किल इति वा पाठः.

अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते ॥

हा नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।
मुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥७९॥

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम् ॥

न्यूनपदं यथा,

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठेऽगुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी संपद्यते । एवं द्वितीयपादेऽप्यूह्यम् । एषु चाश्रव्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टतावीजम् । अतो नित्यदोषोऽयम् ।

प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा—**हा नृपेति** ।

इदं दोधकवृत्तं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वात् । अस्य च प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टतावीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति नित्यदोषता ।

न्यूनाधिकेत्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् । द्योतकन्यूनतायां त्वनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः । उदाहरणम्—**तथा भूतामिति** ।

लविक्रीडितं छन्दः) । पाठेऽगुरोरिति छेदः । **संयोगपरतयेति** । संयोगात्परतयेत्यर्थः । **हा नृपेति** । (राज्ञि मृते तदीयानां विलापोक्तिरियम्) । मुग्धेति । सुन्दरचतुरसभामध्यरत्नेत्यर्थः । इतरत्स्पष्टं । (दोधकवृत्तम्) । **इदं दोधकेति** । करुणे पुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणत्वम् । पृथ्वीस्रग्धरादीनां शृङ्गारादौ । शिखरिणीमन्दाक्रान्तादीनां वीरानुगुण्यम् । दोधकस्य प्रतिपदविच्छेदित्वेन हास्यानुगुणतेत्यर्थः । **अस्य** । प्रकृतरसानुगुणत्वरूपभेदस्येत्यर्थ इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमिति न्यायादिति भावः । न्यूनमनुपात्तविवक्षितार्थकम् । **तथेति** । वेणीसंवरणे (प्रथमाङ्के) कुरुनिग्रहानुद्यमेन युधिष्ठिरमुपालभमानं भीमं प्रति सहदेवस्य आर्य कदाचित् खिद्यते गुरुरित्युपालम्भनिषेधपरे वाक्योत्तरे गुरुः किं खेदमपि जानातीत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिः । खिन्न इत्यस्येत्थमित्यादि । गुरुः साक्षादनभियोज्यो युधिष्ठिर इत्थममुना प्रकारेण खिन्ने म्लाने मयि खिद्यतेऽनेनेति खेदं मात्सर्यमप्रियत्वेन ज्ञानं भजति । कुरुषु कुर्वत्पत्येषु । अस्य

---

१ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं तृतीयोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम्.

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ ८० ॥
अत्रास्माभिरिति, 'खिन्ने'—इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च ॥

अत्र पादत्रयमध्येऽस्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्थमिति च पदं नास्ति । आवश्यके च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च, तदर्थस्य विवक्षितत्वात् । अर्थश्चैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र त्वर्थ एव न तावद्दूरं विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति साकाङ्क्षत्वं दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम् । विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकताबीजम् । अतो झटित्याक्षेपतस्तल्लाभेऽदोषत्वम् ।

सामान्यशब्दस्यापि विशेषसंनिधानाद्विशेषान्तरपरता । तेन दुर्योधनादिलाभः । अद्यापि एवं दुरवस्थायामपि यद्वाऽज्ञातवासनिस्तारात् प्रत्यपकारक्षमकालेऽपि न भजतीति सोपहासकाक्का वाक्यार्थः । तथाभूतां स्त्रीधर्मिणीं दुःशासनाकृष्टवसनकचपाशाम् । विशिष्यभवत्संनिधावप्य कथनीयदुरवस्थाम् । नृपैरेव सदः सभा तस्यां पाञ्चालस्य तनयां न तु यस्य कस्यचित्, तेन जन्मप्रभृत्यतःपूर्वमपरिभूतत्वमस्मत्सम्बन्धेनैव तथात्वमिति भावः । तादृशीं दृष्ट्वेति भजनक्रियया समानकर्तृकम् । उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं दृष्ट्वेत्यस्य कर्म, तथा वल्कलधरैरस्माभिर्वने व्याधैः सार्धं न तु वानप्रस्थादिऋषिभिर्यत्सुचिरमुषितं तदृष्ट्वा विराटस्य राज्ञ आवासे गृहेऽनुचितस्य सूदादिकर्मण आरम्भेण निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितं च दृष्ट्वेत्यर्थः । केचित्तु दृष्ट्वेत्येतदुषितमित्यनेन समानकर्तृकं संनिधानात्, तेन पञ्चानामपि तद्दर्शनं लभ्यत इत्याहुः । (शिखरिणीछंदः) । **अत्र पादत्रयेति** । वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्याकाङ्क्षत्वादुषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कैरित्याकाङ्क्षोदयान्मध्यमपादद्वयेऽस्माभिरित्यावश्यकम् । तदैवोक्तानां खेदहेतुत्वलाभात् । आद्यपादे यद्यपि गुरुः कर्तृत्वेनान्वेतुं योग्यः । तथापि खिन्नत्वातिशयस्तथादर्शनकालिकतूष्णींस्थित्यैवेति तत्राप्यस्माभिरित्येव कर्तृपदमपेक्षितम् । स्थितमिति च तृतीयपादस्थमावृत्त्या तत्राप्यन्वेति । तथाभूतनृपतनयादर्शनोत्तरकालिकस्थित्यादिरित्यर्थकमित्थमिति पदं विना नैकवाक्यतासम्भव इति भावः । तदाह । **अन्यथेति** । तदर्थस्य विवक्षितत्वादित्यपपाठः । **विवक्षिताप्रतिपत्तिरिति** । पदज्ञानविरहकृतेत्यर्थः । **झटित्याक्षेपेति** । यथा 'मा भवन्तम-

अधिकं यथा,

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः[1] प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥८१॥

अत्राऽऽकृतिशब्दः ।

यथा वा,

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा[2] विकाराः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥८२॥

अधिकपदं यथा—**स्फटिकेति** ।

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वादपुष्टार्थेन संकर इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं त्वसमासेऽपि । यथा—**इदमिति** ।

नलः पवनो वा' इत्यादावधाक्षीदभाङ्क्षीदिति प्रसिद्धक्रियायाः । यथा वा 'निधानगर्भामिव सागराम्बराम् ' इत्यादावव्यभिचारिविशेषणेन पृथ्व्या इति भावः । **अधिकपदमिति** । अविवक्षितार्थपदकमित्यर्थः । **स्फटिकेति** । कस्यचिद्विदुषो वर्णनमिदम् । निर्मलो रागद्वेषादिरहितः । प्रकाममतिशयेन । पूर्वपरान्वयि । प्रतिसंक्रान्तं प्रतिबिम्बमादर्शादिमिव हृदयमारूढम्, निशातानि गूढार्थानि यानि शास्त्राणि तेषां तत्त्वं गूढार्थरूपम्, अविरुद्धा लोकशास्त्रादिभिः समन्विताः परस्परान्विता उक्तयो युक्तयश्च यस्य सः । प्रतिमल्लानां प्रतिवादिनामस्तमयस्य लक्षणया पराभवस्योदयः प्रादुर्भावो यस्मात् सः । (मालभारिणी छन्दः) । **उपात्तेऽपीति** । अवयवसंयोगरूपाकृतिपदार्थस्यान्वयासम्भवात् कथंचित्संभवदन्वयोऽन्योऽर्थोऽप्यविवक्षित इति भावः । **न तु व्यर्थत्वादिति** । अपुष्टार्थत्वसंकराभावे हेतुर्व्यर्थत्वम् । **इदमिति** । अनुचितं लोकविरुद्धमित्यर्थः । अक्रमः शास्त्रविरुद्धः । बाल्ययौवनजरासु विद्याविषयसेवाधर्मार्जनमिति शास्त्रम् । रतं वेति । जीवनसत्त्वेऽपि जरायां रतमनुचितं वैरस्याधायकत्वात् । अक्रमः । अप्रशस्ता एषा परिपाटीति भावः । (पुष्पि-

---

१ ब्र. युक्तिः. २ प्र. मान्मथो विकारः.

अत्र कृतमिति, ' कृतम् ' प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति ।
तथा च, यदपि च न कुरङ्गलोचनानामिति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ॥
कथितपदं यथा,

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ ८३ ॥

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवत्तेन विनैव प्रतीतिपर्यवसनात् । 'कृतं' प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति । पूर्वार्धेऽकरणात् । तथा च 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानां' इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजम् । अतो हर्षादावभिव्यङ्ग्ये न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—**अधिकरतलेति** ।

ताम्रा छन्दः) । **प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमिति** । पूर्वं पुंधर्मेऽनौचित्यमुक्त्वेदानीं स्त्रीधर्मे तदनुक्त्वा तत्करणे तदुक्त्या विधावनौचित्यप्रतीतेः प्रक्रमभङ्गः । **निष्प्रयोजनेति** । तत्त्वं चाविवक्षितार्थकत्वाद्बोध्यम् । **श्रोतुर्वैमुख्यमिति** । तस्मिन् हि रसोद्बोधवैगुण्यादिति भावः । **कथितपदमिति** । प्रयोजनशून्यत्वे सति समानार्थकसमानानुपूर्वीकपदवत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः । ' उदेति सविता ताम्रस्ताम्रएवास्तमेति च ' इत्यादावेतद्वारणाय सत्यन्तम् । तत्र हि तेनैव शब्देन पुनरुपादानेऽनुवादत्वेन झटिति प्रयोजनजिज्ञासायां व्यञ्जनयाऽस्तमयोदयादावेकरूपतावगमः प्रयोजनमस्ति । विभिन्नानुपूर्वीकपदोपादाने पुनरुक्तत्वं वक्ष्यते । **अधिकरेति** । करतले कपोलमाधाय चिन्तयन्तीं नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । करतलरूपे तल्पे कल्पिता या स्वापलीला तस्यां सत्यां यत्परिमिलनं दृढतरः संबन्धस्तेन मीलं स्तिरोभवन् पाण्डिमा यस्यां सा । करकपोलयोर्दृढसम्बन्धेन रक्तिमोदयाद्विरहपाण्डिमतिरोधानम् । पाली स्थली । तेन सकललावण्यातिशयमर्यादात्वबोधनम् । अञ्जसा शीघ्रं तत्त्वतो वा स्मर एव नरपतिस्तस्य लीलाश्चुम्बनदशनादयस्तत्र यौवराज्यं मुख्याधिकारस्तत्राभिषेकं कस्य व्यञ्जयति कथयेत्यन्वयः । स्मरेण स्वतः कर्तुमशक्यं तत्त्रैवंविधं स्वापादि यः करोति स ध्रुवं वृद्धेन स्मरेण स्वराज्येऽभिषिक्त इति भावः ।

अत्र लीलेति ॥
पतत्प्रकर्षं यथा,

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः
कैः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥ ८४ ॥

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम् । दूषकताबीजं कवेरशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अतो लाटानुप्रासादावदोषत्वम् । अशक्त्यनुन्नयात् । इदं तु चिन्त्यम्—समासे सत्येकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य संभवात्कथं न पददोषत्वमिति ।

पतत्प्रकर्षम् अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो निकर्षः।

यथा—**कः क इति** ।

सूकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः । दूषकताबीजं चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैरस्यम् । रसानुगुणतया तत्पातेऽपि न दोषः ।

(मालिनीछन्दः ।) **वारद्वयमिति** । तथोपादानं हि उद्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टयोरभेदव्यञ्जकतया स्वापलीलायौवराज्यमिति प्रत्याययति । प्रकृते तु न तथा विवक्षितम् । तदाह **कवेरशक्तीति** । **वैमुख्यमिति** । उपभुक्तभोगवदिति भावः । **कः कः कुत्र नेति** । अपि तु सर्वः सर्वत्रेति भावः । घुर्घुरः शब्दविशेषः । तद्वती या घुरी घोणा तया घोरो भीमः घुरेद्भीमशब्दं कुर्वीत । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' । विकमलं विगतकमलम् । वनान्यरण्यमहिषाः के नोन्मूलयेयुः समूलं नाशयेयुः । अनेन स्वाश्रयोन्मूलकतया तेषां मदौत्कट्यं ध्वनितम् । सिंहीस्नेहेन विलासो दन्तेन कण्डूयनादिस्तेन बद्धा नियतंकृता वसतिरेकदेशवासो येन तादृशो यतः । अत्र सूकरेभ्यः परपक्षविनाशोद्योगितया करिणां तेभ्यश्च देवीप्रतिपक्षजातीयतया यमवाहनजातीयतया च महिषाणां तेभ्यः कर्यादिहिंसकत्वेन सिंहानामभिधाने तथैव बन्धदार्ढ्यादिकमुचितम् । एवं च राजनि व्यसनशीले क्षुद्रा अपि भौमिका निर्मर्यादा भवन्तीति प्रस्तुतध्व-

---

१ प्र. कं कं कः. इति वा पाठः.

समाप्तपुनरात्तं यथा,

क्रेंकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झंकारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।

समाप्तपुनरात्तम् । समाप्तं सत्पुनरुपात्तम् । वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयिशब्दोपादानं यत्रेत्यर्थः । यत्तु 'समाप्ते वाक्येऽविशेषविधायिविशेषणान्तरोपादानवत्त्वं तल्लक्षणम्' इति, तन्न । 'प्रागप्राप्त—' इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषव्युत्पादनविरोधात् । उदाहरणम्—**क्रेंकार इति ।**

ननादप्रस्तुतप्रशंसा । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **समाप्तं सदिति ।** जनितविवक्षितान्वयबोधकमित्यर्थः । **पुनरुपात्तमिति ।** तदन्वयिशब्दोपादानेन पुनरुपात्तं पुनरनुसंधानविषय इत्यर्थः । **तदन्वयि ।** तत्रान्वयो यस्य, तेनान्वयो यस्येति च । तेन विशेषणस्य विशेष्यस्य च संग्रहः । आद्योदाहरणं प्रकृतमेव । द्वितीयं तु प्रागप्राप्तेति । तत्र हि येनानेनेति वाक्ये तृतीयान्तपरामृष्टवाक्यार्थस्य विशेषणत्वम् । तद्दर्शयति । यत्त्वित्यादिना । यदि तु तत्रापि विशेषणत्वानुभवस्तदा विशेषणांतरशब्देन पदरूपमेवास्य विवक्षितमित्यभिमानः । किं च पुनः शब्दार्थानन्वयः । नववय इत्यादेः सकृदेवोपादानात् । विशेषणान्तरापेक्षया तत्त्वे तु तद्वैयर्थ्यं व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तिश्च । क्रियाविशेष्यकबोधवादिनां मते 'घटोऽस्ति मृण्मय' इत्यत्राव्याप्तेश्च । विशेषणान्तरानुपादानात् । ननु 'नववय' इत्यादिना विशेष्यभूतः क्राण एव पुनरुपात्तः । न वाक्यम् । एवं येनानेनेत्यत्रापि परशुरूपं विशेषणं पुनरुपात्तं न वाक्यमिति चेन्न । तादृशविशेषणविशिष्टक्राणस्य क्रियाकाङ्क्षतया वाक्यस्यैव पुनरुपादानात् । येनानेनेत्यत्रापि त्वत्कण्ठापीठातिथिभवनकर्तृपरशुनेत्यर्थाद्वाक्यानुसंधानं स्फुटमेवेत्याहुः । विवक्षितेति विशेषणात्, 'अयमुदयति मुद्राभङ्गनः पद्मिनीनाम्,' 'अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः,' इत्यादौ न दोषत्वम् । आद्येऽयंपदार्थस्य संदिग्धतया कुत्राप्यपर्यवसितत्वेन न क्रियान्वय इति वक्ष्यमाणविशेषणैर्विशेष्यसमर्पणे युगपदेवान्वयबोधात् । अन्त्ये कुतो वेपथुरिति हेत्वाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः प्रमाणाधिकत्वान्वयं विना विवक्षितान्वयबोधस्यैवाभावात् । तद्वक्ष्यति निराकाङ्क्षत्वं चेति । **क्रेङ्कार इति ।** (स्वगृहं प्रति प्रस्थितान् पथिकान् प्रति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः) । विपक्षज-

---

१ मु. पु. रात्तम्.

तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥ ८५ ॥

द्वितीयार्थगतैकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा,

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभि[1] र्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ ८६ ॥

अत्र ' तनोतु वः ' इति समाप्तमेव वाक्यं ' नववय—' इत्यादि विशेषणेनोपात्तम् । निराकाङ्क्षत्वं च दूषकताबीजम् । अतश्चानित्यदोषोऽयम् । वाक्यान्तरारम्भे तदभावात् ।

अर्धान्तरैकवाचकम् । द्वितीयार्थगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र तत् । यथा—**मसृणेति** ।

अत्र भूः सदर्भा तन्मसृणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यम् । तत्र च तदि-

---

यकालिकज्याकर्षणजः शब्दः क्रेङ्कारः । सुरतक्रीडारूपपिकीनां रवो रतिरेव मञ्जरी तत्सम्बन्धिनो ये मधुलिहस्तेषां रव इति दीपिका । अन्ये तु रतिः प्रीतिस्तद्रूपमञ्जरी विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वात्, तत्संबंधिमधुलिहां झङ्कारः । अत्र मधुलिट्त्वारोपविषयः कङ्कणान्येव । लीला कटाक्षादिविक्षेपः तद्रूपचकोरीध्वनिः । कञ्चुलिकापसारणे यो भुजाक्षेपस्तेन स्खलन्ति यानि कङ्कणानि तत्काणः । नववयसस्तारुण्यस्य नववयसां तरुणानां वा लास्याय नृत्याय वेणुस्वनरूपः । अत्र क्रेङ्कारारोपविषये रवत्वारोपो विरुद्धः । किं च पिकादीनामपि कूजितमेव प्रसिद्धं न तु रव इति बोध्यम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **निराकाङ्क्षत्वं चेति** । अस्य विशेषणस्यानुगुणत्वेऽपि तन्निरपेक्षतया प्राग्जनितविवक्षितान्वयबोधत्वेन पुनरन्वये आकाङ्क्षाभावादिति भावः । एतेन पुनरुपात्तविशेषणस्यानुगुणत्वे कथं तद्विना बोधः । अननुगुणत्वे त्वपुष्टार्थतैव स्यादित्यपास्तम् । **वाक्यान्तरारम्भे इति** । येनानेन जगत्स्वित्यादौ येनेति यत्पदेनाकाङ्क्षोत्थापनादिति भावः । एवं च यो नववयोलास्यायेति पाठेऽत्रापि न दोष इति बोध्यम् । **द्वितीयार्थेति** । वाक्यान्तरान्तःपातविरहान्न संकीर्णता । **मसृणेति** । (वालरामायणे षष्ठांके वने

---

१ प्र. अस्र इति वा पाठः. २ प्र.: शिक्षिता वीक्षिता.

अभवन् मतः (इष्टः) योगः (संबन्धः) यत्र तत्, यथा,

त्यर्थान्तरगतम् । अत्र निराकाङ्क्षता दुष्टिबीजम् । श्रुतमात्रस्यैव भूसदर्भत्वस्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादेर्न तथा प्रतिपत्तिस्तस्यार्थान्तरोपादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति । तल्लाभेऽपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अभवन् मतो योगो यत्र । 'न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यान्तर्भावः । उपजीव्यत्वेन भेदात्' इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र तु संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्भेदः । नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे मतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यस्थपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात् । मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसङ्गः । एतच्च क्वचिद्विभक्तिभेदात् । यथा—

रामेण सह सीतायां गतायां तद्वार्त्तां कथयतः सुमंत्रस्य दशरथं प्रत्युक्तिरियम्) । भूः सदर्भा तन्मसृणो लघुचरणपातो यथा तथा गम्यताम् । यतो घर्मः कठोरोऽतो मूर्ध्नि सिञ्चयान्तं वस्त्राञ्चलं विरचय जनकपुत्री पथिकानां वधूभिरश्रुपूर्णैर्लोचनैर्वीक्षितेति शिक्षिता च । अहो धन्यतमेयं राजपुत्र्यपि कोमलतराभ्यां पद्भ्यामेव पथिकं स्वभर्तारमनुयाति । अधन्यतमा वयं या एवं विरहदुःखेन पीड्येमहीत्यश्रुपूर्णता । अत एव पथिकपदं चरितार्थम् । (मालिनी छन्दः) । **आक्षेपादिनेति** । आदिना व्यंजना । न च तदित्यखण्डो निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः । इतीत्यनेनैव सिद्धेः । **आत्मलाभ एव नास्तीति** । हेत्वादिघटितलक्षणकरणादिति भावः । **तल्लाभेऽपि वेति** । तदघटितलक्षणकरणे इति भावः । **न दोषत्वमिति** । निराकाङ्क्षत्वरूपदुष्टिबीजाभावान्नायं दोष इत्यर्थः । आसत्तिज्ञानकृतप्रतीतिविलम्बेन तत्रापि दुष्टत्वानुभवे तु क्लिष्टत्वमेव तत्र दोष इति भावः । परंत्वस्य वाक्यदोषता कथम् । अपदस्थपदताऽपुष्टार्थता वा कथं नेति चिन्त्यम् । अत्र ' घुसृणमसृणपादा गम्यते भूः सदर्भा विरचय शिवजातं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ' इति पूर्वार्द्धे पाठान्तरम् । ' घुसृणः पङ्के गर्भोघुसृणं नवनीतकम् ' इति धरणिः । ' शिवजातं शिरः पादत्राणं वल्कलपत्रजम् ' इति संसारार्णवः । **महान् भेद इति** । एवं च प्रकृते पदार्थयोर्वाक्यार्थविधया भासमानसंसर्गस्यैवाभानं तत्र तूद्देश्यत्वादिशालिबोधस्यैवानुद-

---

१ मु. पु. अभिमतो.

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम्॥८७॥

अत्र " गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्–" इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । (क्षपाचारिभिरिति पाठे युज्यते समन्वयः) ।

येषामिति ।

अत्र यैरित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः । न च तेन ततस्तथायोगः प्रतीयते । विभक्तिभेदात् । अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिता येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तथान्वयोऽस्तु, किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत् । न । अनुवाद्यानां हि विधेयेनैव साक्षादन्वयो न तु तदनन्तर्भाव्यनुवाद्यान्तरेण । गुणत्वस्योभयत्र तुल्यतया विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम्—' गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वा-

---

य इति विशेष इति भावः । अत एवात्र योगपदं चरितार्थम् । **येषामिति ।** हनूमता लङ्कायां दग्धायां वीरराक्षसानधिक्षिपतः कस्यचिद्रावणं प्रत्युक्तिः । येषां राक्षसानां प्रतापोष्मभिरित्यन्वयः । दानं मदजलम् । ऊष्मणा हि नदीशोषणं युक्तम् । लीलया पाने लीलानां पानस्य चेति वा । भुवः कल्पिता इत्यनेन स्वर्गोऽपि येषां भूतुल्य इति सूचितम् । तरुत्वाभिधानं साधारणोपभोग्यत्वप्रतिपादनाय । तेन नन्दनसम्बन्धिष्वपि येषां साधारणी बुद्धिरासीदिति ध्वनिः । इदं च सर्वं त्वदाश्रयात्तैः क्षपाचारिभिस्तव रावणस्य संतोषकारि प्रवादोचितं सदसि कथनयोग्यं किंचिद्विहितमपि तु न किंचिदित्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं छंदः)। **विशेष्यतयेति ।** अभेदसंसर्गेणेत्यादिः । **तथान्वयोस्त्विति ।** यो धूमवांस्तत्र वह्निरित्यादावन्वयानुरोधेन व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्यत्तच्छब्दार्थानां परस्परमभेदान्वये विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यातन्त्रत्वादिति भावः । एवं च तृतीयान्तयत्पदार्थस्य षष्ठचन्तयत्पदार्थेऽभेदान्वये तेन च क्षपाचारिणामभेदबोध इति तृतीयान्तार्थेऽप्यभेदलाभ इति तत्त्वम् । **गुणानाम् ।** अप्रधानानाम् । **परार्थत्वात् ।** प्रधानापेक्षितत्वात् । **असम्बन्धः ।** परस्परमनन्वयः । **समत्वात् ।**

---

१ प्र. छ. चन्दन.

यथा वा,

त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ ८८ ॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । चेत्स्यादिति युक्तः पाठः ।

त्स्यात् ' इति । अत एव 'अरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति' इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा । तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणत्वात् । किं तु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्म्यन्तरस्थैरारुण्यादिभिर्न क्रय इति चेन्न । आरुण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजात् । तर्हि तद्वदेवाल्लाप्यार्थ एव समाजोऽस्त्विति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तित्वं भवेत् । कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, ' क्षपाचारिभिः ' इति पाठे । कथम् । सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । क्वचिन्न्यूनतादिनिबन्धनो यथा—**त्वमेवमिति ।**

परापेक्षानियतत्वात् । एवं च गुणप्रधानभावेनैव पदार्थानामन्वयो न गुणानां न वा प्रधानानां परस्परमनाकांक्षत्वादिति भावः । **आर्थसमाजादिति ।** गुणादिप्रकारकव्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वादिति भावः । अत एवारुण्यादीनां स्वाश्रयावच्छेदकतया क्रयसाधनत्वप्राप्तये धर्मैक्यप्राप्तये चारुण्येनेत्यादिकं विहायारुणयेत्यादिनिर्देश इति बोध्यम् । ननु क्षपाचारिभिरिति पाठेऽपि षष्ठ्यन्तानन्वयतादवस्थ्यमत आह । **सकलयत्पदेति ।** तत्पदेन विभिन्नविभक्तिकेनाप्यन्वयबोधाद्यावद्यत्पदार्थे तत्पदेन परामृष्टे क्षपाचार्यभेदलाभादिति भावः । क्षपाचारिणामिति निर्धारणषष्ठ्यादरे तु नाभवन्मतयोगतेति चिन्त्यमिति कश्चित् । **त्वमेवमिति ।** (नायिकां प्रति दूत्या उक्तिरियम्) । एवं विलक्षणं सौन्दर्यं यस्याः सेत्यर्थः । स च प्रकृतनायकोऽपि रुचिरतायाः सुन्दरतायाः परिचितः । शेषे षष्ठी । कलानां वैदग्धीनां सीमानं परोत्कर्षं परमतिशयेन युवामेव नान्य इत्यर्थः । अपीति संभावने । वां युवयोस्तदनिर्वचनीयगुणगरिम द्वन्द्वं दिष्ट्या भाग्येनेति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण संवदति योग्यं भवति । अतो हेतोः शेषं यत् संगमरूपं तद्यदि स्यात्तदानीं गुणितया

यथा वा,

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं;
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्॥८९॥

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि, वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः ।

अत्र शेषसंपत्तेर्गुणिताजयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभवति—यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तदाऽवाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । क्वचिन्न्यूनपदेऽप्यध्याहारादिना मतयोगसंभवे विलम्बादेरदुष्टत्वसंभवात् । क्वचिदाकाङ्क्षाविरहाद्यथा—**सङ्ग्रामेति ।**

अत्र पूर्वार्धार्थेनोत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः, न च कथंचित्संपद्यते । तथाहि—अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा कारकत्वेन वा संबन्धित्वेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव । कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यन्न घटते । तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते

गुणवत्तया जितमित्यन्वयः । (शिखरिणी छन्दः) । **शेषसम्पत्तेः** । मङ्गलशेषसम्पत्तेः । **स च द्विधेति** । यदित्यस्य क्रियाविशेषणतया यच्छेषभवनं स गुणिताया जय इत्यर्थे तु तदानीमित्यस्यानन्वितत्वमिति भावः । **तद्यदि पदेति** । अतः शेषं यत्तद्यदि स्यादित्यन्वयविवक्षयेति भावः । **क्वचिन्न्यूनेति।** अध्याहारश्च नित्यसाकांक्षक्रियाकारकवाचिस्थल एवेति नात्र स इति भावः । **सम्भवादिति** । स्वरूपायोग्यत्वे तु प्रकृतदोष इति भावः । **संग्रामेति ।** (खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम्) । संग्रामरूपांगणगतेन । निर्भयसंचरणीयत्वेनांगणता । चापे समारोपिते ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः)। **कर्मत्वे विवक्षिते इति** । अत्र येन येन यद्यत्समासादितं तदाकर्णयेति द्विती-

---

१ प्र. रनघा.

'कोदण्डं शरान्' इत्यादि स्यात्। अथ परस्परानन्विता मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम्। अतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशब्दाद्वितीयेति चेत्, तर्हि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रार्थकत्वा'त्कोदण्डः शरा' इत्यादि प्रथमा स्यात्। 'माहिषं दधि सशर्करं पयः' इत्यादिवत्। अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न। शराः समासादितमित्यनन्वयात्। किं च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समासादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात्। अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छब्दार्थः। तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न। एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्। त-

---

यपदार्थः। उत्तरवाक्यस्थयत्पदेन तत्पदाक्षेपात्। तत्राक्षिप्ततत्पदार्थे कोदण्डादीनामभेदान्वये विवक्षित इत्यर्थः। समानविभक्तिकत्वस्य तदन्वये तन्त्रत्वाद्वितीया स्यादिति भावः। **परस्परानन्विता इति**। कोदण्डयुक्ताः शरा इत्येवं परमनन्विता इत्यर्थः। **मिलिताः**। कोदण्डशरादयः समुदायापन्नाः। अत एव कोदण्डः शरा इत्यादिप्रथमापादनम्। **कर्मेति**। येन येन यद्यत्समासादितं तदाकर्णयेत्याकर्णनक्रियाकर्मीभूततत्पदार्थान्वितत्वमित्यर्थः। **कोदण्डः शरा इति**। तत्पदेन तृतीयान्तयत्पदोपस्थाप्यस्य प्रथमान्तयत्पदोपस्थाप्यस्याकर्णनक्रियाकर्मत्वबोधनादिति भावः। समुदायाभेदान्वये हि न समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्याह। **माहिषं दधीति**। "कालिदासकविता नवं वयः एणमांसमबला च कोमला। स्वर्गशेषमुपभुञ्जते नराः" इति तच्छेषः। अत्र ह्यबलान्तानां समुदितानां भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि स्वर्गशेषेऽभेदान्वयदर्शनादिति भावः। अत्र पक्षे आसादनान्वितस्याकर्णनक्रियान्वयो न प्रतीयेत यत्पदेन केवलकोदण्डादेः परामर्शे आक्षिप्ततत्पदेनापि तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि बोध्यम्। एतेन यद्यत्समासादितं तदाकर्णय, कोदण्डादिकं चाकर्णयेत्यन्वयोऽपि परास्तः। कोदण्डाद्यतिरिक्तस्यैव यत्पदेन तदा स्वरसतः प्रतीत्या तत्किमित्याकांक्षापत्तेश्च। **कर्त्रोः कर्मणोश्च भेद इति**। कोदण्डादिकर्तृकर्मापेक्षया यत्पदार्थकर्तृकर्मणोर्भेदः प्रतीयेतेति भावः। **न चाकांक्षेति**। यत्पदार्थयोरित्यर्थः। **जात एवेति**। एवं च तदभिन्नत्वात्कोदण्डादौ तृतीयाद्युपपत्तिरिति भावः। **एवं हीति**। कोदण्डत्वादिना यच्छब्देन बोधेऽयं दोषः।

यथा वा,

स्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिदुपपादनीयः । एतेनाक्षिप्ततच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम् । अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत् । न । कोदण्डेन येन शरा यत्समासादितं तदाकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्च । अतएव 'कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी, तद्विशेषणं तु यच्छब्दार्थः' इत्यपि व्युदस्तम् । अथ येन यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तररूपाणि वाक्यान्तराणीति चेत् । न । तादृशप्रश्नाश्रवणात् । अथासावुन्नीयते, एवमुत्तरालंकारोऽपि लभ्यत इति चेत् । न । येन यदासादितं तदाकर्णयेति प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभवेन तदुन्नयनासिद्धेः । ननु चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुषङ्गे कोदण्डेन शराः समासादिता इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत् । वाक्यभेदः । पूर्वापरार्धयोरनन्वयतादवस्थ्यात् । लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्तथा प्रयोग इति ।

व्यङ्ग्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावतारो यथा—

कोदण्डेनेत्यादि तात्पर्यग्राहकमिति चेदावश्यकत्वादिदमेवास्त्विति भावः । **प्रकारकृतः** । कोदण्डत्वबुद्धिस्थत्वरूपप्रकारकृतः । **तदर्थयोः** । यच्छब्दार्थकोदण्डपदार्थयोः । **आकाङ्क्षाया इति** । केन कोदण्डेन के शरा इति विशेषाकांक्षाया इत्यर्थः । **अन्वयबाहुल्येति** । तथा च प्रतीयमानैकवाक्यताभंग इति भावः । अनन्वयबाहुल्येति पाठे बहुष्वनन्वयप्रसंग इत्यर्थः कथंचित् । **व्युदस्तमिति** । कल्पद्वयेऽपि यच्छरा येन शरैरित्यनन्वयादन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम् । **तदुन्नयनासिद्धेरिति** । राज्ञो धीरोदात्तत्वेन प्रश्नवाक्याप्रयोगेऽपि जिज्ञासावश्यकत्वात् कवेरपर्यवसितसामान्योक्त्या न्यूनतापत्तेश्च । सामान्योक्त्या बोधनीयमभिमुखीकृत्य लोकोत्तरविशेषनिर्देशेन चमत्कारातिशयाय प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निर्वाहाय विशेषनिर्देशसंभवेनान्यथाऽनुपपत्त्यभावान्न तदुन्नयनमिति भावः । नन्वेवं तथैवास्त्विति शङ्कते । **ननु चेति** । समासादितमित्यस्य वचनविपरिणामेनानुषंगाच्च क्रियालाभोऽपीति भावः । वाक्यभेदे हेतुमाह । **पूर्वापरार्धयोरिति** । एवं च मतस्य चमत्कारिणः पूर्वापरार्धयोरन्वयस्याभावादभवन्मतयोग इति भावः । " संप्राप्ते परिपन्थियोधनि-

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ९० ॥

इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम्, कृतवतेति परशौ सा प्रतीयते। (कृतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति) ।
यथा वा,

चापाचार्य इति ।

अत्र रेणुकाकण्ठबाधाजन्यात्मनिन्दया भार्गवस्य योगो विवक्षितः । तन्निन्दाप्रकरणात् । परशोः स्वक्रियापाटवेनानिन्दनीयत्वाच्च। न च तथा प्रतीयते। कृतवतेति तृतीयया परशुनैव संबन्धावगमात्। 'कृतवतः' इति पाठे तु भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते । यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विदग्धोक्त्या भार्गवेऽपि निन्दावगमस्तदा कृतवत्त्वस्यानेनायोगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवैतत् । तथा हि, यथा स्पर्धायोग्यत्वोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि, तथा तदयोग्यत्वोपपादनाय तस्यैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचित इति भार्गवेण कृतवत्त्वस्यान्वयो विवक्षितो, न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च चण्डीदासादिव्याख्यानमनादेयम् ।

क्वचित्समासाच्छन्नतया मतयोगाभावः । यथा—

वहे साम्मुख्यमासादितम् " इति पाठस्तु युक्तः । जन्यनिन्दयेति पाठः । **भार्गवस्य योगो विवक्षित इति ।** अत्र हि रावणस्य भार्गवेण युद्धमनभिलषितमिति तदुपेक्षा वाक्यार्थः । स च भार्गवनिन्दायामेव । परशोर्निन्दायामपि भार्गवस्यानुपेक्ष्यत्वात् । निन्दितशस्त्रं विना शस्त्रान्तरेणापि तेन युद्धसंभवात् । अस्त्रस्य निन्द्यत्वेऽप्यस्त्रिणोऽनिन्द्यत्वात्परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्देत्यपि वक्तुमशक्यम् । परशोरचेतनस्याकर्तृत्वेन स्वतोऽनिन्द्यत्वाच्च । धीरोद्धतस्य रावणस्य परम्परया तद्दोषकथनानौचित्याच्चेति भावः । **इति पाठे त्विति ।** न च परशुनिन्दाया अप्रतीतौ परशुना बद्धस्पर्धो लज्जते इत्यसंबद्धं स्यात् । तव परशुनेत्यनेन तत्सम्बन्धेन परशोर्निन्दासूचनात् । **वाच्यायोगेति ।** तद्वत्त्वेन

---

१ मु. पु. नेन योगात्.

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशो दुन्दुभिः ॥९१॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । यथा वा,

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥९२॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः संबन्धिनी तु विवक्षिता ॥

चत्वार इति ।

अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते समासच्छन्नत्वात् ।

क्वचिद्व्युत्पत्तिविरोधात् । यथा—**जंघाकाण्डेति ।**

अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतो दण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये

वाच्यस्य तदयोगेत्यर्थः । **चत्वार इति** । (वेणीसंहारे प्रथमांके दुंदुभिध्वनिमाकर्ण्य रणयज्ञः प्रवर्तत इत्युक्त्वा भीमसेनस्योक्तिरियम्) । भीमादयः सहदेवान्ता इत्यर्थः । स भगवानित्यनेन तादृशस्योपद्रष्टृत्वेऽवश्यं कार्यसिद्धिरिति ध्वनितम् । दीक्षितो गृहीतनियमः । पत्नी द्रौपदी । गृहीतव्रता केशसंयमनाद्यभावरूपव्रतवती । कौरव्या दुर्योधनादयः । हतो दुन्दुभिः स्फीतं स्निग्धं यथा तथा रसति । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । यशोदुन्दुभिरिति पाठे स्फीतं यश एव दुन्दुभिरिति व्यस्तरूपकं बोध्यम् । समासे स्फीतमित्यनन्वयात् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **समासच्छन्नत्वादिति** । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापरत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । समासे एकार्थीभावाङ्गीकारेण पदार्थोपस्थितिरेवेतरविशेषणतयेति भावः । " हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ", " रामेति

---

१ प्र. म. हतो.

अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र, यथा,

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-
रत्यद्भुतैरपहृतस्य तथापि नास्था ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
माहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ ९३ ॥

अत्रापहृतोऽस्मीत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः ।

यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः । दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके ण्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमवश्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् । यत्तु " न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः, 'अप्राकृतस्य', इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मत्संबन्धित्वेन वीरशिशुप्राप्तिरेव विरुद्धा प्रतीतिः " इति कस्यचिव्याख्यानं तदनुभवविरुद्धम् । तथानुभवस्याप्रतीतेः । इदं चान्यथावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । आद्यं यथा—**अप्राकृतस्येति** ।

अत्राहमपहृतोऽस्मीति प्रकारेणापहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाक्यद्वय-

---

द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः " इत्यादौ तु नायं दोषः । नामनामिनोरभेदस्य सत्त्वेनेष्टयोगसम्पत्तेः । नामनामिनोरभेदश्च वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायामस्माभिरुपपादितः । **व्युत्पत्तेरिति** । प्रधानक्रियाकारकार्थत्वव्युत्पत्तेरित्यर्थः । वाच्यशब्दोऽत्र शब्दपरो नार्थपरः । तथा सति वाक्यदोषत्वानापत्तेरित्याशयेनाह । **वाचकपदातिरिक्तेति** । एवं चोद्देश्यविधेयभावादिद्योतकविभक्तीनां निपातानां च न्यूनत्वेऽयं दोष इति भावः । **अप्राकृतेति** । (वीरचरितनाटके द्वितीयांके) रामेण धनुर्भङ्गे कृते जनकस्य हर्षादनाश्वासोक्तिरियम् । अप्राकृतस्यानन्यसामान्यस्य विदग्धस्य मम वा चरितातिशयैः । चो भिन्नक्रमः । दृष्टैः श्रुतैश्चापहृतस्य वशीकृतमनसो मम यद्यप्यहमपहृतस्तथापि नास्था, न तथा निश्चयः । दशरथपुत्रेणैव धनुर्भग्नमिति निश्चयो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः, एष कोऽपि जनागम्यः पदार्थो वीरशिशुकाकृतिः । अप्रमेयेति । अ-

---

१ प्र. अत्याहृतस्य मम नाम. २ ज. झ. मंम. ३ प्र. झ. सौन्दर्य.

यथा वा,

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा
प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप-
लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥ ९४ ॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थो वाच्यः ।

संपत्तौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः । नन्वयमविमृष्टविधेयांश एवेति चेत् । न । नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणम् । किं तु तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुरोधेनैव ह्यपह्नुतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात् । एतेन 'अवान्तरवाक्ये न विधेयाविमर्शः' इति समाधानमनादेयम् । बीजाभावात् । 'क्षणमप्यमुक्ता—' इत्यवान्तरवाक्य एव तदुदाहरणाच्च । अस्तु वात्रोदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथापि द्वितीयभेदे तदसंकरमात्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितेः । यथा—**एषोऽहमिति** ।

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथाऽ-

---

न्यत्राद्दष्टसौन्दर्यसारसमुदायप्रचुरः । (वसन्ततिलका छन्दः) । **तस्योपपत्तेरिति** । तच्छब्दश्च पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकः । न चैकवाक्यतयाऽन्वये तत्सम्भव इति भावः । **न हि विधेयेति** । अत्रापह्नुतस्य मम नास्थेत्यन्वयसम्भवेऽपि 'तथापि'—इति पदासंगतियुक्तस्य तस्याऽऽ दोषत्वमिति भावः । आकर्णितैरपह्नुतोऽस्मि तथापि नास्थेति तु युक्तम् । **तदसंकरेति** । एवं चात्र विधेयाविमर्शेन तस्य संकर इति भावः । **एषोऽहमिति** । उषाहरणे कन्दर्पवचश्चेदम् । (? चित्रलेखांप्रत्यनिरुद्धस्योक्तिरियम्) । मुखपद्मजत्वं दाहानन्तरं वरप्रदानद्वारा । एतेन शिवस्याप्यप्रधृष्य इति ध्वनितम् । हेऽसुरराज बाणासुर । स्वप्नेऽनिरुद्धेन या संघटना सम्बन्धस्तेनाधिगतमनुरूपाऽनिरुद्धानुरूपा या लक्ष्मीः सौन्दर्यशोभा तस्याः फलमनिरुद्धस्य घटनरूपं यया तादृशीं तव सुतां विधाय निर्मायाहं प्राप्त इत्यन्वयः । नन्वागतस्यापि तवेतःपरं मत्तो नाश एव भविष्यतीत्यत्राह । सुरासुरेति । सुरासुराणामपि मनोरथस्यापि दूरवर्त्तीत्यन्वयः । तेनान्यमनोरथविषयत्वाभावः । सुरासुराणामन्येन्द्रियाविषयत्वं च ध्वनितमिति नाशाशक्यता ध्वनिः । (वसन्ततिल-

---

१ प्र. नु. २ तस्योपपत्तेरिति उद्योतसंमतः पाठः.

यथा वा,

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥९५॥

अत्रापराधस्य लवमपीति वाच्यम् ॥

अस्थानस्थपदं यथा,

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु ॥९६॥

न्यमनोरथविषयत्वं प्रतीयते । असमासेऽप्येष दोषो । यथा—**प्रणयेति** ।

अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् । दूषकताबीजं प्रथमेऽभिमताप्रतीतिः, अन्त्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति नित्यदोषोऽयम् ।

अपदस्थेति । अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थः । अस्थानस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वम् । तयोराद्यं यथा—**प्रियेणेति** ।

का छन्दः) । **प्रणयेति** । (विक्रमोर्वशीये चतुर्थांके) उर्वशीं प्रति पुरूरवस उक्तिः । (हे मानिनि त्वयि निबद्धा रतिरनुरागो यस्य तादृशस्य प्रियवादिनो मधुरभाषिणः प्रणयस्य प्रेम्णो भंगे नाशविषये पराङ्मुखं चेतो यस्य तादृशस्य मम कमपराधस्य लवं लेशं पश्यसि यतो यस्मात् कारणाद्दासजनं मां त्यजसि) । पराङ्मुखं भीरु । विशेषणत्रयमपराधलेशाभावोपपादकमिति परिकरोऽत्रालंकारः । (द्रुतविलम्बितं वृत्तम्) । **अस्थानस्थपदमिति** । आद्यं पदपदं स्थानार्थकमित्यर्थः । **अयोग्येति** । केचित्त्वस्थानस्थत्वं यथाश्रुतानुपूर्व्या विवक्षितस्वार्थानुभावकत्वे सति स्वसाकाङ्क्षस्थानाद्व्यवहितस्थानप्रयुक्तत्वम् । सत्यन्तेन संकीर्णगर्भिताक्रमाणां व्युदासः । तेषु तदानुपूर्व्या विवक्षितार्थाबोधादित्याहुः । **प्रियेणेति** । किराते (अष्टमसर्गे) जलक्रीडावर्णने कस्याश्चिद्वर्णनामिदम् । विपक्षः सपत्नी तत्संनिधौ प्रियेण संग्रथ्य सम्यगादरेण न तु यथा कथंचिदुपाहितां स्पर्शपूर्वकं निवेशितां जलाविलां जलेन म्लानामपि काचिन्नायिका न विजहौ । यतः प्रेम्णि गुणा उत्कर्षा न तु वस्तुनि । प्रेम्णि सति वस्तुन्युत्कर्षो न तु वस्तुमात्र इत्यर्थः । प्रेमोत्कर्ष ए-

---

१ प्र. प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः. २ प्र. च. छ. वस्तुनि.

अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यम् ।
यथा वा,

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् ।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥ ९७ ॥

अत्र न काचिदिति न योग्यं नञः स्थानम् । प्रतियोगिसंनिधिर्हि तथेति न युक्तम् । तव्यवधानेऽपि ' न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन् ' इत्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिद्विजहौ, अपि तु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यं स्थानमेतत् । विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा— **लग्न इति ।**

वोपादेयो न वस्तूत्कर्ष इति भावः । (वंशस्थं वृत्तम्) । **अत्र न काचिदिति** । कवेर्जलक्रीडावर्णने एकैकस्या एकैकगुणवर्णनप्रस्तावेनैकस्याः कस्याश्चिदेवैतादृशवर्णने तात्पर्यात्, अपि तु सर्वा न विजहुरिति विरुद्धप्रतीतेः । मूलेऽपि तु 'सर्वा न विजहुः' इत्येव पाठः । अतएव 'न ङिसम्बुध्योः' इति सूत्रे महाभाष्ये न क्वचित् ङिलोर्पेन लुप्यतेऽपि तु सर्वत्र लुमतैव, इति प्रयुक्तम् । तत्र हि न क्वचिदित्यादेः सर्वत्रैव लोपेन न लुप्यते इत्यर्थः । अपि तु सर्वत्र इत्यादिप्रतिनिर्देशात् । तस्मात् क्वचिदादेः पूर्ववर्तिनि नञि सति क्वचिदादिपदे काकुर्व्युत्पत्तिसिद्धेति चिदित्यस्याप्यर्थकत्वं वा व्युत्पत्तिसिद्धमिति भावः । **लग्न इति** । (कदाचित्किल भवानी रात्रौ प्रणयकलहे हरजटामाकृष्य चन्द्रखण्डसहितां तां कपोलतले निधाय निद्रां कृतवती ततः प्रभाते जटास्थचन्द्रखण्डमुद्रांकितं कपोलं दृष्ट्वा नखक्षतमेतदिति शंकमानायाः सख्या हास्येन लज्जिता सती कपोलस्थं चन्द्रमुद्रांकं हस्तेन ममार्जेति कविकल्पनम्)। शितिकन्धरो महादेवस्तादिन्दुशकलेन निद्रामध्ये कपोलस्थलमध्ये लग्नो मुद्राङ्को वः पातु । अन्यसम्पर्कादन्यत्र समुदितं चिह्नं मुद्राङ्कः । पार्वत्याः कपोललग्नत्वे हेतुः केलीति । आलम्बेन सम्बन्धेन । नखलक्ष्मशङ्काहेतुः कुटिलेत्यादि । प्रोन्मृष्टत्वे हेतुः नखलक्ष्मशङ्कावत्सखीनर्मस्मितजन्यव्रीडेति बोध्यम् ।

---

१ प्र. च. छ. व्रीडया. २ प्र. पङ्कजेन.

अत्र नखलक्ष्मेत्यतःपूर्वं कुटिलाताम्रेति वाच्यम् ॥

अस्थानस्थसमासं यथा,

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणा-
त्फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ ९८ ॥

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ॥

अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वं नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टिबीजम् । नित्यश्चायम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—**अद्यापीति ।**

अत्र पूर्वार्धं क्रुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानम्, न पुनः कवेरुक्तिरुत्तरार्धमित्यस्थानसमासता । न च प्रतिकूलवर्णत्वान्तर्भावः । समासस्यावर्णरूपत्वात् । नापि पतत्प्रकर्षता । प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे त्यागे हि तत्संभवः । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तत्संभवः । अत्र त्वेकतरत्रैव समासौचित्यमिति । दूषकताबीजं सहृदयवैमुख्यम् ।

(शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अत्र कुटिलाताम्रेति ।** अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वस्य साधर्म्यरूपस्य नखलक्ष्मशङ्काबीजस्य प्रागप्राप्तेस्तच्छङ्कायास्तन्मुखनिरीक्षकत्वेनायोग्यतादिपरिहाराय साधर्म्योपस्थापकापेक्षणाद्विलम्बेन प्रतीतिरिति भावः । पूर्वं प्रयोगे तु झटिति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयप्रतीतिरिति तत्वम् । **अद्यापीति** । मत्सान्निध्येऽपीत्यर्थः । स्तनलक्षणशैलदुर्गाभ्यां विषमेऽगम्ये । उद्यन्त एव दूरतरं प्रसारिताः करा येन सः । उद्यदित्यनेन कर्मधारयो वा । कोशः कुड्मलं खड्गपिधानं च । धिगिति । स्त्रीसम्बन्धेनात्मानं रक्षतोऽपि शत्रोरनास्कन्दाद्धिगित्युक्तिः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **योग्यं स्थानमिति** । तत्रैव तद्वयंग्यौजोगुणस्यौचित्यादिति भावः । केचित्तु, अत्र दोषद्वयं स्थाने समासत्यागोऽस्थाने करणं चेत्यस्थानसमासपदार्थोऽपि द्विविध इत्याहुः । **अवर्णरूपत्वादिति** । रसाननुगुणवर्णबहुलवाक्यत्वस्यैव प्र-

---

१ प्र. उद्य.

संकीर्णम्, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। यथा,

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥ ९९ ॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । (एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः) ॥

गर्भितम्, यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। यथा,

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥ १०० ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः।

संकीर्णं वाक्यान्तरपदेन मिश्रम्। यथा—**किमितीति।**

अत्र पादगतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, कोपं मुञ्चेति वाक्यत्रयेऽन्योन्यवाक्यस्थपदमादायानभिमतं प्रतीयते। इदमेव च दुष्टिबीजं प्रतीतिविलम्बो वा। एकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति ततो भेदः।

गर्भितं जातगर्भम्। अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः। तत्तु वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवैकम्। क्वचित्तु वाक्यैकवाक्यतयैकीभूतम्। तत्राद्यं यथा—**परेति।**

अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम्। द्वितीयं

तिकूलवर्णपदार्थत्वादिति भावः। एवं च माधुर्यवद्वृङ्गारादिरसप्रधानपद्ये दीर्घसमासेऽप्ययमेव दोष इति बोध्यम्। **वाक्यान्तरपदेनेति।** भिन्नभिन्नवाक्यार्थान्वितपदानां तत्तदर्थनिराकाङ्क्षवाक्यघटकत्वमित्यर्थः। तेन वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यस्यैकत्वेऽपि किमितीत्यादावयं दोष इति बोध्यम्। **किमितीति।** (मानिनीं प्रति सख्या उक्तिरियम्)। पादगतं पादनतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि। इमं कण्ठे गृहाण। मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेत्यन्वयः। " बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम् " इत्यादौ तु बाले शृणु नाथ वदेत्येवं तयोरध्याहृतक्रियापदैनैकवाक्यतया प्रतीतेः संकीर्णत्वदोषशङ्काऽपि नास्तीति बोध्यम्। (गाथा छन्दः)। **गर्भितमिति।** अत्र मध्यस्थितस्य स्वार्थानुभावकत्वं संकीर्णे तु न तथेति भेदः। एतेन बीजफलसाम्ये संकीर्णाद्गर्भितस्य पृथगुपादानं चिन्त्यमित्यपास्तम्। फलवैषम्यसत्त्वात्। **वाक्यैकवाक्येति।** हेतुहेतुमद्भावेन वाक्यैकवाक्यताऽत्र। **स्थितमिति।** एवं च

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥ १०४ ॥

अत्र गतेति प्रक्रान्ते यातेति प्रकृतेः । (गता निशाऽपीति तु युक्तम्)। ननु ' नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण '—इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम्, तत्कथमेकस्य पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः ।
तथा हि,

नाथ इति ।

अस्तं गत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिक्रमभङ्गः । भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्भातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न संभवति । तस्मात् ' गता निशापि ' इति युक्तः पाठः । ननु ' नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण ' इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् । तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं ह्येकं पदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः । तादृशे तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तीयमकलितेत्यादौ । **नाथ इति** । नियतेरदृष्टस्य नियोगादाज्ञया निशानाथे चन्द्रे याते यन्निशा याता तद्युक्ततरम् । तत्रार्थान्तरम् । कुलांगनानां दशानुरूपं वैधव्यदशानुरूपं भद्रतरं कल्याणातिशयः । अतः परमनुगमनात्परं न समस्ति । स्वामिसमानदशैवोचितेति भावः । (उपजातिश्छन्दः) । **भिन्नवद्भातीति** । ज्ञाने शब्दस्यापि भानादिति भावः । एतच्च मञ्जूषायां निरूपितं विस्तरेण । सर्वनाम्ना तु परामर्शे तेषां बुद्धिविषये शक्तिस्वीकारात्पूर्वपदावच्छिन्नस्यैव प्रतिपादनान्नायं दोषः । न च सर्वनामपदावच्छिन्नत्वेनापि भानाद्भेदो विशिष्टस्य तदवच्छिन्नतया भानेऽपि पूर्वरूपाप्रच्यवात् । तदुक्तम्, " न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते " इतीत्याहुः । **उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तमिति** । उद्देश्यः प्रत्यायित एव पुनर्निर्देश्यः पुनः प्रत्याय्यो यत्र तदतिरिक्तमित्यर्थः । तत्राभेदज्ञापनार्थं पुनरुक्तिरेवोत्कर्षिकेति भावः । इदमेवाभिप्रेत्य वामनेन प्रायेणेत्युक्तम् । **सर्वनाम्नो वेति** । वाशब्दो व्यवस्थितवि-

---

१ छ. गुणा. २ छ. चकास्ति.

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ १०५ ॥

अत्र, रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ।

यथा वा,

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥१०६॥

अत्र प्रत्ययस्य । (सुखमीहितुं वेति युक्तः पाठः) ।

उदेतीति ।

अत्र ' रक्त एवास्तमेति च ' इति यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवदधीत । प्रत्ययस्य यथा—

यश इति ।

कल्पे । तेन यत्र सर्वनाम्ना परामर्शासम्भवस्तत्रैव प्रागुक्तपदमुपादेयम् । यत्र तु तेन सम्भवस्तत्र तदेव । उदेतीत्यादौ स इति कृते प्रधानस्य सवितुरेव परामर्शः स्यात् । तादृश इति कृते तु नाभेदप्रतीतिः । सादृश्यावगमात् । तथैवेति कृतेऽपि तेन प्रकारेणेत्यर्थनिष्पन्नतथाशब्देन ताम्रत्वेन प्रकारेणास्तमेतीत्यर्थे प्रकारभानेनाभेदप्रत्यभिज्ञा न स्यात् । एवं " वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये " इत्यत्र नोपमा । तत्तत्फलप्राप्तये तत्सदृशवस्तुवन्दनादेर्लोकेऽदृष्टत्वात् । तस्मादुत्प्रेक्षाऽत्र । अभेदप्रतिपत्तेरेवोद्देश्यत्वाच्च न कथितपदत्वादिदोष इति दिक् । **भिन्न इवेति ।** तेनैव शब्देन पुनरभिधाने त्वनुवादत्वेन झटिति प्रयोजनजिज्ञासयोदयास्तमयादावेकरूपतावगमो व्यञ्जनया झटिति, अन्यथा विलम्बेनेत्याशयः । **यश इति ।** युधिष्ठिरं (? अर्जुनं) प्रति द्रौपद्या उक्तिः किराते (तृतीयसर्गे)। निरुत्सुकानां निरौत्सुक्यानामनुत्कण्ठानामभियोगभाजां यत्नवताम् । तुमुनन्तानां निरुत्सुकानामित्यत्रान्वयः । लोके हि सर्वे लक्ष्म्युत्सुकास्तेष्वतिनिस्पृहत्वरूपं यशो लब्धुमुत्कंठाविषयार्थासिद्धौ हि दुःखं भवति, लक्ष्म्यागमने हि न कोऽपि मनुष्यः स्वत आगच्छल्लक्ष्मीकस्तादृशश्चायं न मनुष्यगणनाविषय इति व्यवहारो भवति । मनुष्येषु संख्येति

---

१ एतदुत्तरं छ. ज. पुस्तके तादृगेवेति पाठे वा न दोषः, इत्यधिकः पाठः. २ प्र. लक्ष्मीः.

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ १०७ ॥

अत्र सर्वनाम्नः । (अनेन विसृष्टा इति तु वाच्यम्) ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ १०८ ॥

अत्र पर्यायस्य । (महीभृतोऽपत्यवतोऽपीति युक्तम्) ।

अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूदिति केचित्समर्थयन्ते ।

अत्र तुमुनः क्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयति । ' सुखमीहितुं वा ' इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—**त इति ।**

अत्रास्मै इतीदमा प्रक्रमात्तद्विसृष्टा इत्यत्राप्यनेन विसृष्टा इत्येव वाच्यम् । न च तदिदमोरर्थाभेदः । इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात् । अन्यथा तयोः पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—**महीभृत इति ।**

अत्रापत्येषु बहुषु सत्स्वपि तस्मिन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयोक्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः । केचित्तु ' असति पुत्रे सुतायां स्नेहो युक्तस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणान्नात्र दोषप्रतीतिः' इति समादधिरे । तदयुक्तम् । अनन्तपुष्पस्य चूत इति दृष्टान्तवैषम्यप्रसङ्गात्। तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवौचित्यात् । तस्मात् ' अपत्यवतोऽपि ' इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुत्वालाभाद्दृष्टान्तवैषम्यम् ।

समासः । (उपेन्द्रवज्रा छन्दः) । **अत्र तुमुन इति ।** तुमुना क्रियायाः प्राधान्यावगमः फलत्वप्रतीतिश्च, न सनेत्येकरूपताप्रतीतिस्थगनमिति भावः । **ते हिमेति ।** (कुमारसम्भवे षष्ठसर्गे पद्यमिदम्) । ते मरीच्यादयोऽस्मै शूलिनेऽर्थं पार्वतीदानरूपं सिद्धं पित्रङ्गीकृतं निवेद्य ज्ञापयित्वा खमाकाशं तद्विसृष्टाः शूलिविसृष्टाः । **इदम इति ।** इदमः पूर्वानुभूतपुरोवर्तिविषयवाचकत्वम्। तदस्त्वप्रत्यक्षपूर्वानुभूतपरामर्शकत्वमिति भावः । **महीभृत इति ।** (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे पद्यमिदम्) । तस्मिन्कन्यारूपे । तृप्तिरिच्छाविच्छेदः । पूर्वार्द्धे उत्तरं दृष्टान्तः । अनन्तपुष्पविशिष्टमधुसंबंध्यपि द्विरेफमाला चूतपुष्पे सविशेषसंगेत्यर्थः । अत्र द्विरेफमाला सादृश्याद्वसन्तदृष्टित्वेनाध्यवसिता बोध्या । अत्र पुष्पसामान्यसत्तायां तद्विशेषादरे दृष्टान्तः । (उपजातिश्छन्दः) । **पर्यायप्रक्रमेति ।** सामान्यपर्यायप्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः । ननु सामान्यविशेषवाचकयोः

अपत्यान्यस्य सन्तीति बह्वर्थ एव मतुपो विधानात् । एतेन " साधुरेव 'पुत्रवतः' इति पाठ इत्यतः 'केचित्' इत्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेव " इति चण्डीदासमतमनादेयम् । अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र केचित्, ' अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुत्रान्वयः ' इत्याहुः । तन्न युक्तम् । तथा सति दोषस्यैवाप्रसङ्गात् । अपत्यार्थकत्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्ता-

---

पर्यायत्वाभावे कथमत्र पर्यायप्रक्रमभंग इत्याशंकते । **अथापत्येति** । सामान्यविशेषवाचकोपलक्षणमेतज्जन्यप्राणित्वजन्यपुंस्त्वयोः शक्यतावच्छेदकयोर्भेदादिति भावः । प्रसंगात्केषांचिन्मतं खण्डयति । **अपत्यपर्यायोऽपीति** । अत एव ' आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ' इत्यमरः संगच्छते । तत्रापत्यशब्दस्य वंशायतनहेतुत्वरूपमपत्यत्वं शक्यतावच्छेदकं तदेव च पुत्रशब्दस्यापीति पर्यायता । न च सापत्य इतिवत् सपुत्र इत्यतोऽपि कन्यापुत्रसंदेहापत्तिः । पुंस्त्वतात्पर्यग्राहकस्य विसर्गस्य सत्त्वेन स्त्रीत्वतात्पर्यग्राहकस्येकारस्यासत्त्वेन च संदेहविरहादिति भावः । मानान्तरमप्याह । **अन्यथेति** । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्विततेति व्युत्पत्त्या प्रत्ययः किंगतं स्त्रीत्वमभिदध्यादित्यर्थः । **दोषस्यैवाप्रसंगादिति** । पर्यायत्वेऽपि येन पर्यायेण प्रक्रमस्तद्भिन्नेनोपसंहारेऽपि दोषात्, कथमन्यथा गतेत्युपक्रम्य यातेत्युक्तौ दोष इति चिन्त्यमेतदिति केचित् । तन्न । एकरूपार्थप्रतीतिविघातो हि तत्र दूषकताबीजम् । न चात्र तत् । किन्तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् । तथा हि पुष्पसामान्यसत्तायां पुष्पविशेषादरबोधकेन दृष्टान्तेन यत्सामान्यसत्ता तद्विशेषगोचरेच्छेति प्रस्तावः । एवं च दार्ष्टान्तिकेऽप्यपत्यसत्तायामप्यपत्यविशेषे स स्नेह इत्येवापेक्षितम् । पुत्रशब्दस्य तत्पर्यायत्वे सामान्यविशेषभावेन प्रतीत्युपपत्तेस्तद्बीजाभावाददोषप्रसंग इत्याशयात् । तदाह । **एकार्थेति** । सामान्यविशेषबोधकयोरपीदमक्षतमेव । एवं च चूतशब्दस्य पुष्पविशेषवाचिनोऽनंतपुष्पस्येति सामान्यपर्यायप्रस्तावे दार्ष्टान्तिके विशेषपर्यायोपादानात्पर्यायप्रक्रमभंग इति भावः । तदाह । **नत्वेकप्रकारकेति** । किं च पुत्रापत्ययोरेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वरूपे पर्यायत्वे उपक्रमानुरोधेनोपसंहारस्यान्यथा नेतुमुचितत्वात् ' तस्यां हि पुत्र्याम् ' इति युक्तः

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः[1] ॥ १०९ ॥
अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । (तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान्[2] न पदं नृपश्रिय इति युक्तम्) ।

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः॥११०॥
अत्र वचनस्य । (काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीका इति, कम्पमाना इत्यत्र कम्पमापुरिति च पठनीयम्) ।

वपि पर्यायक्रमभङ्ग उच्यते ।यथा—**विपद इति ।**

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभङ्गो द्रष्टव्यः । ' तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिर्लघुताभागपदं नृपश्रियाम् ' इति पाठो युक्तः, यदि न छन्दोभङ्गः । **काचिदिति ।**

अत्र काचिदित्युपक्रम्य काश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः । तस्मात् ' काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निश्रीकाः ' इति पठनीयम् ।' क-

---

पाठ इत्येव प्रकाशकृतो ब्रूयुरित्यलम् । **अत एवेति ।** अगरीयःपदं हि गुरुत्वाभाववत्त्वेन बोधकम् । **विपद इति ।** किराते (द्वितीयसर्गे युधिष्ठिरं प्रति) द्रौपद्या (? भीमसेनस्य) उक्तिः । रहयति त्यजति । आयतिरुत्तरकालशुद्धिः । आपदोपेतं विशिष्टं पदं स्थानम् । (सुन्दरी छन्दः) । **काचिदिति ।** रजोभिरार्तैवैः कीर्णा व्याप्ता । दिवमाकाशं रजोवृष्ट्या कीर्णम् । विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । मन्देन्दुसदृशवक्त्रलक्ष्मीर्यस्याः सा मन्देन्दुभिन्नवक्त्रलक्ष्मीर्यस्यास्तामनुविदधेऽनुकृतवती । काश्चिद्दिश इवांतर्दाहं तापम् । हेतुलक्षणया वह्निं च । दधिरे । उद्भ्रान्तं व्याकुलीभूतं सत्त्वं सत्त्वगुणो यासां सत्त्वं चित्तं वा । उद्भ्रान्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो यासु दिक्षु । अन्या वात्या इव प्रतिपदं भ्रेमुः । अपरा भूमिवत् कम्पयुक्ता जाता इति नार्यः पार्थिवानां त्वद्विषां प्रस्थाने यात्रायां पुरो भाव्यशिवं रजोवृष्टिदिग्वाहवात्या भूकम्पादिरूपं शशं-

---

१ प्र. श्रियाम् इति वा पाठः. २ ज. भाग् न.

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम् ।
विश्रब्धैः[1] क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः[2] पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥१११॥

अत्र कारकस्य । (विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ताक्षतिमित्यदुष्टम्)।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि[3] यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति[4] ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥ ११२ ॥

म्पमाना' इति च 'कम्पमापुः' इति पठनीयम् । शतृशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधायकत्वनियमात् । न चात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्ति । **गाहन्तामिति ।** अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य । ' विश्वस्ता रचयन्तु सूकरवराः ' इत्यदुष्टम् । **अकलितेति ।**

सुः । (स्रग्धरा छन्दः) । **गुणीभूतक्रियान्तरेति ।** क्रियान्तरं प्रति गुणीभूतस्वार्थाभिधायकत्वादित्यर्थः । तदाह । **प्रधानमस्तीति ।** आख्यातप्रक्रमभङ्ग्प्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम् । **गाहन्तामिति ।** शाकुन्तले (द्वितीयांके) दुष्यन्तोक्तिः । तत्राद्य तावदित्युपक्रमस्थं सर्ववाक्यान्वयि । महिषाः शृंगैरिति स्वभावोक्तिः । तैस्ताडितं निपानसलिलं कूपसमीपवर्तिक्षुद्रदेशजलं गाहन्ताम् । शृंगैरूर्ध्वं क्षिप्त्वा शरीरोपरि पातयतु । एतेन हननयोग्यदेशस्थितानपि न हनिष्य इति स्वोदात्तता । एवं सर्वत्र । रोमंथोऽभ्यवहृतस्याकृष्य चर्वणम् । त्रासनिवृत्तेरिति भावः । मुस्ता तृणविशेषः । पल्वलं क्षुद्रसरः । विश्वस्तैरिति विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्र योज्यम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **शूकरवरा इति ।** शूकरपदस्य ग्राम्यत्वाद्बन्धशैथिल्याच्च विश्रब्धः कुरुतां वराहनिवहो मुस्ताक्षतिमिति युक्तं पठितुम् । एवं चात्मनेपदप्रक्रमभंगोऽपि न । **अकलितेति ।** (वीरचरितनाटके द्वितीयांके) धनुर्भंगकुपिते भार्गव आगते रामोक्तिः। अपरिमितब्रह्मचर्यादितेजोवीर्यविस्तारवति यशोनिधावतिप्रसिद्धे तादृशस्य जयादुत्कर्षाधिक्यम् । अवितथो यथार्थो यो मदोऽहंकारस्तद्विशिष्टे । दर्पोऽहं-

---

१ च. छ. ज. स्यतु. २ प्र. विश्वस्तैः इति वा पाठः. ३ प्र. तपो.
४ प्र. झ. गच्छति.

अत्र क्रमस्य । पादोपसंग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम् । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ।

अविद्यमानः क्रमो यत्र, यथा,

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥११३।

अत्र त्वंशब्दानन्तरश्चकारो युक्तः ।

अत्र तेजोवीर्यरोषौ क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वापर्यं योग्यम् । ' यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ' इति न्यायात् । इति तदन्यथाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदप्यूह्यम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थैगनमुपघातो वा दूषकताबीजम् । यदुक्तम्—

'प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ ।
ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र ग्लानत्वमश्नुते ॥
दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः । ' इति ।

अत एव नित्यदोषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्रेत्यर्थः । यथा—**द्वयमिति ।**

अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वंशब्दानन्तरं युक्तः । त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् । लोकपदार्थे समुच्चयाभावात् । अथापदस्थपदादस्य को भेदः । तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः किं तु विलम्बितेति के-

---

कारस्तद्योग्यं कर्म युद्धम् । रभसादित्युभयान्वयि । अत्र तपस्तेजोवीर्ये क्रमेणेति पाठः । ऊह्यमिति । " शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी " इत्यादौ शोभनत्वेन प्रतीतस्य धूसरत्वादिनाऽशोभनत्वमिति विवक्षितः क्रमस्तस्य द्वितीयचतुर्थषष्ठवाक्येष्वन्यथात्वेन भंग इति । स्खलनं सर्वथैवाभावः । उपघातश्चमत्कारापकर्षः । (हरिणी छन्दः) । **अक्रममिति ।** यस्य यदव्यवहितपूर्वत्वनियमेन यदव्यवहितपरत्वनियमेन वा विवक्षितार्थानुभावकत्वं तस्य तत्परिहारेणान्यत्र स्थितत्वमित्यर्थः । एवं चायं दोषो निपातविषयः । यथोपसर्गाणां धातोः पूर्वमेव प्रयोगः । एवेत्यादीनां व्यवच्छेद्यानन्तरम् । पुनरादीनां व्यतिरेच्यादनन्तरम् । इवादीनामुपमानादनन्तरम् । एवं च " उद्बाहुरिव वामनः " इत्यादावप्ययं दोषः । चादीनां समुच्चेयादनन्तरमित्यादि बोध्यम् ।

---

१ स्खलनमित्युद्योतसंमतःपाठः.

यथा वा,

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्यैवेत्थं प्रकोपात्सितकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्॥११४॥
अत्र इत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम् । तथा, लग्नं रागावृताङ्गेत्यादौ इति श्रीनियोगादिति वाच्यम् ॥

चित् । तन्न । ' कुटिला ताम्रच्छविः— ' इत्युदाहृतेऽपदस्थपदे प्रतीत्यन्तराभावात् । वयं तु ब्रूमः—अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः । अन्यः पुनरितरस्य चादीनां । चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चयादिद्योतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—

'अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
संबन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपदध्युरनन्तरे ॥ ' इति ।

न च नञोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्वम् । अतः ' स्रजं न काचिद्बिभ्रती ' इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम् । ' न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन् ' इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चायं चादिष्वेव दोषः । किं त्वित्थमादिष्वपि । यथा—

शक्तिरिति ।

अव्यवधानेनैवेति । प्रयुक्ते इति शेषः । **अव्यवहितस्येति** । प्रतियोगिवाचकपदाव्यवहितस्येत्यर्थः । **प्रतीतिविशेषाभावादिति** । प्रतीतौ विशेषस्य विलम्बितत्वादिरूपस्याभावादित्यर्थः । **शक्तिरिति** । शक्तिः सामर्थ्यम् । निस्त्रिंशः खड्गस्त्रिंशद्भ्यो निर्गता तदधिकास्तज्जन्या च नानापितृजन्या वेश्यापुत्रीत्वाद्वेश्येति फलितम् । भुजयुगले । न तु भुज एव दोषाकरश्चन्द्रो दूषणाश्रया च कुट्टनी छेदिका परस्त्रीपुरुषादिसंघटनकर्त्री च सा यस्य पार्श्वे । अत्यन्तं परवनितासक्त इत्यनेन व्यज्यते । सर्वगा सर्वगामिनी । सर्वोपभोग्या चेदृशी ते पुरः प्रसरति । इतस्ततः संचरमाणा तिष्ठति । ईदृशस्य दुर्वृत्तस्य मया वृद्धया महत्या जरत्या च किं किं प्रयोजनमित्थं प्रोच्येवेन्दुसितया यस्य कीर्त्या प्रयातमित्यन्वयः । अत्र कीर्तौ पत्नीत्वाध्यवसायो बोध्यः । एवं शक्त्या-

---

१ प्र. कुट्टिनी इति वा पाठः. २ प्र. प्रसरति पुरतः. ३ ब्र. पुरः.

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र, यथा,

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ ११५ ॥

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ॥

अर्थदोषानाह,

अत्रेत्थं प्रोच्यैवेति वाच्यम् । इत्थंशब्दस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात् । पादत्रयस्यैव च परामर्शनीयत्वात् । एवं ' लग्नं रागावृताङ्ग्या–' इत्यादावपीति श्रीनियोगादिति वाच्यम् । इतरेपि तत्तुल्यत्वात् । दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह इति नित्योऽयम् ।

अमतपरार्थममतः परार्थो द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् । अमतत्वं च,

' ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥ '

इत्याद्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वम् । यथा––**रामेति** ।

अत्र प्रकृतस्य बीभत्सस्य विरोधी शृङ्गारः । तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः । तादृशार्थोपस्थित्या रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजम् । अतो नित्योऽयं दोषः । नीरसे स्वात्मलाभस्यैवाभावात् ।

अर्थदोषलक्षणान्याह––

देरसन्नायिकात्वेन । (स्रग्धरा छन्दः) । **अव्यवहितपरामर्शकत्वादिति** । अव्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वादित्यर्थः । **उद्देश्यप्रतीतिविरह इति** । स चाकांक्षाविरहादासत्तिविरहादपि वा बोध्यः । आद्यो यथा शक्तिरित्यत्र । अन्त्यो लग्नमित्यत्रेति दिक् । **रामेति** । (रघुवंश एकादशसर्गे श्रीरामेण हतायास्ताटकाया वर्णनमिदम्) । राम एव मन्मथः कामो मनोमथनहेतुश्च । पृषोदरादित्वाट्टिलोपः । निशाचरी राक्षस्यभिसारिका च । रुधिरचन्दनं रुधिरमेव चन्दनं रक्तचंदनं च । गन्धवत्त्वं रक्तस्य रघुनाथशरसंबन्धात्पापक्षयात्पूतनाधूमवत् । जीवितेशो यमो नायकश्च । सा ताटका । (रथोद्धता छन्दः) । **रसापकर्षकतेति** । प्रकृतबीभत्सरसापकर्षकतेत्यर्थः । एषु वाक्य दोषेषु न्यूनपदकथितपदाभवन्मतयोगाविमृष्टविधयास्थानस्थपदाक्रमाः काव्याकाव्यसाधारणाः । केचित्त्वनभिहितवाच्यस्य न्यूनपदेऽक्रमस्यापदस्थपदेऽन्तर्भावः शक्यः । एवमर्धान्तरैकवाचकसंकीर्णगर्भितानामप्यपदस्थपदतैवाल्पान्तरेण

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥
संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः[1]॥८॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

दुष्ट इति संबध्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्,

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकुद्रविर्जयति ॥ ११६ ॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः न त्वसंगताः पुनरुक्ता वा ॥

अर्थोऽपुष्टइति ।

पददोषलक्षणसूत्रस्थं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते ।

तत्रापुष्टः पुष्टाद्भिन्नः । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वम् । तद्विरहश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च । यमेनम्—' व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यच्च स्यान्निष्प्रयोजनम् ' इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव प्रकाशकारोऽपि ' अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते ' इत्येवाह । न त्वप्रयोजका एवेति । उदाहरणम्—

अतिविततेति ।

अत्रातिविततेनिरवलम्बे व्योम्न्यविश्रामं गमनादितराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः । तत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते । अग्नेरिवौष्ण्यम् । सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेऽत्यपुष्टा एतेऽर्थाः । नन्वेतेऽर्था अपुष्टा इति सिद्धं परं त्वतिविततेति पुनरुक्तः । गगन-

---

दोषान्तरत्वेऽतिप्रसंगादित्याहुः । विश्रमानन्दो विश्रमजं सुखम् । आनन्दपदमपुष्टम् । विश्रमान्तानन्दपदयोः कर्मधारय इति नास्यापुष्टत्वमित्यन्ये । एवं कमलाकरेत्यत्राकरपदमपि व्यर्थम् । अतिविततत्वं दीर्घत्वं न तु विस्तृतत्वम् । न हि विस्तीर्णपथसंचारः श्रमहेतुरिति बोध्यम् । निरवलंबनत्वोपादानं दृष्टान्ता-

---

१ प्र. वृत्तः.

पदादेव तदुपस्थितेः । मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येणाप्रकाश्यत्वादिति नायं पृथगिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे शक्तम् । अर्थलभ्यत्वे च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—'काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षाद्ग्रहणमपौनरुक्त्याय' इति । नापि विरुद्धम् । सौरभस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—'तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभास इह तु तदनन्तरमिति विशेषः' इति । तन्नातिसमीचीनम् । तथा नियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्या परस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृदमतपरार्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः । अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष इति विवेकः । तथा च यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिदन्विततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परं त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां शब्देन नोपात्तुमर्हस्तत्रापुष्टत्वम् । 'स्फटिकाकृति—' इत्यत्र नाकृतिपदार्थ उपमानत्वेन विवक्षितः । तस्य नैर्मल्याभावात् । 'यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां' इत्यत्रापि च रतस्य स्तनपतनावधित्वव्यतिरेक एवानुचितत्वेन विवक्षितो न तु तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वार्धे तथैव क्रमात् । किं तु च्छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । 'अतिविवित—'इत्यादौ त्वतिविततत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव । परं त्वर्थलभ्यत्वादिना नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति । दूषकताबीजं चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव यमकादावदो-

---

र्थम् । (गीतिश्छन्दः)। **चित्रहेत्विति** । चित्रमत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्यलक्षणातिशयोक्तिरूपोऽलंकारः । **तत्र पदार्थेति** । एवं च तत्र प्रतीतेरेवानुपपत्तिरिति भावः । **इह त्विति** । अन्वयबोधोत्तरं तल्लभ्यार्थस्यान्यलभ्यत्वानुसंधानोत्तरं तेषामनुपकारित्वग्रह इति प्रतीतानुपपत्तिरिति भावः । **रसदोषभिन्न इति** । तस्य शब्दावाच्यत्वेनान्यथाभिधानासंभवादिति भावः । **तस्य** । अवयवसंयोगरूपस्याकृतिपदार्थस्य । **वक्तुर्विवक्षितमेवेति** । अतिविततत्वं श्रमोत्कर्षाय । मरुदुल्लासितसौरभत्वमतिशयोक्त्यलंकारबोधनाय । सरणित्वं च विपिनादिवन्न

सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्यन्दसरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचिंताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितैमधुरा यान्तु रुचयः ॥ ११७ ॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु; यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ताः मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

षता । तत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुन्नयनात् । कर्णावतंसादिपदे च विशेषद्योतकतया तदुपादानं नाशक्त्युन्नायकमित्यदुष्टत्वम् । अत एव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् । दुरूह इत्यर्थः । यथा—**सदेति ।**

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवती भारती चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु । यथा[3] यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगानदी संबन्धं वहति ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरपि क्लेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थ एवायं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । घटनान्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम् ।अतो नित्योऽयं दोषः ।

कदाचिद्गमनं किं तु प्रतिदिनं निरुपाधिगमनमित्यर्थलाभायेति भावः । अविवक्षितार्थकत्व इव विशेषानाधायकार्थबोधकेऽपि तद्दोषस्वीकारे किं बाधकमिति चिन्त्यम् । **सदेति ।** स्वकाव्यस्य गंभीरचमत्कृतार्थशालितया स्फुटार्थत्वाभावेऽपि दोषाभावसमर्थनाय कस्यचित्कवेरुक्तिः । यासां कविरुचीनां काव्यरूपाणाममृतं सुधा तत्सदृशो निस्पन्दो यस्यां सा चासौ सरसा च शृंगारादिरसयुता । उद्दामा प्रौढा मार्गोरीतिस्तेन सुकुमारादिरीतित्रयवती सरस्वती वाणी कवित्वरूपा परिमलं चमत्कारं वहति ता एता महतां कवीनां रुचयः काव्यानि घनसदृशक्लिष्टबंधसंबद्धा अत्यन्ताभ्यस्ता वा स्फुरितो रुचिरो मधुरः शृंगारादिरसो याभिस्ता व्योमसदृशात्यन्तापरिच्छेद्ये महाकाव्ये काव्यमार्गे कथमितर-

---

१ प्र. च याः. २ प्र. रुचिरा; इति वा पाठः. ३ मु. पु. तथा.

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ ११८ ॥

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम् ॥

व्याहतः,

'उत्कर्षो वापकर्षो वा प्राग्यस्यैव निगद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्यश्चेद्वचाहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥'

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—**जगतीति** ।

अत्र पूर्वार्धे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः । तेनैवोत्तरार्धे चन्द्रिकात्वमुत्कर्षायारोप्यत इति व्याघातः । दूषकताबीजं च वाक्यार्थाप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

काव्यवत्प्रसन्नाः सुबोधा भवन्तु । पक्षे यासामादित्यप्रभाणां मध्ये सरस्वती गंगाख्या नद्यमृततुल्यजलनिस्यन्दमधुरा प्रौढा त्रिपथगामिनी चमत्कारं वहति ताः स्फुरितो दृष्टो रुचिरो रम्यपदार्थो याभिस्तथाभूता महतां द्वादशादित्यानां रुचयः प्रभाः काव्यसदृशव्योम्नि मेघसम्बद्धाः केन इतरकालिकप्रभावत्प्रसन्नाः स्वच्छकान्तयो भवन्तु । (शिखिरिणी छन्दः) । **जगतीति** । मालतीमाधवे (प्रथमांके) माधवोक्तिः । ये नवेन्दुकलादयः । आदिना चन्द्रिकापद्मादिपरिग्रहः, भावास्ते जगति जयिनो न तु ममेत्यर्थः । येऽप्यन्ये मनो मदयन्ति तेऽपि जगत्येव प्रकृतिमधुरा लोका एव तान् प्रकृतिमधुरत्वेन व्यवहरन्तु न त्वहं व्यवहरिष्य इति भावः । तव किं तथा तदाह । मम तु लोक इयमेव विलोचनयोश्चन्द्रिकाऽऽह्लादिका । सा च यन्नयनविषयं याता जन्मनि स एक एव महोत्सवो न त्वन्यः । (हरिणी छन्दः) । **व्याघात इति** । न चात्रानुचितार्थता । तत्र पशुकुविन्दादिपदैः स्वार्थोपस्थितिदशायामेवोपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारावगमः । अत्र तु चन्द्रिकायाः सहजत उपादेयत्वाद्वाक्यार्थप्रतिसंधानानन्तरं चन्द्रकलादयो यं प्रतीत्याद्यर्थपर्याप्ताविति भेदात् । द्वितीयं यथा । 'देवि त्वन्मुखपंकजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा पश्यैतानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम्' इत्यादौ मुखोपमानतया पंकजान्युत्कर्ष्य तेषामेवाग्रे

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ११९ ॥

अत्रार्जुनार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः ।

पुनरुक्तः शब्देन प्रतिपन्नत्वे सति पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेऽपुष्टत्वमुक्तम् । यत्तु 'प्रयोजनं विनेति विशेषणम्' इति तदयुक्तम् । एवं सत्यस्यानित्यदोषत्वं न स्यात् । प्रयोजनस्थले पुनरुक्तस्यैवाभावप्रसङ्गात् । स चायं द्विधा—पदार्थवाक्यार्थभेदात् । तयोराद्यो यथा—

'अरेरे अर्जुनार्जुन, सात्यके सात्यके, न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोकभ्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः । अपि च,

कृतमिति ।

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शात्पुनरुक्तः । भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शात्पुनरुक्तः ।

निर्जितानीति तत्कृतापकर्षवर्णनात् । प्रमत्तोन्मत्तबालकानामुक्तौ तु नाभवन्मतयोगादिदोषः । तेषां सम्बन्धस्यानुद्देश्यत्वात् । प्रत्युतोन्मादादिव्यंजकत्वाद्गुणतैवेत्याहुः । **तेनैवेति** । तद्वाचकेन पर्यायान्तरेणेत्यर्थः । तस्यैव पदस्योपादाने तु कथितपदत्वमुक्तम् । परिवृत्तिसहत्वादर्थदोषताऽस्य । **यच्चिति** । कर्णावतंसादिवारणाय तद्विशेषणमिति तद्भावः । **कृतमिति** । (वेणीसंहारनाटके तृतीयांके द्रोणवधोत्तरमर्जुनादीन्प्रति क्रुद्धस्याश्वत्थाम्न उक्तिरियम्) । गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुमहत्पातकमत एव दण्डनक्रमेण निर्दिशति कृतमित्यादि । तत्र कर्ता धृष्टद्युम्नोऽनुमन्तारः सात्यक्यादयोऽनिराकर्तारः सन्तो द्रष्टारोऽन्ये मनुजा एव पशवो धर्माधर्मापरिज्ञानान्निर्मर्यादा । उदायुधैरित्यनेन प्रतीकारशक्तत्वेऽपि तथाऽकरणादिति दण्ड्यता ध्वन्यते । नरकरिपुः कृष्णोऽनुमन्तुरप्यस्य क्रोधात्क्रमविस्मृत्या प्रागुक्तिः । असृग्रक्तं मेदो वसा तैलं धातुविशेष इत्येके । अयमहमनन्यसहायो दिशां लक्षणया तद्देवतानां पशुभिरित्यनेन बलिदानयोग्यता । सार्द्धमिति संबंधिनि साहित्यं न बलिकर्त्तरीति बोध्यम् । (हरिणी छन्दः) । **तेषामिति** । न च तत्पदार्थेऽर्जुनेऽर्जुनसाहित्यानन्वयादभवन्मतयो-

---

१ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं चतुर्थोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम्.

यथा वा,

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्यशङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥१२०॥

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ॥

र्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तल्लाभात् ।

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—**अस्त्रेति** ।

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थौ । न च वक्तू रौद्ररसाविष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकताबीजं च निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसत्त्वेनादोषत्वादनित्योऽयं दोषः । केचित्तु—" अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—'अस्त्रज्वाला—' इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्थले त्वपुष्टार्थत्वम् " इत्याहुः ।

गोऽप्यत्रेति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । किरीटिपदयोगार्थमादायापाततोऽन्वयसंभवाच्च । अत्र केचित् । नात्र पद्येऽयं दोषः । सभीमेत्यादावुक्तानुक्तविस्मृतिद्वारा क्रोधातिशयव्यंजकत्वेन पौनरुक्त्यस्यानुगुणत्वात् । अत एवार्जुनसात्यक्योर्द्वयोरेव सम्बोधनेऽपि भवद्भिरिति बहुवचनं संगच्छते । न चायं वीरः । नरकरिपुणा सार्धमित्याद्युक्तेः रौद्रपरिपोषकत्वादित्याहुः । ध्वनितश्चायमर्थ उत्तरश्लोके वीरत्वकथनेन प्रदीपकृता । **अस्त्रज्वालेति** । (वेणीसंहारे तृतीयांके) अश्वत्थाम्न इयमुक्तिः । अस्त्राण्येव ज्वालाऽग्निशिखा ताभिरवलीढो व्याप्तो योऽसौ प्रतिबलं शत्रुबलमेव जलधिस्तदन्तर्मध्य और्वायमाणे वडवाग्नितुल्ये । अत्र सेनाया जलनिधित्वेन पितुरौर्वत्वेन रूपणाद्वध्यघातकभावः । अस्त्रज्वालेत्यनेन प्रसिद्धवाडवापेक्षया व्यतिरेकश्च व्यज्यते । प्रसिद्धो हि जलनिधेरेव भक्षकः । अयं तु साग्नेरपि भक्षक इति प्रतीतेः । मम पितरीत्यनेन यस्य पुत्र ईदृशः किं वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति ध्वनितम् । गुरावित्यनेन गुरुवधभिया न कोऽपि हन्तेति ध्वनितम् । संभ्रमेण पलायनवेगेन । हार्दिक्य कृतवर्मन् । धुरां भारम् । (स्रग्धरा छन्दः) । **निष्प्रयोजनाभिधानेनेति** । निष्प्रयोजनद्वितीय-

भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥१२१ ॥
अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ॥

स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।
तदयि[1] सांप्रतमाहर कूर्परं त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥१२२॥
एषोऽविदग्धः ॥

दुष्क्रमो दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्राद्यं यथा—**भूपालेति ।**

अत्र तुरङ्गभूयिष्ठं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः । गुरुदानाशक्तौ लघुदानौचित्यात् । वक्तुश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोष एवायम् । द्वितीयं तु—

कावारिऊण खउरं गामडलो मज्जिऊण जेमिअ अ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिदुं चलिदो ॥

नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण विधानात्तद्विरुद्धमिदम् । दूषकताबीजं च विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्वेगो वेति । नित्य एवायम् ।

ग्राम्यो ग्रामसंभवः । अविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिश्च । यदुक्तम्—

'स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते ।
वैदग्ध्यवक्रिमबलं हित्वैव वनितादिषु ॥' इति ।

यथा—**स्वपितीति ।**

याभिधानेनेत्यर्थः । **भूपालेति ।** (राजानं प्रति याचकस्योक्तिरियम्) । निर्दैन्यमकार्पण्यं यथा भवति तथा प्रदाने प्रथित उत्सवो यस्य तादृशः । अर्थिदैन्यनिवारकप्रदान इति वा । विश्राणय । देहि । ग्रामीणतापरिपोषकमेतदित्यन्ये । **कावारीति ।** कारयित्वा क्षौरं ग्रामवृद्धो निमज्य (स्नात्वा) भुक्त्वा च । नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः । (गाथा छन्दः) । **स्वपितीति ।** नवोढां प्रति रिरंसोरुक्तिः । किमपैति का क्षतिः । कूर्परं हस्तवर्त्यस्थिप्रधानोऽवयवविशेषः । उदञ्चय विकासय । अयीति सम्बोधनम् । (द्रुतविलम्बितं वृत्तम्) । **मात्सर्यमिति ।** (भर्तृहरिकृते शृङ्गारशतके पद्यमिदम्) । मात्सर्यमेकतरपक्षपातेनेतरत्रासूयामुत्सार्य त्यक्त्वा मयि वा प्रश्ना-

---

१ प्र. तदयि (प) संहर कूर्परमायतम्. २ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं पंचमोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम्.

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु[1] भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम्॥१२३॥
अत्र प्रकरणाद्यभावे संदेहः, (शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः) ॥

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु[2] तव कश्चिन्न विषयः ।

अत्र निकटे तावदहं स्वपिमीत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिः । एवमन्यत् । दूषकता चाश्लीलवत् । किं चैतादृशोक्तिकवलितो विभावादिरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते भृष्टमिव बीजमङ्कुरायेति ।

संदिग्धः संदेहविषयः । तत्प्रयोजनरूपवानिति यावत् । यथा—**मात्सर्येति ।**

अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रतिपिपादयिषितं तद्वितीयेन संदिह्यते । प्रकरणाद्यभावात् । यत्तु ' वक्तृविशेषसंदेहः ' इति व्याख्यानं सर्वमन्यानां तदुत्तानताविलसितम् । वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् । अत एव वृत्तिकृता वक्तृविशेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः । तन्निश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् । वन्द्यामित्यादौ द्वितीयासप्तम्यन्तत्वाभ्यां पद एव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धत्वे सत्येव स इति पदसंदिग्धत्वाद्भेदः । दूषकताबीजं चोद्देश्यनिश्चयविरहः । यत्र तु संदेह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति ।

निर्हेतुर्निष्क्रान्तो हेतुर्यस्मात् । यथा—**गृहीतमिति ।**

दिना क्लेशदानान्मात्सर्यं परगुणद्वेषस्तत्त्यक्त्वा विचार्य न त्ववहेलनया समर्यादं प्रमाणमर्यादासहितं यथा स्यात्तथा सप्रमाणमिति यावत् । कार्यं कर्तव्यमुदाहरन्तु सयुक्तिकं कथयन्त्विति । प्रश्ने आर्याणामुत्तरमुत्तरार्धमेते वा सेव्या एते वेति । किमूतेति च संशयार्थकम् । 'पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्या' इति ' कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः ' इति चामरः । (उपजातिश्छन्दः) । **संदिह्यत इति** । विरुद्धद्वयोपस्थित्येति भावः । **अर्थदोषत्वाभावादिति** । किमुपदद्वयानभिधेयत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **वक्तृविशेषनिश्चयः** । शान्तशृङ्गारित्वान्यतरनिश्चयः । **उद्देश्यनिश्चयविरह इति** । पञ्चमोल्लासग्रन्थेनेदं विरुद्ध्यत इति । **निष्क्रान्त इति** । अनुपात्तहेतुक इत्यर्थः । **गृहीतमिति** । (वेणीसंहारे तृ-

---

१ प्र. खलु इति वा पाठः. २ णां किमु इति वा पाठः. ३ भु. पु. जक.

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ १२४ ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ॥

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥ १२५ ॥

अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्तः । ननु तं विना प्रतीतेः पर्यवसानं न वा । आद्ये दोषाभावोऽन्त्ये साकाङ्क्षसंकर इति । अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः' इति । तन्न । साकाङ्क्षोदाहरण उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात्। तस्माद्धेतुतद्भिन्नसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः। यद्वा अत्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः। स्त्रीरत्न एवामर्षप्रतीतेरिति विशेषः। दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः । अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थे न प्रसिद्धिः। यथा—**इदं त इति।**

तीयांके) द्रोणे हृतेऽश्वत्थाम्न (शस्त्रं प्रति) उक्तिः । येन ब्राह्मणस्यानुचितमपि त्वं परिभवभयात्क्षात्रकृतानादरभयाद्गृहीतमङ्गीकृतमासीः । तद्भयादेव गृहीत्वा नोज्झितमपि यस्य प्रभावात्सामर्थ्याद्विषयो लक्ष्यः । द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थगमकत्वम् । तेनापि त्वं सुतशोकात्त्यक्तं न तु भयात् । अतो हेतोरहमपि त्वां विमोक्ष्ये । क्व, यतो यत्र भवते स्वस्ति विश्रमसुखं तत्रेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । यच्छोकात्तेन धनुस्त्यक्तं तच्छोकात्स्वस्यापि धनुष्त्याग उचित इति भावः । (शिखरिणी छन्दः) । **हेतुर्नोपात्त इति** । न च ततः पितृशस्त्रत्यागादहमपि विमोक्ष्य इत्यस्त्येव तदुपादानमिति वाच्यम् । तावन्मात्रस्याहेतुत्वात् । श्रमादिना पित्रा शस्त्रत्यागेऽपि वीरस्य तद्ग्रहणमेवोचितम् । न च शोकमूलतदीयतत्त्यागो हेतुः । पितृशोकनिवारणाय तद्दशायामपि तद्ग्रहणस्यैवोचित्यात् । तस्माद्यथा तेन सुतशोकात्त्यक्तमेवमहं पितृशोकात्त्यक्ष्य इति पितृशोक एव तद्धेतुः । शोकाविष्टे चेतस्युत्साहस्याप्ररोहात् । स च नोपात्त इति भावः । **इदं त इति** । क-

---

२ प्र. साध्य इति वा पाठः.

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् ।
यथा वा,

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरिहेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥ १२६ ॥

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनरङ्कुरोद्गमः ।

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः ॥ १२७ ॥

अत्र कामस्य चक्रं लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः । यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्धचोर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम् । तथा च लोकविरुद्धेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः । यथा—**सुसितेति।**

अत्र कीर्तेर्मूर्तत्वं ज्योत्स्नावत्प्रकाशकता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे इत्यदोषः । एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम् । यत्तु—**उपेति ।**

मलानामान्तको यस्मादेवंभूतवदने चन्द्रमुखीति यावत् ते तवेदं केनेदं केन प्रतारकेणोक्तं यत एतस्मिन्वस्तुनि सुवर्णकटकबुद्धिं करोषि । तर्हि किमिदं तत्राह । इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं तत्प्रसिद्धं दुःसाधपुरुषवशीकरणपरमास्त्रं तव प्रीत्या करमूले निहितं चक्रम् । (शिखिरिणी छन्दः) । **अत्र कामस्य चक्रमिति ।** पञ्चशरत्वेनैव तत्प्रसिद्धेः । अन्यदीयशस्त्रनिधानं त्वफलमिति भावः । **कविप्रसिद्धेरिति ।** तस्य काव्ये प्रधानत्वादिति भावः । **सुसितेति ।** राजानं प्रति कव्युक्तिः । कदाचन एकदा शुभ्रवस्त्रालंकारायां कौमुदीमहसि स्वैरं यान्त्यामस्तं विधुर्गतः । ततो भवत्कीर्तिर्गाने कौमुदीवदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशंका पतिगृहमगादित्यन्वयः । अतस्त्वं क्व शुभप्रदो नासि सर्वत्रैव तथेत्यर्थः । मूर्तत्वं धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी छन्दः) । **उपेति ।** अशोककलिका दर्शनमूर्च्छितस्य पथिकस्य तत्र गच्छन्तं पथिकान्तरं

---

१ छ. ज. पुस्तके यथा वा इति नास्ति. २ प्र. रवे. ३ प्र. पति.

अत्रामूर्तोऽपि कीर्तिः ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ॥

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥ १२८ ॥

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं[1] यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते ।
षाड्गुण्यानुस्मृतिस्तस्य सत्यं सा[2] निष्प्रयोजना ॥ १२९ ॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

इति कविसमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम् । चरणन्यासेनाशोकाङ्कुरस्य कवीनामप्यसंमतेः । पुष्पोद्गम एव तेषां समयात् । दूषकताबीजं च विरोधादर्थाप्रतीतिरिति । उत्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरोधवान् । स चायं शास्त्रभेदाद्विद्यते । तत्र धर्मशास्त्रविरुद्धो यथा—**सदेति** ।

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽयमर्थः । अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—**अनन्येति** ।

अत्र महाबलस्यापि संध्यादिषड्गुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः । कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

प्रतीयमुक्तिः । उपपरिसरं परिसरसमीपे परिसरस्तटं सरणिं मार्गं परित्यजत तावद्यावदशोकोऽकुरितः । हताशयेति । परपीडकत्वाद्रोषोक्तिः । कञ्चुकः सर्वावयवव्यापनात् । आदौ नदीतीरं तत्रापि रक्ताशोकस्तत्रापि सपुष्प इति उद्दीपनातिशयः । रक्तपदेन नवपल्लववत्ता । (हरिणी छन्दः) । **तेषां समयादिति** । एवं च कविसमयविरुद्धोदाहरणमिति वक्तुं युक्तमिति भावः । अयमेव च प्रकाशाशयः । **विद्याविरुद्ध इति** । विद्येत्युपलक्षणम् । सविषाणस्तुरंग इत्यादौ प्रत्यक्षादिविरुद्धस्यापीत्याहुः । **सदेति** । निशीथिन्यामर्द्धरात्रे । सकलं वासरमित्युत्तरार्धान्वयि । **ग्रहोपरागादीति** । वज्राशनिवत्समुदितप्रयोगः । निमित्तमात्रसंग्रहश्चादिना । **अनन्येति** । अनुपममित्यर्थः । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधसंश्रयाः षड्गुणास्त एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।

---

१ प्र. अनन्यसदृशं बाह्वोर्बलं यस्य विलोक्यते । २ प्र. स्यान्निष्प्रयोजना ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥ १३० ॥

अत्र केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत्कामशास्त्रेण ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन
दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-
ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥ १३१ ॥

अत्र विवेकख्यातिस्ततः संप्रज्ञातसमाधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण । एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ॥

विधायेति ।

अत्र केयूरपदे नखक्षतं कामशास्त्रे विरुद्धम् । बाहुमूलावयवविशेषे तस्य विधानात् । अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधात् । योगशास्त्रविरुद्धो यथा—**अष्टाङ्गेति ।**

अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रे विरुद्धः । विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा । ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः संप्रज्ञातयोगः । पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनस्वरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः । ततो

विधायेति । केयूरं बाहुभूषणम् । अनङ्गाङ्गणमित्यनेन रमणीयतातिशयः । अनङ्गाङ्गदमिति पाठेऽनङ्गायाङ्गप्रदमित्यर्थः । करजा नखा उल्लेखः क्षतम् । नखस्थानानि तु ' कक्षाकरोरुजघनस्तनपृष्ठपार्श्वहृत्कन्धरासु नखराः खरवेगयोः स्युः ' इत्युक्तानि । ' नखक्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः । पार्श्वौ जघनमुरू च स्तनगण्डललाटिका ' इति वा । **अष्टाङ्गेति ।** यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगांगानि । तादृशांगकयोगस्य परिशीलनं मुहुराचरणं तेन यत्कीलनमभ्यासदार्ढ्यं तेन दुःसाधा दुष्प्रापा या सिद्धिर्मुक्तिस्तस्याः सविधं समीपवर्तिनमसंप्रज्ञातलक्षणं पुरुषमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिरूपं योगं दूरे विदधत्तमनपेक्ष्यैवाभिमतामिष्टां विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपामासादयन्नसौ समाधिधनानां योगिनां मौलिमणिरुत्कृष्टो विमुक्त इत्यन्वयः । संप्रज्ञातयोगः । सविकल्पकसमाधिर्यत्रात्मा विषयान्तरं च भासते आत्ममात्रं वा । असंप्रज्ञातसमाधिः सर्ववृत्तिनिरोधरूपः । तत्र हि स्व-

---

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ १३२ ॥

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् ।

(तत्तु यथा,

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥१३३॥)

मुक्तिः । न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रम् । एवं तुरगादिशास्त्रविरोधोऽप्यूहनीयः । अभिमतप्रतीतिविरहो दूषकताबीजम् ।

अनवीकृतो भङ्ग्यन्तरेण यत्नवत्त्वं तन्न प्रापितः । एकभङ्ग्यनिर्दिष्टानेकार्थ इत्यर्थः । यथा—**प्राप्ता इति ।**

अत्र सर्वेष्वर्थेषु ' ततः किम् ' इत्येकैव भङ्गिः । अथैष कथितपद एवान्तर्भविष्यतीति चेन्न । पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्ग्येरेकरूपतायामसांकर्यात् । अथ नवीकृतं कीदृक् । **यदीति ।**

इतीदृक् । अत्र हि सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्चर्याय । यथाऽनलादेर्दाहकत्वादीति विवक्षितम् । तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्या-

---

रूपमात्रेऽवस्थानम् । (वसन्ततिलका छन्दः) । **अभिमतेति ।** विरुद्धार्थप्रतीत्या सहृदयवैरस्यं दुष्टिबीजमित्यन्ये । **प्राप्ता इति ।** (वैराग्यशतके भर्तृहरेः) शान्तस्योक्तिः । कामदुघाः कामदाः । ततः किम् । तत्त्वज्ञानं विना सर्वमकिंचित्करमिति भावः । (वसन्ततिलका छन्दः) । **पर्यायान्तरप्रयोगेऽपीति ।** ततः किमित्यस्य एतस्मात्किमितः किमित्यादयः पर्यायाः । अयं भावः । एकप्रकारकार्थाभिधानेऽनवीकृतत्वम् । भिन्नधर्मप्रकारेणार्थाभिधाने तु नवीकृतत्वमिति । अत एवास्यार्थदोषता । **यदीति ।** सतामविषादिता प्रकृतिरेव स्वभाव एव, नत्वाश्चर्याय । तत्र दृष्टान्तत्रयं यदि दहतीत्यादि । अविषादिता विषादराहित्यम् । (द्रुतविलम्बितं वृत्तम्) । प्रकृतिरित्यस्य व्याख्यानं **स्वाभाविकीति । विवक्षितमिति ।** प्रतिवस्तूपमा विवक्षितेत्यर्थः । किमित्यादिनेत्यत्रादिपदेन सदैवेति किमद्भुतमेति । इत्यादीत्यादिशब्देन ततः किमिति । **अत्र**

---

१ प्र. संमानिताः.

यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-

दि नवीकृतम् । पारुष्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहृदयोद्वेजकत्वं दूषकताबीजमिति नित्योऽयम् ।

सनियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वयात्सनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते । परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च । अविशेषः सामान्यम् । तत्र सनियमपरिवृत्तः सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः । न च न्यूनपदत्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वाऽनुप्रवेशः । तादृशेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात् । अविवक्षिते त्वेतत्प्रसरति । अत एवायमर्थदोषः । विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणाप्युपस्थितौ तस्य तादवस्थ्यात् । एवमितरेष्वप्यूह्यम् । यत्तु—' अर्थत्वेन विशेषणं समाधानम् ' इति, तन्न । न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात् । चण्डीदासस्तु—' शब्दोच्चारणानन्तरमेव यस्य प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः, अस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरमेवेत्यसावर्थदोषः, अत एवानभिहितवाच्याद्भिद्यते ' इत्याह । तच्चायुक्तम् । बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् । शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात् । उदाहरणम्—**यत्रेति ।**

वाच्यार्थबोधकाले भिन्नभिन्नप्रकारेण बोधान्नवीकृतत्वम् । **पारुष्येणेति** । पिष्टपेषणन्यायेनेत्यर्थः । **सनियमादिभिरिति** । अत्र केचित्—'एतन्मते परिवृत्ता इति बहुवचनमावश्यकम् । कथं वा सविशेषपरिवृत्त इति न संज्ञितम् । तस्मान्नियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वयान्नियमपरिवृत्तादिचतुष्टयम् । तैः सहित इत्यनवीकृतविशेषणम्' इत्याहुः । **तादृशेऽर्थ इति** । आभासस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेन कविविवक्षिततया तद्वाचकपदसत्त्वान्न दोषः । अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदानुपादान एव न्यूनपदत्वादिति भावः । मात्रार्थे विनाऽप्यन्वयोपपत्त्या तस्यावश्यानपेक्षणान्नानभिहितवाच्यत्वमपीति भावः । **अविवक्षिते त्विति** । न चास्याविवक्षितत्वे यत्रानुल्लिखितेत्युदाहरणेऽश्मत्वौचित्ये हेत्वाकांक्षायाः सत्त्वेन कथं वाक्यार्थबोधः । आभासेन मणिसदृशाश्ममिलनस्यैवाश्मत्वे हेतुत्वप्रतीत्या तदाकांक्षानिवृत्तेः । अत एव न निर्हेतुत्वम् । नाप्यनभिहितवाच्यत्वादि । मात्रपदं त्वत्यन्तापकर्षाय । स च कवेरविवक्षित एवेति भावः । **न्यूनपदादिष्विति** । आदिनाऽधिकपदावाचकसंग्रहः । एवं च तदसंकीर्णमस्योदाहरणं न स्यादिति भावः । अत्रावाचकत्वं तृतीयश्लोके श्यामापदे बोध्यम् । **यत्रेति** । यत्र पदार्थे इति विषयसप्तमी । अनुल्लिखितं विषया-

---

१ प्र. तास्य इति वा पाठः.

रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥ १३४ ॥

अत्र छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मैवोचितेति सनियमत्वं वाच्यम् ।

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

अत्रान्यापदेशे आभासमात्रेण मणीकृतेष्विति वाच्यम् । गुणान्तरव्यावर्तनेन निन्दातिशयप्रतीतेः । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रत्ययः । तस्मात् ' छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मैवोचिता । ' इति पठनीयम् । अव्युत्पत्त्युन्नयनेन वैमुख्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम् । नित्यदोषोऽयम् ।

अनियमपरिवृत्तो यथा—**वक्त्राम्भोजमिति ।**

वगाहनविमुखम्, अक्षि लोचनं, यस्य, अनुल्लिखिताख्यामिति पाठे नोल्लिखिता निर्दिष्टा आख्या नाम यस्य तत् । फलाभावेन नामाग्रहणात् । यत्रानुल्लिखितार्थमिति पाठे सति सप्तमी । अनुल्लिखितोऽविभावितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं विधेर्निखिलं निर्माणं जगत् । उत्कर्ष आभिजात्यादौ यत्प्रतियोगिकल्पनमुपमानकल्पनं तद्यस्य परोत्कृष्टा निन्दा कोटिः । यत्संपदो जीवानां मनोरथगतीरप्युल्लंघ्य याताः प्राणिमनोगोचरा अपि न भवन्ति । तस्य मणेश्चिन्तामणेराभासेनेषत्स्फुरणेनामणयोऽपि मणित्वेन कल्पिता येऽश्मानस्तेष्वश्मत्वव्यवहार एवोचितो न तु मणित्वव्यवहार इत्यर्थः । चिन्तामणेः प्राकृतमणिगणनायां गणनमनुचितमिति भावः । अश्मा पाषाणः । अन्योक्तिरियम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अनियमे त्विति ।** तस्मिन् हि तेषामश्मनां चिन्तामणितोऽपकर्षप्रतीत्या तन्मध्यपतितस्याश्मत्वविधानं विरुध्येतापकृष्टमध्ये हि स्थितिरपकर्षायेति भावः । यद्यपि मणिरश्मैव तथाप्यश्मपदेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन निष्प्रयोजनाश्मत्वं प्रतीयत इति बोध्यम् । **वक्त्रेति ।** मृगयायां पिपासुं (विक्रमार्कं) राजानं प्रति कस्यचिद् (मगधस्य) उक्तिः । वक्त्रं प्रथममेवांभोजन्यम् । तत्रापि श्लिष्टरूपकेण वाण्यभिन्नसरस्वत्याख्यनद्यावास इति भावः । एवं सर्वत्र । **सरस्वती वाणी नदी च, शोणो रक्तो नदश्च, स्मृतिकरण-**

वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥१३५॥
अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः ॥

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्रमुद्राङ्किताः ॥ १३६ ॥
अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्यात् । प्रत्युतान्यजलाशयानात्मकप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः । अधिकपदभेदो दूषकताबीजं च पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा—**श्यामामिति** ।

अत्र ज्योत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव श्या-

---

पटुतासादृश्यात् । समुद्रविरोधित्वाद्वा बाहोः । काकुत्स्थो रामस्तस्य तद्बन्धनकर्तृत्वेन तद्वीर्यस्मारकत्वम् । दक्षिणो दक्षिणदेशस्थो दानदक्षः सव्येतरो वा । समुद्रो मुद्रया सहितः पयोधिश्च । वाहिन्यो नद्यः सेनाश्च । अन्तर्हृदयमध्ये । स्वच्छे निर्मले । मानसं सरः स्वान्तं च । (स्रग्धरा छन्दः) । **पूर्ववदिति** । यत्रान्वयप्रतियोग्यर्थापेक्षयाऽधिकार्थो न विवक्षितस्तत्राधिकपदत्वम् । प्रकृते चैवकारार्थः कवेर्विवक्षित एवेति न स दोष इति भावः । सदैव शोण इति विवक्षिते त्वस्थानस्थपदतेति बोध्यम् । **श्यामामिति** । विद्धशालभञ्जिकायां (तृतीयांके) मृगांकावलीवियोगातुरस्य राज्ञो विद्याधरमल्लदेवस्येयमुक्तिः । भो इत्याकाशे संबोधनम् । श्यामा रात्रिः सान्द्रैर्निबिडैर्मषीकूर्चकैर्मषीयुक्ततूलिकाभिः । तन्त्रं वैद्यकादिशास्त्रोक्तौषधमित्यर्थः । अथशब्दो वाऽर्थे । क्वचित्तु अपीति पाठः । तत्र समुच्चयः । चन्द्रस्यैवानयोः शोभाहेतुत्वात्तं द्वेष्टि चन्द्रमिति । मुद्रा चिह्नम् । एवं हि मुद्राङ्कयोरन्यतरवैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद्वक्रमेव मुद्राङ्कः संजातो यास्विति व्याख्येयम् । अन्यसंबन्धादन्यत्र समुदितं चिह्नं मुद्रांकः । भावनोपनीतं मुखं दशसु दिक्षु पश्यतश्चन्द्रादिभिरुद्दीपनतया संतापकैः क्रियमाणं प्रतिबन्धमुक्तरीत्यापहरतेत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं

---

१ प्र. न्ति देव इति वा पाठः.

२ प्र. स्मिन्नवतरति कथं इति वा पाठः.

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकरालय माऽवमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥ १३७ ॥

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यं वाच्यम् ॥
अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रत्युत

मत्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकताबीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि दुष्टिबीजं द्रष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिसत्त्वे त्वदोषत्वम् । सामान्यपरिवृत्तो यथा—**कल्लोलेति ।**

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनान्यावमानने निषेधायोगात् । 'एकेन किं न भवतो विहितः स नाम' इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति नित्य एवायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः । निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—**अर्थित्व इति ।**

छन्दः) । **तत्राकांक्षाविरहादिति ।** तमिस्रायाः श्यामत्वेन श्यामीकरणवैफल्यात्सामान्योपादानमयुक्तमिति भावः । **इदमेवेति ।** एतत्कृतसहृदयोद्वेग एवेत्यर्थः । येन रूपेण न शक्तिस्तेन रूपेण बोधस्य कविविवक्षितत्वेऽवाचकत्वम् । प्रकृते च सामान्यरूपेणैव बोधः कविविवक्षितः । योगस्याविवक्षितत्वाद्रूढेर्ज्योत्स्नायां सत्त्वाच्च नावाचकत्वन्यूनपदत्वे इति भावः । **कल्लोलेति ।** कल्लोलैर्वेल्लिताश्चालिता ये दृषदस्तेषां कठोरप्रहारैरित्यर्थः । मकराकरः समुद्रः । माऽवमंस्था माऽवज्ञासीः । कुत इत्यत आह । किमिति । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः पुरुषश्रेष्ठश्च । (वसन्ततिलका छन्दः) । **निषेधायोगादिति ।** वस्तुनि सत्युपकार एव स्यादिति वाक्यार्थोपपत्तावनन्तरं कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेऽन्यावमाननिषेधः कथमिति प्रतीतानुपपत्तिरिति भावः । **एकेन किं नेति ।** येषामेकेनोपकृतं तदितरेषामवमाननं नोचितमिति प्रतीतेर्नानुपपत्तिरिति भावः । **अनिर्वाहादिकमिति ।** विवक्षितान्यावमाननानिर्वाहादिकमित्यर्थः । अन्वयित्वेन तु कवेर्विशेष एव विवक्षित इति न पूर्वोक्तिविरोधः । **विशेषणसाकांक्ष इति ।** विशेषणपदमाकांक्षाविषयानुपात्तार्थपरमित्याहुः । **अर्थित्व इति ।** (वीरचरितनाटके द्वितीयांके) सीताप्राप्तौ निराशरावणदू-

द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥ १३८ ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति। नहि परस्येत्यनेन संबन्धो योग्यः॥

अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थ उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति। अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनामर्षार्थकेनान्वयाप्रसङ्गः। नहि स्त्रीरत्न एवामर्षः किं तु तदुपेक्षायाम्। न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्। न चाभवन्मतयोगसंकरः। वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात्। परं तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षतया दुष्टः। अत एव न न्यूनपदत्वान्तर्भावः। दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानम्। अतो नित्य एवायम्।

तस्य शौष्कलस्येयमुक्तिः। (? रावणामात्यस्य माल्यवत उक्तिः)। प्रभोः समर्थस्य मत्प्रेषणाद्याचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि फलप्राप्तिः सीताप्राप्तिः। प्रभौ ह्यर्थिनि फलप्राप्तिरावश्यक्युचिता च सा न जाता। न केवलं फलाप्राप्तिः किंतु द्रुह्यंस्ताटकादिविरोधेन द्रोहं कुर्वन् विरुद्धचरितो यज्ञादिसंरक्षकस्तया कन्यया युक्तः। एवं परस्योत्कर्षरूपमात्मनो मानयशसोर्विस्रंसनं नाशरूपं च। जनके जन्याध्यवसायः। तादृशं स्त्रीरत्नं जगत्स्वामी। दशमुख इत्यनेन सकललोकविलक्षणत्वम्। देवो विजिगीषुः कथं मृष्यते क्षमते न कथंचिदर्पात्यर्थः। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः)। **कथं मृष्यत इति**। एतत्समुदायरूपेणामर्षार्थकेनेत्यर्थः। **तस्य जनितेति**। परस्येत्यस्योत्कर्षेण जनितान्वयबोधत्वादित्यर्थः। न चानुषंगः। विस्रंसनादिना व्यवधानात्। असंबद्धव्यवाये तु वैषम्यान्नानुषज्यत इत्युक्तेरिति भावः। **वक्तृविवक्षितयोगस्येति**। चकारत्रयेण त्रयाणामेकक्रियान्वयित्वमेव वक्तृविवक्षितमिति स्त्रीरत्नस्यामर्षान्वय एव वक्तृविवक्षितः। तस्मिंश्चापाततो जाते पर्यालोचनायां रत्नस्यामर्षायोग्यत्वेन प्रतीतानुपपत्तिपरिहारायोपेक्षितुमित्यपेक्षणेन साकांक्षत्वग्रह इति भावः। अमर्षो द्वेषः। **अत एव न न्यूनपदेति**। विवक्षितार्थबोधकानुपादान एव तदंगीकारात्। यथा तथाभूतामित्यादावित्थमादेरिति भावः। **अभिधानापर्यवसानमिति**। प्रतीतानुपपत्तेरिति भावः। **स्त्रीरत्नस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकांक्षेति**। कर्मणस्त-

---

१ एतदुत्तरं (ज) पुस्तके 'व्यवहितत्वात्' इत्यधिकः पाठः.

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥१३९॥
अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यन्तमेव समाप्यम् ॥

कश्चित्तु—'स्त्रीरत्नस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाव्य संभवति । तच्च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेनोपस्थितत्वे सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्भेदः । तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । समाप्तपुनरात्ते विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः' इत्याह । तद्वृत्तिविरोधादिग्रस्तम् ।

अपदयुक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः । उदाहरणम्—**आज्ञेति** ।

अत्र जगदाक्रन्दनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम् । तथा च स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्र क्व नु पुनरित्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति

त्रैवान्वययोग्यत्वं स चोपात्तस्वरूपेण न कथमितीति भावः । **तदन्वयश्चेति** । तदर्थान्वयश्चेत्यर्थः । **तत्रान्वयेति** । संग्रामांगणेत्याद्यभवन्मतयोगोदाहरणादावित्यर्थः । **तद्वृत्तीति** । अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकांक्षति । न हि परस्येत्यनेन संबन्धो योग्यः । व्यवहितत्वादिति हि वृत्तिग्रन्थः । **आज्ञेति** । (बालरामायणे प्रथमांके) रावणदूतं प्रति जनकपुरोहितस्य (शतानन्दस्य) उक्तिः । प्रणयिनीत्वेन रूपणाद्दंपत्योरविच्छेदसूचनम् । शास्त्राणि चक्षुरिति बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकैकसमूहालम्बनज्ञानसूचनम् । चक्षुर्नवत्वेन विषयग्रहाधिक्यम् । पदं विलासस्थानम् । द्रुहिणो ब्रह्मा द्रोग्धा च । अत ईदृग्वरो न लभ्यते । रावयति लोकानिति रावणः । ननु द्रोग्धृवंशोत्पन्नाय कथं देयेत्यत आह । क्व न्विति । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अत्र** । वीरचरिते । **रावणस्य त्याज्यत्वमिति** । इयं हि रावणपुरोहितं प्रति 'यद्यपि सन्त्येव बहवो गुणास्तथापि बलवानेको दोषस्तानपवदति' इत्युपक्रम्य जनकपुरोहितस्योक्तिः । तत्र चूर्णिकासाचिव्येन जनकस्य रावणोपेक्षैव विवक्षिता सा च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावतैव सम्पन्ना । रावणपदस्य जगदाक्रन्दकारित्वरूपार्थान्तरसं-

---

१ (क) पुस्तके 'हरणे इत्यर्थः' इति पाठः.

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥१४०॥
अत्र श्रुतादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

दुष्टम् । उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदाऽविवक्षितासिद्धिरेवेत्यपदस्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् । केचित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—" अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तोऽत्यक्तः । 'आज्ञा शक्र—' इत्यादौ च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्तिरनुभवसिद्धा । 'जीवत्यहो रावणः' इतिवत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न त्यज्यते क्व नु पुनरित्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावहतीत्यनुभवसिद्धम् " इति ।

सहचरभिन्नः समभिव्याहृतविजातीयः । वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् । उदाहरणम्—**श्रुतेनेति** ।

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति दूषकताबीजम् । नित्यश्चायम् ।

क्रमितवाच्यत्वादिति भावः । समर्थनसहितैतद्वाक्येनान्यत्रोक्तगुणासंभवेन रावणादन्य ईदृग्वरो न लभ्यत इत्येवमापाततो वाक्यार्थप्रतीतिनिष्पत्तौ चूर्णिकानुसंधानेनैव दोषावतारादस्यार्थदोषता बोध्या । **योज्यत इति** । तदुत्तरं पठ्यत इत्यर्थः । **अविवक्षितासिद्धिरिति** । अविवक्षितस्य समाधानस्यासिद्धिरित्यर्थः । क्वचित्तु विवक्षितसिद्धिरित्येव पाठः । **तस्य प्रवृत्तेरिति** । अत्र तात्पर्यविरुद्धस्यैवाभिधानादित्यपि बोध्यम् । नाप्यधिकपदत्वम् । तदर्थस्यान्वयित्वात् । विरुद्धमतिकृद्भेदस्तु तत्प्रकरण एव दर्शितः । **केचित्त्विति** । अत्रारुचिबीजं त्वीदृशेऽर्थेऽस्य पदस्य साधुत्वं दुर्वचम् । दूषकताबीजभूतोऽनुभवश्च संदिग्ध इति । **श्रुतेनेति** । श्रुतं विद्याश्रवणम् । व्यसनं द्यूतादि । मदो यौवनादिजन्मा । समाधिर्धर्मचिन्ता । नयो नीतिमार्गः । अत्र क्रियत इति क्रियादीपकम् । (वंशस्थं वृत्तम्)। **दूषकताबीजमिति** । उत्कृष्टैरुत्कृष्टं भूष्यत इति बु-

---

१ तदा विवक्षित इति प्रभासंमतः पाठः.

लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्ददितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥१४१॥
इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते॥

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ १४२ ॥
अत्र शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—**लग्नमिति** ।

अत्र विदितं तेऽस्त्विति वाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयति । इदमेव च दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

विध्ययुक्तः । अयुक्तविधिरित्यर्थः । अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेनायुक्तक्रमतया वा । तत्राद्यो यथा—**प्रयत्नेति** ।

अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तव निद्रा नाभूदेव । अद्य तु मया शमितेषु तेषु निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यसे इति तात्पर्यम् । तथा च शयितस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधिर्युक्तो न तु शेषे इति शयनस्य । अविमृष्टविधेयांशे तु युक्तस्यैव विधिः । परं त्वविमर्शमात्रम् । अत्र त्वयुक्तस्यैव

द्धेर्निकृष्टानुप्रवेशेन विच्छेदस्तदित्यन्ये । **अयुक्तविधिरिति** । नतु विधेयत्वानवगम इति विधेयाविमर्शतो भेदः । **प्रयत्नेति** । (वेणीसंहारे तृतीयांके) द्रोणवधकुपितस्याश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रत्याश्वासनोक्तिः । स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिबोधितस्त्वमित्यन्वयः । निशामित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शेषे इति वर्तमानसामीप्ये लट् । तथा निद्रास्यसि यथैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः । "सुखेन शयितश्चिराद्युपसि बोध्यसे मागधैः " इति युक्तः पाठः । सोमकाःपाञ्चालाः । रिपुकाननेनातिगुरुः । **बोध्यसे इति** । वैतालिकस्तुतिभिः प्रयत्नेन बोधं लप्स्यस इत्यर्थः । (पृथ्वी छन्दः) । **अयुक्तस्यैवेति** । शेषे इत्याख्यातेन शयनस्यापि विधेयतावगतिर्जायते । परं तु विधेयतापर्याप्त्यनधिकरणे तत्राख्यातगम्यविधे-

---

१ प्र. ति.

यथा वा,

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥१४३॥

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ॥

विधिरिति भेदः । विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टिबीजम् । द्वितीयो यथा—**वातेति ।**

मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण विधिर्युक्तः । लोकप्रसिद्धक्रमलङ्घनेन श्रोतुरुद्वेगोऽत्र दुष्टिबीजमिति नित्योऽयम् ।

यत्वविश्रान्तिरयुक्ता प्रयत्नबोधपर्यन्तमेव तदौचित्यात् । तथा शयितो भविष्यसि यथा प्रयत्नेन बोध्यस इति प्रबोधे एव तद्विश्रान्तेर्विशिष्टविधौ विशेषणांशेऽपि तदवगमान्न विधेयाविमर्श इति भावः । **विवक्षितानिर्वाहोऽत्रेति ।** अत्र शयनेऽपि कदाचिद्विश्रान्तिसम्भवेनापाततो वाक्यार्थबुद्धावपि प्रकरणादुक्तार्थतात्पर्यग्रहेण तद्बाधावतारादर्थदोषत्वं बोध्यम् । निशां रात्रीणां शेषेऽवसानेऽद्यारभ्य प्रयत्नपरिबोधितो भविष्यसीत्यध्याहार्यमिति नात्रायं दोष इत्यन्ये । एतन्मतेऽपि साकांक्षत्वं दोषोऽस्त्येवेति बोध्यम् । **वातेति ।** वाताहारतयेत्यादितृतीयान्तान्याश्वास्येत्यत्र करणतयाऽन्वियन्ति । अभ्रं मेघा बर्हिणो मयूराश्चमुरुर्मृगः क्रूरं कठिनं चर्म वसनं येषां तैः । लुब्धका व्याधाः । शाठ्येन धर्माचरणं दम्भः । तस्य स्फुरितमुदर्कं परहिंसारूपं जानन्नपि जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी मूर्खो जनः परप्रतार्यो गुणानीहते संभावयति । दाम्भिकेष्विति शेषः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **तत्क्रमेण विधिर्युक्त इति ।** अयं भावः । अत्रार्थान्तरन्यासरूपान्यापदेशभूतचतुर्थचरणस्वारस्येन दम्भाधिक्ये वाच्ये तीव्रतीव्रतरक्रमेणैव विधिर्वाच्यः । एतेन दुष्क्रमत्वमत्र स्यादित्यपास्तम् । अत एवार्थदोषोऽयम् । यथाश्रुतवाक्यार्थोपपत्तावपि चतुर्थचरणीयापदेशानुसारेण तीव्रादिक्रमेण विधौ तात्पर्यग्रहादित्याहुः । केचित्तु दम्भचेष्टाया विधेयत्वे जगन्निःशेषयितुं वाताहारः कृतस्तान् ग्रसितुमभ्रकणिकाव्रतं कृतं ताञ्क्षयं नेतुं चर्मवसनं कृतमित्येवं व्युत्क्रमेणाभिधातुं युक्तमित्याहुः । तन्मतेऽविमृष्टविधेयांशतैव स्यात् । **लोकप्रसिद्धेति ।** एतादृशापदेशे लोकप्रसिद्धेत्यर्थः । **श्रोतुरुद्वेग इति ।** विव-

अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ॥ १४४ ॥

अत्र विरहिप्राणदमनेति नानुवाद्यम् ॥
लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यादि,
अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ॥

अनुवादायुक्तः, अयुक्तोऽनुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुगुणत्वम् । यथा—**अरे इति ।**

अत्र विरहिप्राणदमनेत्यनुवादः कथय क्वेन्दुवदनेति विधिविरुद्धः । तदेव च दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतः पूर्वं त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृत उपात्तः । तस्मिन्नेव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समासपुनरात्तम् । अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थ इति ततो भेदः ।

उदाहरणम्—**' लग्नं रागावृताङ्ग्या–'** इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतो राजदोषस्तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इत्येतावता पुनरुपात्तः । स चाप्रयोजकः । उत्प्रेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात् । श्रीनियोगादिकं त्वदुष्टमेव । अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः । दूषकताबीजं

क्षिताप्रतीत्येत्यर्थः । **अरे रामाहस्ताभरणेति ।** (विक्रमोर्वशीये) विरहिणः पुरुरवस इयमुक्तिः (? सम्प्रति नोपलभ्यते)। रामाहस्ताभरण । तेन तदागमनस्यात्र संभावितता । भसला भ्रमराः । अनेन शरणगमनयोग्यता । उद्दीपकतया स्मरक्रीडाव्रीडाशामकत्वम् । तेन मदनोपकारकत्वम् । विरहिप्राणदमनत्वं तत्सपक्षत्वात् । हंसः श्रेष्ठ उत्तंसो भूषणम् । कंपयुक्तपत्र । नीलोत्पल । सखे । अहं सखेदोऽत इन्दुवदनोर्वशी क्व तत्कथय । मदीयं मोहं श्लथय दूरीकुर्वित्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः) । **विधिविरुद्ध इति ।** अत्र विरहिणः स्वमोहश्लथनप्रार्थनायां विरहिप्राणदमनत्वेनानुवादो न युक्तः । विरहिविरोधित्वेन तन्मोहश्लथनायोगादिति भावः । **विशेषणान्तरोपादान इति ।** तच्च पदार्थरूपं वाक्यार्थरूपं चेत्यन्यदेतत् । **उपसंहृतः ।** उपहृत उपसंहृतैकदेशः । **स चाप्रयोजक इति ।** तत्र हेतुमाह **उत्प्रेक्षाया इति । अन्यथा वाक्यैकेति ।** अत

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाऽस्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥ १४५ ॥

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ॥

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ॥

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।
संनिधानादिबोधार्थं

त्वप्रयोजकत्वं सहृदयवैरस्याधानं वा । लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति । नित्यश्चायम् ।

अश्लीलो व्रीडादिसमर्पकोऽर्थः । यथा—**उद्यतस्येति ।**

शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमर्थः पुंव्यञ्जनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्व्रीडादायी।

ननूदाहरणेषूक्तेषु किमुदाहृता एव दोषाः, तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्याप्तिः; अथ तत्र दोषान्तराण्यपि, तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेत्, अप्रकृतत्वादिति ।

अथैषां यथायथमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थदोषाणां संनिधानात्प्रथममर्थदोषस्यैव तत्प्रतिपादयति—**कर्णेति ।**

एव येनानेन जगत्स्वित्यादौ नायं दोषः । उत्तरवाक्यस्थयत्पदार्थस्याक्षिप्ततत्पदार्थेन नियताकांक्षासत्वाच्च । परशुप्रकर्षार्थं तदुपादानेन येनानेनेत्यादौ न समाप्तपुनरात्तत्वम् । नापि प्रकृतोदाहरणे समाप्तपुनरात्तता । तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इति श्रीनियोगाद्ददितुमिवेत्यर्थबोधोपपत्तेरिति भावः । **उद्यतस्येति ।** हननं हिंसा सुरतक्रियारूपयोनिमध्यताडनं च । स्तब्धत्वमनम्रता निष्क्रियोन्नतिश्च । विवरं छिद्रं वरांगं च । पातोऽपचयो धातुत्यागजनितशैथिल्यं च । उन्नतिरुपचयो रागोद्रेकेण दृढता च । अस्यार्थदोषत्वे बीजमाह । **शब्दान्तरेणापीति । दोषान्तराण्यपीति** । संभवन्तीति शेषः । यथा लग्नं रागावृताङ्गेत्यादौ । **अप्रकृतत्वादिति ।** दोषान्तराणामन्यदोषप्रसंगे वक्तुमनर्हत्वादित्यर्थः । न त्वलक्ष्यत्वात्तथा सति तल्लक्षणगमनेऽतिव्याप्तिः स्यात् । एवं चोपधेयसांकर्येऽ

---

१ प्र. उद्यतस्य परं हन्तुं. २ प्र. यथाऽऽशु.

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये,
यथा,

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ १४६ ॥
अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितादिशस्ततः ।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥ १४७ ॥

अत्र कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः ॥

अवतंसादिपदैर्जात्यादिपुरस्कारेण कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्त इत्यर्थप्राप्तौ कर्णपदादीनां यद्यप्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तथापि क्वचित्कर्णेऽवतंस इत्यादि व्युत्पत्त्या क्वचिल्लक्षणादिना च कर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वम् । यथा—**अस्या इति ।**

अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तदवगत्या किं प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोत्कर्षः । कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूषणजेतृत्वम्, किं तु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात् । एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्यूह्यम् । न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपि । यथा—**अपूर्वेति ।**

अत्र शिरःपदादाने शेखरस्वाम्यमात्रं लभ्यते, न तु तदलंकृतत्वम् । तथा च

प्युपाधेरसांकर्यादिदोष इति भावः । **जात्यादिपुरस्कारेणेति ।** कर्णसंबन्धिभूषणत्वेन शक्तौ शक्यतावच्छेदकगौरवात्कर्णाद्यसंबन्धेऽपि तत्प्रयोगाच्च कर्णादिसंबन्धयोग्यताया वैलक्षण्यानतिरेकाच्चेति भावः । वैजात्यं च कर्णादिसंबन्धाक्षेपकम् । अत्र पक्षेऽपुष्टार्थत्वम् । अवतंसः कर्णभूषेत्यादिकोशात् । कर्णसंबंधयोग्यभूषणत्वेन शक्तिरिति केचित्तन्मतेनाह । **पुनरुक्तत्वं वेति । क्वचिल्लक्षणादिनेति ।** यथा पुष्पमालापदे । **अपूर्वेति ।** अपूर्वो मधुरो य आमोदो मोदिताः सुगन्धिताः, पाठान्तरे आलापो भाषणं तेन मोदिता हर्षिता दिशो यैर्भृंगैर्मुखराः शिरःशेखरेण शिरोभूषणेन शोभिनः पुरुषा आगता इत्यन्वयः । केचित्तु भृंगाः कर्त्तारो मधुरालापेति पाठ

---

१ छ. ज. ञ्यन्त. २ प्र. लाप इति वा पाठः. ३ प्र. प्रसादित इति वा पाठः.

विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे[1] ।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा[2] विस्फुरितं[3] तव ॥ १४८ ॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये ।

(अन्यत्र तु,

ज्याबन्धनिःष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥१४९॥

—इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।)

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥ १५० ॥

अत्र, मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

तत्प्रतीतेरदोषत्वम् । **विदीर्णेति** ।

अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय । तच्च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये । यत्र त्वारूढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दोपादानमपि । यथा—**ज्याबन्धेति** ।

इत्यत्र । **प्राणेश्वरेति** ।

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्तत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम् । अन्यरत्नामिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्प्रेक्षायामुपयोगात् ।

इत्याहुः । **विदीर्णेति** । आदौ विदीर्णाः पश्चादभिमुखा येऽरातयस्तैः कराले भीषणे । विदीर्णा विक्षता अभिमुखा येऽरातय इति वा । किणो व्रणः । यत्र त्वारूढत्वप्रतीतिप्रयोजनं नास्तीति पाठः । **ज्याबन्धेति** । (रघुवंशे षष्ठसर्गे पद्यमिदम्) । ज्याबन्धेन निष्पन्दा निष्क्रिया भुजा यस्य तेनेत्यर्थः । यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे इति संबन्धः । (उपजातिश्छन्दः) । **प्राणेति** । विभ्रमा विलासाः प्राणेश्वरपरिष्वंगे ये विलासा नायिकायास्तेषां प्रतिपत्तयो ज्ञानानि । लसता शोभमानेन । **उत्प्रेक्षायामुपयोगादिति** । ' हारो मुक्तावली ' इति विश्वकोशात् । ' मुक्ता ग्रैवेयकं हारः ' इति कोशाच्च । हारत्वेनैव मुक्तासंबन्धावगतौ पुनर्मुक्तापदं नियमायेत्यन्यव्यावृत्तिरिति भावः । एवं मरकतशि-

---

१ प्र. संयुगान्तरे. २ प्र. दोषा इति वा पाठः. ३ प्र. स्फूर्जितं. ४ त्वारूढत्व प्रतीति° इत्युद्योतसंमतः पाठः.

सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।
षट्पदान्पुष्पमालेव कान्[1] नाकर्षति सा सखे ॥ १५१ ॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः; निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ॥

स्थितेष्वेवतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।

—इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ, "गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः कार्यः"—इति न युक्तम् । युक्तत्वे वा,

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम्[2] ।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष[3] न खिद्यते ॥ १५२ ॥

सौन्दर्येति ।

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि शक्तस्तथापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम् । लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । अयमेव करिबृंहितन्यायः । ननु मालाशब्दस्य पुष्पस्रङ्मात्रशक्तत्वमित्यसम्यक् । रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत्, न । निरुपपदस्य तस्य तथात्वात् । **स्थितेष्विति ।**

महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदवज्जघनकाञ्च्यादि करिकलभवदुष्ट्रकरभादि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—"अपुष्टस्यापि तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् । यथा—'जगाद विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्' इत्यादौ । अत्र हि वाचमित्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः क्व प्रत्येतव्यः" इत्याह । तन्न युक्तमुदाहृतम् । विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेः । तस्माद्यत्र न क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—**चरणत्रेति ।**

लेत्यादौ शिलापदं विस्तीर्णत्वप्रतिपादनायेति बोध्यम् । **सौन्दर्येति ।** यस्याः सौन्दर्यातिशयस्तारुण्यं चास्तीति शेषः । तेऽनुभवैकवेद्या विलासाः । सा पुष्पमाला षट्पदानिव कान्नाकर्षतीत्यन्वयः । विशदत्वादितद्विशेषणेति पाठः । **चरणेति ।** चरणत्रमुपानत्तेन यत्परित्राणं तद्रहिताभ्याम् स्फुटं । सवेगम् ।

---

१ प्र. कं इति वा पाठः. २ प्र. स्फुटम् इति वा पाठः. ३ प्र. त्रपि. ४ 'विशदत्वादि' इत्युद्योतसंमतः पाठः.

—इत्युदाहार्यम् ॥

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा,

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥१५३॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'—इति हेतुं नापेक्षते ॥

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशकृत् । तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मान्मदीयं पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—

'निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।
न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥'

अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति चेत्सत्यम् । परं त्वक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति यथा मधुरत्वचरणत्रपरित्राणरहितत्वे । **ख्यात इति** ।

यथा—**चन्द्रमिति** ।

रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चात्र प्रसिद्धेरेवावगम्येते इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

निर्वातेति । निर्वातं वातसम्बधरहितं यत्पद्म तस्योदरं मध्यस्तत्सोदरे तत्सदृशे ताभ्याम् । अनेन निमेषराहित्यं सूच्यते । विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती काचित्स्त्री केवलं यूनि यून्येव कंचिदनिर्वचनीयं तपसःप्रभावं सामर्थ्यं व्यनक्तीति न, किंतु मनोभवे मदनेऽपीत्यर्थः । स्त्रीकर्तृकावलोकनरूपफलेन यूना पूर्वं तप आचरितम् । मदनस्यापीष्टार्थप्राप्त्या तेनापि तप आचरितमिति भावः । (उपजातिश्छन्दः) । अपेक्षामेव व्युत्पादयति । **किं च सोदरत्वेति । चन्द्रमिति ।** (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे पद्यमिदम्) । पद्मगुणान् सौरभादीन् भुंक्तेऽनुभवति । अभिख्या परमा शोभा । लोला चञ्चला । चञ्चलाया अपि तादृशप्रीतिदानेनोमामुखस्योत्कर्षः । (उपजातिश्छन्दः) । **न तदुपादानापेक्षेति** । न चाशब्दत्वम् । प्रसिद्धित एव झटिति तत्पदाध्याहारात् । एवं चेदृशे विषये हेतूपा-

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा,

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥ १५४ ॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ ॥११॥

वक्तृ-प्रतिपाद्य-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः, क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च, रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः;

क्रमेणोदाहरणम्,

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥ १५५ ॥

अथ पदादिदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह—**अनुकरणे त्विति ।**

प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात्तत्र वैरस्याभावस्यानुभविकत्वेन तदतिरिक्तस्थल एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वा । यथा—**मृगेति ।**

अत्राऽद्राक्षंगोसुत्रामपदानि श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तानि । अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तद्वदन्यत्राप्यूह्यम् ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचिद्दोषत्वाभावमात्रं, क्वचित्तु भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीत्याह—**वक्त्रादीति ।**

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र स्ववैयाकरणत्वं प्रतिपिपादयिषौ वक्तरि कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एव । यथा—**दीधीङिति ।**

दानेऽपुष्टत्वं स्यादिति बोध्यम् । व्यवहितदोषानुवृत्तय आह । **सर्वेषामिति ।** ननु श्रुतिकटुप्रतिकूलवर्णादीनां पुरोवाद इवानुवादेऽपि स्वरूपानपायात्कथं न दोषतेति चेत् । न । तस्य शब्दस्यान्यथा वक्तुमशक्यत्वेन श्रोतुर्वैमुख्याद्यभावेनादोषत्वादित्याहुः । (**मृगेति** । मृगचक्षुषं मृगनयनाम् । सुत्रामाणमिन्द्रम्) । **दोषत्वाभावमात्रमिति** । रसोत्कर्षापकर्षकारित्वाभावादित्यर्थः । **भाक्त इति** । प्रकृतरसोत्कर्षकत्वादिति भावः । **कष्टत्वम्** । अर्थस्य दुरूहत्वम्, शब्दस्य श्रुतिकटुत्वं च । **दीधीङिति** । (अस्मिन् ग्रामे कीदृशा लोका इति प्रश्नस्योत्तरमिदम्) । कश्चिन्मन्दभाग्यः, पक्षे गुणा धैर्यादयः । वृद्धिः समृद्धिः,

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदास्मार्षं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥ १५६ ॥
अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥ १५७ ॥

वाच्यवशाद्यथा,

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तच्छ्रवणेन प्रीत्युपचयात् । यथा—**यदेति ।**

ओजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य गुणत्वम् । कठिनशब्दस्य तद्व्यञ्जकत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—**अन्त्रेति ।**

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो मसृणशब्दप्रयोगेनोर्जितोऽप्यर्थो मृदुवद्भासते । ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वौर्जित्येन । उदाहरणम्—

पक्षे गुणोऽदेङौ वृद्धिरादैच् । दीधीवेवीटामिति निषेधात् । अभाजनमनाश्रयः । कश्चिद्दुर्जनः । क्विप्प्रत्ययनिभः सर्वतः प्राप्तलोपः । यत्र संनिहिते सति न ते गुणवृद्धी इत्यन्वयः । क्विपि परे ङ्किति चेति निषेधादिति भावः । अत्र विलम्बेनार्थप्रत्ययेऽपि वक्तुर्व्याकरणव्युत्पत्त्यतिशयप्रतीतेर्गुणत्वमिति भावः । **यदा त्वामिति ।** (पदविद्या व्याकरणं तत्र विशारदं निपुणम् । अस्मार्षं सादृश्यात्स्मारितवान् । समस्प्राक्षं संस्पृष्टवान् । स्मृधातोः संपूर्वात्स्पृशधातोश्च भूते लुङ्) । अत्र श्रुतिकटुनानावर्णैर्वैयाकरणसामाजिकस्य वक्तुर्व्युत्पत्तिज्ञानेन चमत्कार इति बोध्यम् । **तद्व्यञ्जकत्वादिति ।** तद्गतौजोगुणव्यञ्जनद्वारेति भावः । **अन्त्रेति ।** (वीरचरिते प्रथमांके लक्ष्मणकृतं) रामं प्रति क्रुद्धायास्ताटकाया वर्णनमिदम् । अन्त्रेषु प्रोतानि ग्रथितानि बृहन्ति यानि कपालानि शिरोऽस्थीनि नलकानि जंघास्थीनि च तान्येव क्रूरं यथा तथा क्वणन्ति कङ्कणानि तद्बहुलचञ्चलबहुभूषणरवैः करणैरम्बरं घोषयन्ती प्रतिध्वनिव्याप्तं कुर्वती पूर्वं पीतं पश्चाच्छर्दितं वान्तम् । तेन घृणातिशयः । तादृग्यद्रक्तं तदेव कर्दमस्तेन घनो व्याप्तो यः प्राग्भार उत्तरकायस्तत्र घोरं यथा स्यात्तथोल्लसन्तौ व्यालोलौ चञ्चलौ यौ स्तनौ तयोर्भारेण भंगुरं वपुर्यस्याः सा दर्पेणोद्धतं यथा तथा धावतीत्यन्वयः । प्राघारेति पाठे प्राघारो निरन्तरक्षरणं तेन घोराविति

मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्ग महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥१५८॥

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः ॥ प्रकरणवशाद्यथा,

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥ १५९ ॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ॥

मातङ्गा इति ।

अत्र सिंहो वाच्यः । प्रकरणविशेषेण च गुणत्वम् । वक्तुर्वैयाकरणत्वाद्यभावेऽपि कोपादिप्रस्तावे च तदनुगुणत्वात् । यथा—**रक्तेति ।**

स्तनविशेषणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **मातंगा इति** । वल्गितं गतिविशेषः । वृंहितैरिति पाठे करिगर्जितमित्यर्थः । 'आडम्बरः समारम्भे फेरुगर्जितसूर्ययोः' इति विश्वः । मदं गर्वं किं व्रजत । कोपस्य य आटोप उद्रेकस्तेन समुद्भटा उत्थिताः सटानां ग्रीवारोम्णां कोट्योऽग्रभागा यस्य । समुद्रशब्दसदृशगंभीरशब्दं कुर्वन्ति । द्वितीयगर्जितपदं सफलतत्परम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अत्र सिंह इति** । अत्र सिंहे ओजस्विनि वाच्ये तन्निष्ठौजोगुणप्रकाशका दीर्घसमासविकटवर्णा अनुगुणा इति भावः । **रक्तेति** । (विक्रमोर्वशीये चतुर्थांके) विरहिणः पुरुरवस उक्तिः । रक्तस्तद्वर्णः । अशोकः वृक्षविशेषोऽनुरक्तशोकापनोदकश्च । नो दृष्टेति । सूचयितुमिति शेषः । वातावधूतस्यैव शिरसः क्रोधाद्वातव्याधिकम्पितत्वेनोक्तिः । मिथ्यात्वं समर्थयति । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठाघटमानास्तद्विशिष्टास्तया मिलिता वा ये भ्रमरास्तेषां यो संघट्टो गाढमिलनं यत्र स चासावर्थात्तेरेव दष्टच्छद इवेति विग्रहः ।

---

१ प्र. थ इति वा पाठः

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः, यथा,

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥१६०॥

अत्र मिथ्याशिरोऽवधूननेन कोपप्रकरणे । न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम् । वक्राद्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यपदोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायात् । दोषत्वाभावश्चैतेषु गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव। क्वचित्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्यौचित्यम् । अथ नीरसे यदि विघात्याभावादस्यादोषत्वं तदान्येषामपि स्यात्, तथा च नीरसदोषोदाहरणं विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वाद्दोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा । यथा—**शीर्णेति** ।

दृष्टो मकरन्दाप्राप्त्या । अयमदृष्टपूर्वः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अत्र मिथ्येति** । अत्र प्रकरणगम्यविप्रलम्भानौचित्येऽपि प्रस्तुतशिरोधुननप्रतिपादितदर्शनापलापप्रादुर्भूतक्रोधप्रकर्षकत्वाद्दीर्घसमासविकटवर्णयोर्गुणत्वम् । तेनांगस्य क्रोधस्य प्रकर्षादंगिनो विप्रलम्भस्यापि प्रकर्ष इति बोध्यम् । **व्यङ्ग्य एव** । व्यङ्ग्यौचित्य एव । **वक्राद्यतिरिक्तेति** । वक्राद्यौचित्यव्यतिरेकेत्यर्थः । **नीरसे** । शृंगारादिरसशून्ये न तु निरास्वादे तत्र काव्यताविरहात् । **उपलक्षणत्वादिति** । दोषपरिचयमात्रार्थत्वादिति भावः । **शीर्णेति** । मयूरकृत (सूर्यशतके) सूर्यस्तुतिः । तस्य घर्मांशोः सूर्यस्य घृणयः किरणा वः शीघ्रमंहो दुरितं तद्विघातं कुर्वन्त्वित्यन्वयः । य एकोऽसहायोऽघौघैः पापसमूहैर्विदीर्णनासाचरणहस्तान् । व्रणयुक्तैरपघनैरवयवैरुपलक्षितान् । घृणिभिरिति पाठे जुगुप्साविषयैरित्यर्थः । लक्षणे तृतीया । दुःखाद्धर्घरो बलवद्वारिध्वनिस्तद्वदव्यक्तो वर्णप्रतिभारहितो घोषो येषां तान् । दीर्घमाघ्रातं श्वासो येषां तान् । अघौघैरिति सर्वत्रान्वयि । उल्लाघयन्व्याधिनिर्मुक्तान्कुर्वन् घटयति नवीकरोति । कीदृशस्य । अन्तः हृदये द्विगुणा घनाऽतिशयिता या घृणा कृपा तन्निघ्ना तदायत्ता विघ्नरहिता वृत्तिर्यस्य तस्य । कीदृशाः ? सिद्धसमूहैर्दत्ता अर्घा येषाम् । ' घर्घरो बलवद्वारिध्वान ' इति विश्वः । ' उल्लाघो निर्गतो गदात् ' इत्यमरः ।

---

१ च. छ. घृणि.

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ, यथा,

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥१६१॥

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमग्नतया रसे तात्पर्याभावात् । न चानुप्रासास्पदैकतयैव गुणत्वम् । ' सोऽध्यैष्ट वेदान्—' इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्घटकतयाऽदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता । तदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताभावात् । यथा—**येनेति ।**

(स्रग्धरा छन्दः) । **रस इति** । सूर्यस्य दयावीरत्वेन दयावीररस इत्यर्थः । न च कविनिष्ठसूर्यविषयकभावस्यौजस्व्यालम्बनकत्वेनौजस्वितया तद्गतौजोगुणव्यञ्जकत्वेन गुणत्वम्, भावेषु गुणानंगीकारादिति संप्रदायः । **यदि च प्रयोजनेति** । पदार्थोपस्थितिविलम्ब एव दुष्टिबीजमित्यर्थस्यापि प्राङ्निरूपणादिति भावः । तत्पक्षेऽपि तदलंकारविषये प्रतीत्यविलम्बस्यानुद्देश्यत्वाददुष्टत्वम् । **येनेति** । अत्र विष्णुपक्षे स माधवस्त्वामव्याद्रक्षतु । मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिः, येनानः शकटं ध्वस्तं पातितम् । अभवेन, अजेन, न भवः संसारो यस्मात्तादृशेन वा । येन बलिजयनशीलः कायः पुराऽमृतहरणप्रस्तावे स्त्रीरूपतां प्रापितः । योऽगं गोवर्द्धनं गां पृथ्वीं च दधार । कृष्णवराहावताराभ्यां योऽन्धकानां यादवानां क्षयं गृहं मुशलाहरणेन नाशं वा कृतवान् । यो मयूरपक्षप्रियः शशिमद्राहुस्तस्य शिरोहर इति यस्य स्तुत्यं नामामरा आहुः । य इष्ट भुजंगहा भुजंगान् हन्त्यसौ भुजङ्गहा गरुडः स इष्टो यस्य । दष्टभुजंगहेति पाठे उद्वृत्तकालियभुजंगहन्ता । रवे शब्दे ब्रह्मणि लयो यस्य । सर्वदः सर्वदाता । शिवपक्षे उमाधवः सर्वदाऽव्यात् । येन ध्वस्तमनोभवेन नाशितकन्दर्पेण बलिजितो नारायणस्य कायः पुरा त्रिपुरनामकदैत्यवधकालेऽस्त्रीकृतः शरीकृतः । यो गंगां भागीरथीं दधार । उत्तमांगेनेति शेषः । योंऽधकनामकदैत्यस्य नाश-

---

१ प्र. यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः । २ प्र. सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां.

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ ॥
अश्लीलं क्वचिद्गुणः, यथा, सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,
(" ताम्बूलदानविधिना विसृजेद्वयस्याम् । द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु ॥ "—इति कामशास्त्रस्थितौ),

करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥ १६२ ॥

शमकथासु,

अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । क्षयपदं गृहे निहतार्थम् । न च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्क्यम् । तत्त्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । एवमन्येषु प्रतीतिविलम्बवत्सु द्रष्टव्यम् ।

अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां ' द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु ' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—**करिहस्तेनेति ।**

अत्र संबाधादिपदानि । शमकथास्वप्यश्लीलं गुणः । तत्पोषकत्वात् । यथा—

कर्ता । इष्टानि भुजङ्गसंबंधिवलयानि यस्य । बर्हौ पत्रं वाहनं यस्य स कार्तिकेयः प्रियो यस्य । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुतम् । यस्य हर इति स्तुत्यं नामामरा आहुः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **पक्ष इति** । माधवपक्ष इत्यर्थः । **तत्त्वस्येति** । अप्रयुक्तत्वनिहतार्थत्वस्येत्यर्थः । एतेन निरर्थकस्यानुप्रासंसंपादकत्वेन क्वचिद्गुणत्वमित्यपास्तम् । नैरर्थक्यस्य तत्राप्रयोजकत्वात्सार्थकेनापि तन्निर्वाहादिति बोध्यम् । **द्व्यर्थैः** । अनेकार्थैः । **पिशुनयेत्** । सूचयेत् । दोषत्वाभावे इति पाठः । गुणत्वे हेतुमाह **व्युत्पत्तीति** । उदासीनवंचनया स्वार्थसंपत्त्या च रसोत्कर्षकत्वाद्गुणत्वं बोध्यम् । **करीति** । करिहस्तो नाम 'तर्जन्यनामिके युक्ते मध्यमा प्टष्ठतस्तयोः । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः ' इति लक्षणलक्षितः कठिनयोनिशैथिल्यापादको हस्तिशुण्डा च तेन संबाधे जनाकीर्णे योनिसंकोचे च । अन्तः प्रविश्य विलोडिते । क्लेदिते सावकाशे च कृते । ध्वजः पुरुषलिंगं केतुश्च । साधनं स्मरमन्दिरं सैन्यं च । **शमकथास्वपीति** ।

---

१ ' पक्षे ' इत्युद्योतसम्मतः पाठः.

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥ १६३ ॥
निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ १६४ ॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ॥

उत्तानेति ।

सूचनीयविशेषे यथा—**निर्वाणेति ।**

अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति मरणार्थकत्वादश्लीले अपि भाव्यमङ्गलसूचनाद्गुणः ।

वैराग्यहेतुघृणोत्पादनादिति भावः । **उत्तानेति ।** उत्तानो वैपरीत्येन स्थित उच्छूनः शोफवांस्तस्य विपाटितं यदुदरं तत्संनिभे क्लेदिनि । स्रवन्मन्नथजले । स्त्रीव्रणे वरांगरूपे । **निर्वाणेति ।** वेणीसंवरणे (प्रथमांके) सूत्रधारोक्तिरियम् । शत्रूणां नाशाद्युद्धनिवृत्तेर्वा शान्तवैराग्नयः पाण्डुतनयाः श्रीकृष्णेन सह नन्दन्तु । रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता प्रकर्षेण साधिता भूर्यैः, रक्तं रुधिरं तेन प्रसाधिताऽलंकृता भूर्यैस्ते क्षतविग्रहाः खण्डितशरीराश्च स्वस्थाः स्वीयप्रकृतौ तिष्ठन्तीति सुखिनः पक्षे स्वर्गस्थाश्च । विसर्गलोपान्न वैरूप्यम् । (वसन्ततिलका छन्दः ।) **भाव्यमङ्गलेति ।** दूर्योधनामंगलस्य नायकमंगलत्वेन गुणत्वं बोध्यम् । एवं " अंगीकृता क्वचिद्विज्ञैरश्लीलस्याप्यदोषता । प्रसिद्धं पादशब्दादौ क्वचिल्लाक्षणिके तथा " । आदिना शिवलिंगादि । द्वितीयं यथा—"अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्" इत्यादौ । असाध्वसमर्थानुचितार्थावाचकनिरर्थकविरुद्धमतिकृन्नेयार्थाविमृष्टविधेयांशास्तु नित्या एवेति बोध्यम् । ननु निरर्थकक्लिष्टविरुद्धमतिकृतोऽनित्याः । " दधार हृदये देवं गौरी हिमकरांकितम् । अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम् " इति जयदेवोक्तेः । क्लिष्टं मत्तोक्त्यादौ गुण इति प्रदीपोक्तेश्च । एवं विरुद्धमतिकृतोऽपीति चेत्, न । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकस्य निरर्थकस्यात्रात्मलाभाभावात् । तस्मान्निरर्थकं नित्यदोष एव । प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकं हि विरुद्धमतिकृत्, न्यक्कारकप्रतीतेर्विवक्षितत्वे तु तस्यात्मलाभ एव नेति तस्यापि नित्य-

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतीतिकृत्त्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः, यथा,

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ १६५ ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतं गुणः, यथा,

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥ १६६ ॥

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाव्याजस्तुतिपर्यवसायितया गुणः । यथा—**पृथ्विति ।**

अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथु बहुलं कार्तस्वरं चेति संदिग्धाः ।

अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि तज्ज्ञता तत्र गुणः । अर्थाप्रतीतिरूपबीजाभावेनादोषतायां व्युत्पत्तिप्रकटकत्वात् । यथा—

आत्मेति ।

त्वम् । अयमेव तत्रत्यप्रदीपाशयः । अनित्यमेवेदमित्यन्ये । क्लिष्टं त्वनित्यमेवेति दिक् । **नियतार्थेति** । प्रकृतार्थेत्यर्थः । प्रतीतिर्निश्चयस्तत्करणे हेतुर्वाच्यमहिम्नेति । वाच्यो वर्णनीयो राजादिः । तावता दोषत्वाभावः । गुणत्वे हेतुमाह । **व्याजेति** । संपत्तिबाहुल्येन राजोत्कर्षप्रतीतेर्व्याजस्तुतेर्भावोत्कर्षतया गुणत्वात् । **पृथुकेति** । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः) । राजगृहपक्षे पृथूनि विपुलानि कार्तस्वराणां सुवर्णानां पात्राणि यत्र तत् । भूषिता मण्डिता निःशेषाः परिजना यत्र । विलसन्तीभिः करेणुभिः करिणीभिर्गहनं व्याप्तम् । कविपक्षे पृथुकानां बालानां क्षुद्बाधाकृतार्तस्वरपात्रम् । भुवि उषिता निःशेषाः परिजना यत्र बिले छिद्रे सीदन्ति विलसत्का मूषकास्तेषां रेणुभिर्गहनम् । वबयोरभेदात् । (आर्या छन्दः) । **प्रतिपाद्यः** । शब्दप्रयोगोद्देश्यः । **प्रतिपादकः** वक्ता । **तज्ज्ञता** । तच्छास्त्रपटुत्वम् । **आत्मेति** । (वेणीसंहारे प्रथमांके)

---

१ प्र. ध्यायन्ते.

स्वयं वा परामर्शे, यथा,

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १६७ ॥

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावलम्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः । स्वयं परामर्शेऽप्येवमेव गुणत्वम् । यथा—**षडधिकेति ।**

भीमस्य कृष्णबन्धनोद्यतं दुर्योधनं श्रुत्वा, किं दुर्योधनः कृष्णस्वरूपं न जानातीति पृच्छन्तं सहदेवं प्रतीयमुक्तिः । स्वात्मनि चिदानन्दे आरमन्ते प्रत्याहृतेन्द्रियाः सन्तस्तदेकताना भवन्तीत्यात्मारामाः योगिनः, आत्मैवारामः क्रीडास्थानं येषामिति वा । निर्विकल्पे आत्ममात्रावलम्बिनि भेदसंसर्गभानहीने समाधौ ध्याने ध्येयध्यात्रोरेकत्वापत्तिरूपे विहिता कृता रतिर्निरन्तरा प्रीतिर्यैस्ते । ज्ञानोद्रेक आत्मसाक्षात्कारदार्ढ्यं तेन विघटितस्तमोग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारो येषां ते । सत्वगुणास्तन्निष्ठास्तन्मात्रविश्रान्ताः । यं कमपि वागाद्यगोचरं ध्यायन्तीत्यन्वयः । कथं त एव पश्यन्तीत्यत्र हेतुगर्भविशेषणम् । तमसां ज्योतिषां वा परस्तादिति । वर्तमानमिति शेषः । रजस्तमःस्पृष्टैरलभ्यमिति पर्यवसितम् । तमीश्वरमयं दुर्योधनो मोहांधो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितः पुराणं प्रकृतेरपि प्राग्वर्तमानम् । अत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकौ सहदेवभीमौ योगशास्त्रज्ञाविति प्रतीतिविलम्बाभावान्न दोषत्वम् । इतराज्ञातज्ञातृत्वेन स्वज्ञानद्वारा भावोत्कर्षकत्वाद्गुणत्वं च । अत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां सामाजिकवक्तारौ च विवक्षितौ । एतेन सामाजिकस्य रसोद्बोधात्तयोस्तदज्ञत्वमकिंचित्करमित्यपास्तम् । (मन्दाक्रान्ता छन्दः) । **षडिति** । मालतीमाधवे (पञ्चमांके) कपालकुण्डलायाः स्वयं परामर्शोऽयम् । षडधिका दश षोडश इडा पिंगला सुषुम्नाऽपराजिता गान्धारी हस्तिजिह्वा पूषा सुयशाः अलम्बुसा कुहूः शङ्खिनी तालुजिह्वा इभजिह्वा विजया कामदा अमृता बहुला इत्येवंरूपाः तासां यच्चक्रं मणिपूराख्यं हृदयस्थितं तन्मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य, हृदि विशिष्टं निहितं रूपं ज्योतिरादिरूप आकारो यस्य, ईदृशो यस्तद्विदां तथाज्ञानवतां सिद्धयोऽणिमादयस्तद्दाता, अविचलितं निश्चलं चित्तं येषां तैस्ता-

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः, यथा,

फुल्लकुरं कलमकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे ।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥ १६८ ॥

अत्र, कलमभक्तमहिषीदधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ॥

न्यूनपदं क्वचिद्गुणः, यथा,

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्निवम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥१६९॥

अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्याद्दोषत्वाभावे हास्यपर्यवसायित्वाद्ग्राम्यो गुणः । यथा—**फुल्लेति ।**

अत्र कलममहिषीदधिशब्दाः ।

न्यूनपदमपि क्वचिद्गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविशेषसिद्धिः । यथा—**गाढेति ।**

दृशैः साधकैरुपासकैर्मृग्यमाणोऽन्विष्यमाणः । शक्तिभिर्ज्ञानेच्छाकृतिभिः परिणद्धो व्याप्त उपहितो वा, शक्तिः पार्वती तस्या नाथः, यद्वा, तासामेव शक्तीनां नाथः । अत्रापि प्राग्वद्गुणत्वम् । (मालिनी छन्दः) । **हास्यरसप्रधानानामिति** । उक्तिषु हास्यकरीष्विति शेषः । **फुल्लकेति** । (कर्पूरमञ्जरीनामकसट्टके प्रथमजवनिकान्तरे विदूषकोक्तिरियम्) । 'पुप्पोत्करं कलमकूरनिभं वहंति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षास्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥' कलमाः शालिधान्यानि कूरं भक्तं प्राकृते देशीयमेतत् । विटपाः शाखाः शाल्योदनसादृश्यं प्रियत्वबीजं गलितस्य निर्जलीकृतस्य । विचकिलं मल्लिकाः । विद्धशालभञ्जिकायां विदूषकोक्तिरियम् । " स पुनर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी विदूषकः " इति तल्लक्षणम् । वाक्यदोषे प्रतिकूलवर्णोपहतलुप्तविसर्गविसन्धिहतवृत्तानां नित्यत्वान्न्यूनपदानित्यत्वं दर्शयति । **न्यूनपदमपीति । गाढेति ।** अमरुकवेरिदम् । (अमरुशतके शृंगारर-

---

१ प्र. सान्द्रानन्द इति वा पाठः.

क्वचिन्न गुणो न दोषः, यथा,

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ १७० ॥

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यतः' इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणान्न गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः ॥

अत्र मा मेत्यत्रायासय, माऽतीत्यत्र पीडयेति न्यूनम् । न च दोषः । प्रतीतेः स्फुटत्वात् । प्रत्युत गुणः । रसातिरेकव्यञ्जकत्वात् । क्वचित्तु न दोषो नापि गुणः । यथा—**तिष्ठेदिति** ।

अत्र पिहितेत्यनन्तरं 'नैतद्युज्यते' इत्येतैर्न्यूनम् । एवं द्वितीयपादेऽपि । न

सातिरेकसीमानं प्राप्तस्य कस्यचिन्नायकस्य सुरतान्ते रतिश्रमनिमग्नां प्रेयसीमनेकधोल्लिख्य वितर्कोऽयम्) । गाढालिंगनेन वामनीकृतौ कुचौ यस्याः । अनेन पीनोच्चकुचत्वम् । सा चासौ प्रकटमुद्भूतो रोमोद्गमो यस्याः सा । प्रियसंबन्धेन सान्द्रो निबिडो य आनन्दस्तस्यातिरेक आधिक्यं तेन विगलच्छ्रीमन्नितम्बादम्बरं यस्याः सा । हे मानद मानखण्डक सन्मानदायक च । मा मामायासयेति शेषः । माऽति पीडयेति शेषः । अनुक्तिस्तु रसातिशयव्यञ्जनाय । अलमिति अस्पष्टाक्षरोल्लेखिनी । सुप्तेत्यादिनायकवितर्कः । सुप्तस्यापि श्वासाद्यनुभवादाह । मृता नु किम् । मृताऽपि बहिरनुभूयतेऽत आह । मनसीति । किं नु इत्यनुषङ्गः । लीनत्वं जतुकाष्ठन्यायेन । तादृशोऽपि पृथक्कर्तुं शक्यते तत्राह । विलीनेति । क्षारे जले लवणवन्मिश्रितेत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **प्रतीतेरिति** । झटित्यध्याहारादिति भावः । **रसातिरेकेति** । हर्षसंमोहातिशयप्रत्यायकत्वेनेति भावः । एवं शोकादावपि गुणत्वं बोध्यम् । **तिष्ठेदिति** । (विक्रमोर्वशीये चतुर्थांके) विरहिणः पुरूरवस उक्तिः । प्रभावोऽन्तर्धानकरणविद्या । विधानं तिरोधानम् । स्वर्गायेति कर्मणि चतुर्थी । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति सूत्रात् । स्वर्गं गन्तुमुत्पतिता, ऊर्ध्वगमनानुकूलक्रियावती । विबुधा देवाः । अगोचरोऽविषयः । विधिः प्रकारः । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगमान्न्यूनत्वं न दोषः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) ।

---

१ प्र. स्नेहार्द्र.

अधिकपदं क्वचिद्व्रणः, यथा,

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ १७१ ॥

अत्र, विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा वा,

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्चैं तव तवास्मीति ।
चित्रं चित्रमरोदीद्धाहेति परं मृते पुत्रे ॥ १७२ ॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि ॥

चात्र गुणत्वम् । विशेषबुद्धेरनुत्पादनात् । नापि दोषत्वम् । तव्यतिरेकेणापि दीर्घं न सा कुप्यतीत्यादिप्रतीत्या तिष्ठेत्कोपवशादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात् ।

अधिकपदं क्वचिद्व्रणः यत्र विशेषप्रतिपत्तिः । यथा—**यद्वञ्चनेति** ।

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि दुष्टम् । यदुक्तम्—

' विस्मये च विषादे च दैन्ये[1] कोपेऽवधारणे ।
प्रसादे च तथा हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते ॥ ' इति ॥

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम् । त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिव्यञ्जकत्वात् । यथा—**वदेति** ।

विशेषबुद्धेरिति । वितर्करूपभावस्य न्यूनपदेनाप्रकर्षादिति भावः । **बाध्यत्वावगमादिति** । भ्रमत्वेनावगमादित्यर्थः । वाक्यार्थबुद्धावविलम्बाच्चेत्यपि बोध्यम् । **यद्वञ्चनेति** । वञ्चनायां प्रतारणायां कृतबुद्धिः कार्योन्मुखो दुर्जनसमूहो बहुप्रियवाक्यगर्भं कृतकं मिथ्या यद्वचनं ब्रवीति तत्साधवः पण्डिता न विदन्तीति न, किन्तु विदन्ति । तथाऽस्य खलस्य कृतकमपि स्नेहं वृथा कर्तुं न पारयन्तीत्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः) । दोषत्वाभावमुपपादयति । **अत्र द्वितीयं विदन्तीति** । नन्वद्वययोगेन ज्ञानातिशये लब्धे पुनर्विदन्तीति पदमेते एव जानन्तीति न त्वन्यं ज्ञापयन्तीति विशेषकत्वाद्व्रण इति भावः । **वद वदेति** ।

---

१ प्र. स्तु. २ मु. पु. दैन्येऽवधारणे तथा । प्रसादने तथा.

कथितपदं क्वचिद्गुणः, (लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये, विहितस्यानुवाद्यत्वे च) , क्रमेणोदाहरणम्,

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ १७३ ॥
ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिँ घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥ १७४ ॥
जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥ १७५ ॥

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादयुक्ता वक्तारः । एवं पुनरुक्तेऽपि द्रष्टव्यम् ।

कथित [पद] स्यापि लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विशेषव्यञ्जनाद्विहितस्य यत्रानुवाद्यत्वं तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वम् । क्रमेणोदाहरणानि—**सितेति** ।

अत्र लाटानुप्रासः । **तालेति** ।

अत्र द्वितीयं कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम् । **जितेन्द्रियत्वमिति** ।

स्पष्टम् । (आर्या छन्दः) । **सितेति** । सितकरश्चन्द्रस्तस्य करवद्रुचिराऽऽह्लादिका विभा कान्तिर्यस्याः सेति कीर्तिविशेषणम् । विभाकरः सूर्यस्तत्सदृश धरणिधर राजन्, एतेन प्रतापित्वम् । पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः सा कमला प्रसिद्धा लक्ष्मीश्च तवैव नान्यस्येत्यर्थः । पौरुषमेव कमलमधिष्ठानं यस्याः सा लक्ष्मीरित्यर्थ इति केचित् । तन्न । तथा सत्यर्थभेदेन लाटानुप्रासत्वानापत्त्या लाटानुप्रासे कथितपदगुणत्वोदाहरणासंगतेः । अन्वयमात्रभेद एव तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । (आर्या छन्दः) । **तालेति** । 'तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥' इति संस्कृतम् । जघनविपुला छन्दः) । **अत्रेति** । अत्रानुप्रासमात्रं निमित्तम्, औपम्यस्य कान्तिपदादपि निर्वाहात् । **तथात्वे चेति** । पुनस्तत्पदोपादाने चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं स्फुटमिति तदेव निमित्तमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासाध्यविच्छित्तेः । कमलान्युत्कृष्टानीति मुख्यप्रयोगादप्रतीतेश्चेति भावः । **जितेन्द्रियत्वमिति** ।

---

१ प्र. गुणाधिकं पुंसि.

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः, यथा, उदाहृते प्रागप्राप्तेत्यादौ ॥
समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः, (यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते), यथा, अत्रैव प्राग-प्राप्तेत्यादौ ॥
अपदस्थसमासं क्वचिद्गुणः, यथा, उदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ ॥
गर्भितं तथैव, यथा,

अत्र च कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदान्तरेणानूद्यमानं तद्भिन्नतयेव प्रतिभाति । तथा च तादृशालंकारसंपादकतया गुणत्वम्, दोषत्वाभावश्च ततो बीजाभावाच्च ।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः । यथा—'प्रागप्राप्त–' इत्यादौ । अत्र हि चतुर्थे पादे क्रोधाभावान्मसृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रकाशकतया ।

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः । यथा—' प्रागप्राप्त–' इत्यादौ । अत्र ' येनानेन– ' इत्यादि न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयम् । अतो बीजाभावान्न दोषो न च गुणः । विशेषबुद्धेरकरणात् ।

अपदस्थसमासमपि क्वचिद्गुणः । यथा—' रक्ताशोक–' इत्यादि । अत्रापदस्थसमासमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात्तस्यापि रुष्टवक्तृकत्वादन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—' शृङ्गारे समासस्यानौचित्यादस्थानस्थत्वम् ' इत्याह ।

(वंशस्थं वृत्तम्) । **भिन्नतयेव प्रतिभातीति** । भिन्नत्वेनाभासे चोत्तरोत्तरं प्रति पूर्वस्य हेतुता न लभ्येतेति कारणमालासम्पादनमेव कथितपदस्य गुणत्वे निमित्तमिति भावः । एवं च सर्वत्रानुप्राससत्त्वेऽपि पृथङ्निर्देशो निमित्तभेदादिति बोध्यम् । **क्रोधाभावादिति** । गुरुस्मृत्येति भावः । **विनयेति** । अत्र परशूत्कर्षस्येत्यादिः । **न विशेषणेति** । विशेषणस्य विशेष्यसाकांक्षत्वाज्जनितान्वयबोधविशेष्यपदावृत्तिकल्पनात्प्रतीतिविलम्बो निराकांक्षत्वं च विशेषणोपादाने दूषकताबीजमिति भावः । **किन्त्विति** । तत्र तु पदानामनाकांक्षत्वेऽपि यच्छब्देनाकांक्षोत्थापनान्न दोषः । अत एव 'यो नववयो लास्याय' इति पाठे तत्रापि न दोषः । **अन्यथा गुणत्वेति** । क्रोधोन्मादपरिपुष्ट्या हि तस्य गुणत्वम् । विरहिणः पुरूरवस इयमुक्तिरिति भावः । नो दृष्टेत्यस्यापि कोपप्रकाशकत्वेन

हुंमि अवहत्थिअरेहो णिरङ्कुसो अह विवेअरहिओ वि ।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिं ण पुल्लसिमि ॥ १७६ ॥

अत्र, प्रतीहीति मध्ये, दृढप्रत्ययोत्पादनाय ॥

एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम् ॥

रसदोषानाह ॥

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

गर्भितमपि क्वचिद्गुणः दृढप्रत्ययादिहेतुत्वात् । न तु दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् । **भम्मीति** ।

अत्र प्रतीहीति दृढप्रत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदपि लक्ष्यं दृष्ट्वोहनीयम् । अथ साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह—**व्यभिचारीति** ।

तत्स्थानत्वम् । एवं च स्थानेऽकृतत्वमात्रेणापदस्थपदतेति कश्चित् । **भम्मि** इति । 'भ्रमामि अपहस्ततरेखो निरंकुशोऽथ विवेकरहितोऽपि । स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि ॥' 'हुमि' इति पाठे भवामीत्यर्थः। कामं प्रति यौवनोक्तिरियमित्येके । मलयानिलादिसहचरसम्पत्तौ तं प्रति तरुणोक्तिरित्यन्ये । गुरुं प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे । अपहस्तिता त्यक्ता रेखा मर्यादा येन । निरंकुशोऽनुरोधशून्यः । विशेषणत्रयस्य भिन्नार्थत्वं चिन्त्यम् । प्रस्मरामीति । वर्तमानसामीप्ये लट् । प्रस्मरिष्यामीत्यर्थः । (गाथा छन्दः) । **प्रत्ययोत्पादकमिति** । प्रतीहीति सत्यप्रतीतिपदम् । तेन स्वोक्तेरमिथ्यात्वप्रतिपादकेन प्रतीहीत्यनेन शपथसमानशीलेन सौहार्दविषयदार्ढ्यावगमः । परत उपादाने तु प्राङ्मिथ्यात्वेन प्रतीतौ तदकिंचित्करमिति भावः । त्वमित्यस्याध्याहारनियमादस्य वाक्यदोषत्वम् । परापकारनिरतैरित्यत्र तु प्रसिद्धार्थस्योपदेशान्नास्त्युपपत्त्यपेक्षेति तत्र निराकांक्षतैवेति बोध्यम् । **एवमन्यदपीति** । ताणं गुणग्गहणाणेत्यादौ वचनप्रक्रमभेदस्यादोषता । प्रत्युत मे प्रेम्ण एकरूपताव्यञ्जनाद्गुणत्वम् । एवं धन्याऽसीत्यादावपि शपामीति गर्भितं गुण एव । अविदग्धगोष्ठ्यां शपथैनैव प्रत्यायनौचित्यात् । अभवन्मतयोगानभिहितवाच्यापदस्थपदसंकीर्णप्रसिद्धिहताक्रमामतपरार्थास्तु नित्या एवेति बोध्यम् । **व्यभिचारीति**।

---

१ प्र. भाम्म (मि)

अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो, यथा,

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ १७॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानम् । सा व्यभिचारिणां यथा—**सव्रीडेति** ।

अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादसंभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु । तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्दोषत्वबीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्—एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावद्दुर्लभम् । दूरे पार्थक्येन । दूरतरे साक्षात् । तथाह्यनुभावादीनामुपस्थितावियं रसप्रतिबन्धिकाऽभिमता तदनुपस्थितौ वा । अन्ते[1] कारणाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव कारणचक्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपदत्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न त्वियम् । आद्येऽनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । वयं त्वालोचयामः—अनुभावादीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति तस्याः पृथग्दो-

---

व्यभिचारिणां स्वशब्दानुपादाने सत्येव स्वैः स्वैरनुभावैर्व्यक्तौ भावध्वनित्वं रसाय पर्याप्तत्वं च । तथा रसपदेन रसोपादानेऽपि विभावादिभिरभिव्यक्तिं विना न चर्वणीयता । स्थायिनोऽप्यभिव्यक्ता एव रसाः, न स्वशब्दोपात्ताः, किं तु तदुपादानकृत आस्वादापकर्ष इति भावः । **सव्रीडेति** । नायकस्य संमुखदर्शनाद्व्रीडा । मातङ्गो गजः । तच्चर्माम्बरदर्शनेन कारुण्यम् । विभवाभावेन शोकोदयात् । सर्पदर्शनेन भयम् । अम्बरस्थायी कथमत्रेति चन्द्रदर्शनाद्विस्मयः । विस्मयस्य स्थायित्वेऽपि चमत्कारकारित्वेनोपचाराद्रसत्वम् । पत्युरन्यस्त्रीसङ्गदर्शनादीर्ष्या । मणिस्थाने कपालदर्शनाद्दैन्यम् । नवसंगमे प्रीतियुक्ता च । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **अन्त्ये कारणाभावादिति** । स्वस्वानुभा-

---

१ अन्त्ये इति उद्योतसंमतः पाठः

अत्र व्रीडादीनाम् ।

(व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे
इत्यादि तु युक्तम् ॥)

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्, क्रमेणोदाहरणम्,

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः॥१७८॥

षत्वम् । अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्रास्वादविघाताप्रतीतेः । न च वाच्यमेवानुभावोपादाने[1] किमिति नोदाहृतमिति । तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्रायेण तथोदाहरणात् । उदाहृतेऽत्वनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । ' दैवादहमत्र तया—' इत्यादाविवाक्षेपेण तेषां प्रतीतेः । न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयितुमक्षमा बीजाभावात् । एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यमिति । एवं च स्थिते, 'व्यानम्रा दयितानने इत्यादि' पादत्रये पाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम् । रसस्य सामान्यतो रसशब्देन यथा—

तामिति ।

वैरभिव्यक्तावेव व्यभिचारिण आस्वादका इति भावः । **न च वाच्यमिति ।** अनुभावोपादान एव किमिति नोदाहृतमिति न वाच्यमित्यन्वयः । **अनुभावाक्षेपकतयेति ।** व्रीडाद्याक्षिप्तैस्तदनुभावैर्व्यञ्जितैरेव तै रसपर्याप्तिः, परं त्वास्वादोपघात इति भावः । एतदुत्तरं न चैव मुक्तोदाहरण इत्यादेराक्षेपेणैव तेषां प्रतीतिरित्यन्तग्रन्थः क्वचित्पुस्तके पठ्यते सोऽग्रन्थः । **तामिति ।** अनङ्गसम्बन्धिजयमंगललक्ष्मीम् । ईषदुन्नतं यद्भुजमूलं लोकितं दृष्टं यया । नखक्षताद्यवलोकनाय भुजमूलस्य किंचिदौन्नत्यकरणम् । तां नेत्रयोर्गोचरकृतवतोऽस्य निरवच्छिन्नः कोऽपि रसः शृंगार इत्यन्वयः । (रथोद्धता छन्दः) । पूर्वार्धे उद्दीपनातिशयः । अत्र रसपदोपात्ततद्रसाक्षिप्तस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यज्यते रसः किं त्वास्वादापकर्ष इति भावः । एवमग्रेऽपि

---

[1] मु. पु. नेऽपि.

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ १७९ ॥

स्थायिनो यथा,

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठेणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥ १८० ॥

अत्रोत्साहस्य ॥

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषकृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥ १८१ ॥

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा—**आलोक्येति** ।

स्थायिनो विशेषत उत्साहपदेन यथा—**संप्रहार इति** ।

अत्रैव ' स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्' इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कष्टकल्पनया पृथक्श्लोकाद्यनुसंधेयप्रकरणादिपर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिः, न तु ' दैवादहमत्र तया—' इत्यादाविव झटित्याक्षेपमहिम्ना सा । अनुभावस्य यथा—**कर्पूरेति** ।

बोध्यम् । **आलोक्येति** । कोमलकपोलतलेऽभिषिक्तस्तत्कार्यपाण्डुतादर्शनाद्रोमाञ्चादिनाऽभिव्यक्तो योऽनुरागस्तेन सुभगां दर्शनीयरूपामभिरामम्[1]र्तिं रमणीयतरावयवसंस्थानामालोक्य एष बाल्यमतिवृत्त्यातिक्रम्य विवर्तमानः पुलककटाक्षादिभिश्चेष्टमानः । तरंगितमविच्छेदारम्भमिति केचित् । (वसन्ततिलका छन्दः) । **संप्रहार इति** । युद्ध इत्यर्थः । प्रहरणैः शस्त्रैः परस्परक्रियमाणप्रहाराणां झणत्कारैरित्यन्वयः । प्रहरणकरणकप्रहारजन्यझणत्कारैरित्यर्थः । उत्साहो वीरस्थायी । 'प्रमोदस्तस्य कोऽप्यभूत्' इति पाठे न दोषः । **कर्पूरेति** । कर्पूरधूलिवद्धवलो यो द्युतिपुरस्तेन क्षालितदिङ्मण्डले शशिनि सति । तस्य प्रसिद्धतारुण्यस्य यूनो नयनावनौ नयनप्रसारणभूमौ लीलाशिरोंऽशुकनिवेशस्य

---

१ प्र. झ. मूर्तिम्. २ प्र. झणत्कारैः.

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना ॥

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति भृशं परिवर्तते च भूयः
इति वत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः॥१८२॥

अत्र, रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ॥

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या आस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेर्नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु पुंनिष्ठ एव शृङ्गारोऽत्र प्रतिपिपादयिषितः । ' अभून्नयनावनौ सा ' इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः । न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्पनीयः । विभावस्य यथा—**परिहरतीति।**

अत्र कामिनीरूपः शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः । न च रतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते । तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन कल्पनीयः ।

प्रतिकूलविभावादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः । तत्र तादृशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

या विशेषा कृप्तिस्तया व्यक्ता स्तनोन्नतिर्यस्याः साऽभूदित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः) । लीलाशिरोंऽशुकेत्यप्युद्दीपनविभाव एव । **उद्दीपनालम्बनेति** । चन्द्रनायिकाः । **अनुभावाप्रतीत्येति** । झटिति तदप्रतीत्येत्यर्थः । चन्द्रोदये यूनोः परस्परावलोकने विकारो भवत्येवेति प्रतिसंधानोत्तरं विलम्बेन तत्प्रतीतेरिति भावः । **उपादानादिति** । एवं च दर्शनकार्यत्वेनाप्रतीतेर्नानुभावत्वमिति भावः । स्तनोन्नतिव्यञ्जनस्यानुभावत्वयोग्यत्वादाह । **वस्तुतस्त्विति। परिहरतीति** । वस्तुनि स्पृहा रतिर्मतिरर्थावधारणं विषमा दशा कर्त्री, अस्य देहमिति कर्म । स्खलतीति । अन्तर्भावितण्यर्थः । परिवर्तत इत्यपि । (पुष्पिताग्रा छन्दः) । **शृंगारेति** । विप्रलम्भशृंगारेत्यर्थः । **करुणादौ** । करुणभयानकबीभत्सेषु । **कष्टेनेति** । झटित्यनाक्षेपात् । किंतु प्रकरणाद्यनुसन्धानेन विलम्बेनेति भावः । एवं च तत्कृत एवास्वादविघ्नः । आपाततस्तु बहूनां संगमे-

---

१ छ. ज. वा. २ प्र. स्खलतितरां. ३ ' नोपादानात् ' इत्युद्योतसम्मतः पाठः.

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ १८३ ॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ॥

णिहुअरमणम्मि लोअणवहम्मि पडिए गुरूण मज्झम्मि ।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ वहू ॥ १८४ ॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । (इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत्, न दोषः) ॥

प्रसाद इति ।

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभाव एतत्प्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते । तादृशानुभावग्रहो यथा—**णिहुअरेति ।**

अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः । न च व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन संभोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

नैकतरविश्रान्त्यभावादास्वादविघ्न इति बोध्यम् । **प्रसाद इति ।** मानवतीं मालतीं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । (? चन्द्रकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम्) । शुष्यन्ति शुष्कीभवन्त्यङ्गानि सिञ्चत्वित्यन्वयः । शत्रन्तमेतत् । इतरत्स्पष्टम् । **कालानित्यतारूप इति ।** उद्दीपनविभाव इत्यर्थः । **एतत्प्रकाशित इति ।** कालानित्यताप्रकाशनप्रकाशितत्वेन निर्वेदस्य प्रतिकूलता । प्रकारान्तरप्रकाशितस्त्वनुकूल एवेति बोध्यम् । निर्वेदरूपः । शान्तस्थाय्याख्यः । व्यभिचारित्वोक्तिश्चास्य शृङ्गारापेक्षयेति बोध्यम् । अस्यामतपरार्थाद्भेदश्चिन्त्य इति काश्चित् । **णिहुअरेति ।** "निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरूणां मध्ये । सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः" ॥ निभृतरमणो जारः । गुरूणां मध्य इत्यनेनात्यन्तं तरलता । (गाथा छन्दः) । **यद्युच्यत इति ।** न चैवं प्रकृत इति भावः । न च निभृतेत्यादिस्वरसात्सकलपदस्य गृहकार्यपरत्वादेवं प्रतीतिः । तत्कर्मणस्तदानीमनौचित्यप्रतिभासेन वै-

दीप्तिः पुनःपुनः, यथा, कुमारसंभवे रतिविलापे ॥

अकाण्डे प्रथनम्, यथा,

वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ॥

अकाण्डे छेदः, यथा,

वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे "कङ्कणमोचनाय गच्छामि"—इति राघवस्योक्तौ ॥

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम्, यथा, हयग्रीववधे हयग्रीवस्य ।

पुनःपुनर्दीप्तिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ शान्तादेरिव न वैरस्यमावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—'अथ मोहपरायणा—' इत्यादिना दीप्तिमानातोऽपि करुणः ' अथ सा पुनरेव—' इत्यादिना पुनःपुनर्दीप्तिं नीतः । उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तबकवद्वैरस्याय कल्पते ।

अकाण्डेऽनवसरे प्रथनम् । यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

छेदो, यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे 'कङ्कणमोक्षणाय यामि' इति राघवस्योक्तौ । अकाण्डे हि तथा वचनं व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयद्वीरत्वाभावे पर्यवस्यति ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति तथाप्यतिशयितं प्रधानतिरोधायकतया दोषपदवीमवतरति ।

राग्यहेतुत्वसंभवात् । **पुनःपुनर्दीप्तिरिति** । वेद्यान्तरेण विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणमित्यर्थः । तच्च प्रबन्ध एवेत्याह । **कुमारेति** । **परिम्लानस्तबकवदिति** । उपभुक्तकुसुमपरिमल इव सहृदयानामास्वादापकर्ष इत्यर्थः । प्रथनं विस्तारः । **अनेकवीरसंक्षय इति** । तदा करुणस्य वीरस्य वाऽवसरो न शृङ्गारादेः । न हि शोकोत्साहवासनानिरुद्धे प्रतिपत्तृचेतसि शृङ्गारादिः पदमपि लभते सुतरामास्वाद इति भावः । **छेदो** विच्छेदः । **कंकणमोचनं** । विवाहदशमदिनोत्सवभेदः । **वीररसे** । युद्धोत्साहे । तादृशे हि समाजे तथाऽचरणमशक्तिसंदेहापादकत्वादकीर्तिपर्यवसायीति भावः । **अङ्गस्य** । प्रतिनायकादेः । **यथेति** । तत्र हि हयग्रीवस्य जलवनविहारादिना नायकापेक्षया विस्तरेण वर्णनं

अङ्गिनोऽननुसंधानम्, यथा,

रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ॥

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः, उत्तममध्यमाधमाश्च; तत्र रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि, किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया, तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानम् । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतीनां विपर्ययो यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । प्रकृतयस्तावद्दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । अत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपत्वमतो न पातालीयाद्यसंग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिव्यत्वं मर्त्यैकरूपता । यथा माधवादेः । दिव्यादिव्यत्वरूपता यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्धा भवन्ति—धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्तभेदात् । क्रमेण वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधानत्वमेषां लक्षणानि । श्रीरामभार्गवश्रीकृष्णजीमूतवाहना उदाहरणानि । एते च प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः । अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः। अनुकूलादिर्हि कदाचिद्दक्षिणादिः संपद्यते इति प्रकृतिभेदे न गणनीयाः । एवं भिन्नासु प्रकृतिषु रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि वर्णनीयानि । किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदिव्यविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

तस्यैव नायकत्वं प्रत्याययति । **प्रधानस्येति** । प्रबन्धव्यापिन इत्यर्थः । प्रबन्धो हि नैकरसेन निर्वहति । तत्र नानारसोपादानस्य कविसमयसम्मतत्वात् । उपादानं च न प्रधानानां परस्परनिराकांक्षत्वाभावादित्येकस्याङ्गित्वमन्येषामङ्गत्वं रसवैचित्र्यार्थे वाच्यम् । तत्र यद्यङ्गी नोपादीयते तदा वैचित्र्यं न प्रतीयत इति दोषः । **सागरिकायाः** । रत्नावल्याख्याया मुख्यनायिकायाः । **विस्मृतिरिति** । तदनुसंधानाधीना शृङ्गाररसधारा तदननुसंधाने विरता स्यादिति दुष्टिबीजम् । **उत्तमाधममध्यमेति** । गुणोत्कर्षापकर्षतदुभयैरेते भेदा बोध्याः । **संभोगेति** । चुम्बनालिंगनादिरूपः । न पुनरन्योन्यावलोकनम् । तस्य व्रीडाद्यकारित्वात् । एवं भयं नोत्तमेषु जुगुप्साप्यदिव्येष्वेवेति बोध्यम् । क्रोधो-

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ १८९ ॥

—इत्युक्तवद्भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यःफलदः स्वर्गपातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेवोपनिबद्धव्यम्, अधिकं तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासेन ' नायकवद्वर्तितव्यम्, न प्रतिनायकवत्—' इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषूभयथाऽपि । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः । तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन, नाधमेन; मुनिप्रभृतौ, न राजादौ; भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ[2], प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ॥

क्रोधमिति ।

इत्याद्युक्तवद्भ्रुकुट्यादिवर्जितः सद्यःफलदः क्रोधो नाकपातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनादावुत्साहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव महत्कर्म लोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबन्धनीयम् । अधिकं हि निबध्यमानमसत्यप्रतिभासनया रामादिवत्प्रवर्तितव्यमित्याद्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयम् । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिवोत्तमादीनामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आमन्त्रणौचित्यलङ्घनेऽप्येवम् । तद्यथा—तत्रभवन्भगवन्नित्युत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव न तु राजादौ । भट्टारकेति न राजादावुत्तमेन किं तु देवादावेव । अन्यथा प्रकृतिविपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषव्यवहारादिसमुचितं तदेव तत्रोपनिबद्धव्यम् । अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गाङ्गनासु मानुषीवेषादिः । रसातलादौ मेघादिरिति ।

त्साहविशेषावपि दिव्येष्वेवेत्याह । क्रोधमिति । (कुमारसंभवे तृतीयसर्गे पद्यमिदम् । इन्द्रवज्रा छन्दः) । उक्तवत् । ईदृशः । उत्तमादीनामिति । आदिना धीरोद्धतादीनामपि संग्रहः । न राजादाविति । अधमेन तु राजादावेव न मुनिदेवादाविति केचित् । मेघादिरिति । एवं वसन्ते मेघादिकम्,

---

१ प्र. विभो इति वा पाठः. २ छ. ज. परमेश्वरेति च न मुनिप्रभृतौ. इत्यधिकः पाठः.

अनङ्गस्य (रसानुपकारकस्य) वर्णनम्, यथा,

कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ॥

" ईदृशाः "–इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् । उक्तं हि ध्वनिकृता,

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥ इति ।

इदानीं क्वचिददोषा अप्येते,–इत्युच्यन्ते,

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

यथा,

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥१८६॥

अनङ्गस्याभिधानं रसानुपकारकस्य वर्णनम् । यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च यद्वसन्तवर्णनं तदनादृत्य बंदिवर्णनस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

'ईदृशाः' इत्यनेनैतदुक्तं यदेवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो भवन्ति । यथा नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि । अनौचित्यं तु रसविच्छेदहेतुः । यदुक्तं ध्वनिकृता—**अनौचित्यादिति ।**

इदानीमेषां केषांचित्क्वचिददोषत्वमपीत्याह—**न दोष इति ।**

संचारिणो न तु रसस्थायिनोरपि । क्वचिदिति यत्रेतरविलक्षणो नानुभावः । यथा—**औत्सुक्येनेति ।**

जरायां सम्भोगादिः, कुलवधूजातीयस्य साभिप्रायवचनादिकमनुचितम् । **यत्रेतरेति ।** इदमुपलक्षणम् । यत्रानुभावविभावादिकृतः परिपोषः प्रकृतरसाननुगुणत्वादनपेक्षितस्तत्रेत्यपि बोध्यमिति केचित् । तादृशोदाहरणं चिन्त्यम् । **औत्सुक्येनेति ।** (रत्नावल्याम्प्रथमाङ्के मङ्गलाचरणमिदम्) । त्वरा सहसागमनारम्भः । अस्य रोषभयादितोऽपि संभवेन भयादुत्कण्ठातो वेति संशयान्न निर्णय इति औत्सुक्येनेति । एवं व्यावर्तनस्य कोपादिनापि संभवाद् ह्रियेत्यु-

---

१ छ. ज. प्रसिद्धौचित्य व.

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिकृत्। अत एव "दूरादुत्सुकम्—" इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम्।

अत्रौत्सुक्यशब्दवत्सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे। भयादिसाधारणत्वात्। अत एव

'दूरादुत्सुकमागते विचेलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम्।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि॥

इत्यत्र व्रीडादीनि विचेलितत्वादिभिरनुभावैरुपनिबध्नन्नेव रसिकशिरोमणिरमरुककविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान्। दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक्। इदं त्ववधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्यमाणास्ता एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादि व्यञ्जयन्तीत्यास्वादोदयः। न तु शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या। व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वव्युत्पादनात्। अत एवात्र न वैयर्थ्यमपि। विशेषणत्वेनोपयोगात्। 'दूरादुत्सुकं' इत्यादौ तु शब्दमहिम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति। एवं

क्तम्। सहभुवा स्वाभाविक्या। नवोढात्वात्। बन्धुवधूजनैर्भ्रातृजायादिभिराभिमुख्यं प्रियस्य वरं श्रेष्ठं पतिं च। अत्र साध्वसस्य विकृतवरदर्शनादिरूपविभावानुभावमुखेन परिपोषः प्रकृतशृङ्गाररसप्रतिकूलप्राय इति तस्य स्वशब्दाभिधानं, तेन नवोढास्वाभाव्यकृतसाध्वसलाभः। संरोहत्पुलका प्रियकरस्पर्शेन सात्विकभावोदयात्। हसता। हासश्च विश्वासोत्पादनाय। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः)। दूरादिति (अमरुशतके) निराकरणेन प्रसादनान्निवृत्तस्य नायकस्य पुनरागमने जातभावाया मानिन्याश्चक्षुःक्रियावर्णनमिदम्। उत्सुकमित्यादिविशेषणानि चक्षुरित्यनेनान्वियन्ति, तानि च प्रपंचचतुरं चक्षुर्जातमित्यस्योपपादकानि। दूरादृष्ट इति शेषः। सर्वसप्तम्यन्तानां प्रेयसीत्यत्र संबन्धः। उत्सुकमितोऽन्यत्र वा यातीति शङ्क्योत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि। आगते समीपं प्राप्ते

---

१ मु. पु. व. २ मु. पु. व. ३ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं चतुर्थोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम्.

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकृत् ।

यथा,

'काकार्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्'–इत्यादौ;

अत्र वितर्कादिषु उद्वृत्तेष्वपि चिन्तायामिव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः ॥

व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन विनाऽभिव्यक्तिः, न चाभिव्यक्तिं विनाऽस्वादसंभवः, न च तेन विना भावमध्यप्रवेशः, न च तमन्तरेण तथाकीर्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमप्येतादृशस्य व्यभिचारिणि शब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पश्यामः ।

संचार्यादेरिति ।

प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम् । प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—'काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं–' इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भावशबलता-

---

विवलितं दूरतः पश्यन्त्या ममौत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यक्कृतं पूर्वनिराकरणलज्जया संकुचितं वा। संभाषिणि निराकरणेऽप्यैवमुख्येनापूर्वालापेन वा हर्षोदयाद्विकसितम्। संश्लिष्यति चाटुविनैवालिङ्गनेच्छया सांनिध्यं गच्छति। अप्रसाद्यैव स्पर्शमिच्छतीति क्रोधाविर्भावादरुणमत एव क्रोधात्सविधं त्यक्त्वा स्थानान्तरं यान्त्याऽञ्चलग्रहणम्। किंचेति समुच्चयार्थं किंचिदित्यर्थं वा । तथाभावश्च चाटुकरणं विनैवोत्तरोत्तरं तत्तच्चेष्टाप्रवृत्तिजन्यासूयया। चरणानतिश्चरणशिरःसंयोगस्तस्य व्यतिकरे समूहे त्वयैवमाचरितं मया कठिनया तत्सोढमित्येवंरूपप्रसादोदयाद्वाष्पाम्बु ततः पूर्वमसूयादिभिः कठिने चेतसि द्रवीभावाभावात्। अम्बुपदं बाहुल्यसूचनाय, ईक्षणपदं गोलकपरं, चक्षुःपदं तेजःपरं, विपरीतं वा, आद्ये औत्सुक्यादीनां तेजसि सत्त्वं परम्परया बोध्यम् । अन्त्ये बाष्पाम्बुपूर्णत्वं परम्परया बोध्यम् । अतो भेदाद्बहुव्रीहेर्नानुपपत्तिः । ' बाष्पाम्बुपूर्णक्षणात् ' इति पाठस्तु सुगम इत्याहुः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । भावत्वोत्कीर्तनमिति पाठः । **'व्यभिचारिणि'** इत्यस्य तु भावे इति शेषः ।

(पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ १८७ ॥
इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम् ॥)

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥ १८८ ॥

—इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादप्यधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति; न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तदङ्गाप्रतिपत्तेः । न तु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्; नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् ॥

परिपोषकत्वाद्गुणत्वम् । **पाण्डुक्षामामिति ।**

इत्यत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्गारे समारोपादङ्गभावप्राह्यया दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तदयुक्तम् । तेषामुभयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विभावस्य यथा—**सत्यमिति ।**

अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य विभावः । अनयोर्विरोधेऽपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनैवोक्तत्वान्न दोषत्वम् । प्रत्युत शान्तपरिपोषणाद्गुणत्वम् । एवं ह्यत्र प्रतीयते—सर्वा रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं चातिभङ्गुरमिति किं कृतं तेषामुपादेयत्वमतो रम्यत्वेऽपि निष्फला एता इति । नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेत्यनेन विरोधो

बाध्यत्वेनेति । यथा बाध्यत्वेनावगमस्तथा चेदुच्यत इत्यर्थः । **शमाङ्गानामिति ।** शान्तसंचारिणामित्यर्थः । शृङ्गारविरोधिनामित्यपि बोध्यम् । **भावशबलतेति ।** विपक्षजयाद्राज्ञ इव ततः शृङ्गारस्योत्कर्ष इति भावः । स्त्रीरत्नरूपावलम्बनविभाववलादान्तरालिकहेतूपनिपातेनाविर्भूतानामपि मत्यादीनां बाधिकाभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिः पूर्वानुरागावस्थानुभवादभिलाषस्य गाढता, तेन पूर्वानुरागप्रकर्ष इति तात्पर्यम् । **पाण्डुति ।** क्षामं कृशं सरसं सानुरागमत्र रससहितं च, अत एवालसं बाह्यक्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्वान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थायीति फलति । (आर्या छन्दः) । **रोगानुभावतयेति ।** करुणरसोचिततयेत्यपि बोध्यम् । **विभावस्येति ।** बाध्यत्वेनोक्तिरिति शेषः । **सत्यमिति ।** तद्वल्लोलतया जीवितस्या-

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

न परिहृतः । न च तत्र न शृङ्गारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यम् । तदुपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्, न । तत्र रसाप्रतीतेः । तद्व्यञ्जकानुभावाद्यप्रत्ययात् । कथं तर्हि तदुपादानमिति चेत्, शान्तपरिपोषार्थमेवेति ब्रूमः । स एव कथमिति चेत्, जीवितस्यातिभङ्गुरत्वप्रतीतेः । साऽपि कुत इति चेत्, जीविताद्प्यधिकमपाङ्गस्यास्थैर्यं सकलजनप्रसिद्धम् । अतस्तथाविधभङ्गुरस्यापाङ्गस्योपमानत्वेनोपादानात् । तदेतदुक्तं जीविताद्प्यधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं भङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णातीति ।

केचित्तु प्रसिद्धभङ्गुरस्य साधर्म्येण जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्व्याचक्षते । ध्वनिकारस्तु—भवत्येवात्र शृङ्गारप्रतीतिः परंतु तया गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृत्य विनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोषता । यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानाद्दोषाभावः । नहि विना शृङ्गारेण काव्यशोभेति समादधे । तन्नातिमनोरमम् । शृङ्गारप्रतीत्युपगमेऽपि शृङ्गारशान्तयोर्नैरन्तर्याभावेन प्रथमसमाधेरसंभवात् । द्वितीयसमाधिरपि तदा स्याद्यदि रसान्तरयोगेण चारुत्वं नानुभूयेत । नत्वेवम् । किं च रसमात्रेण चारुत्वमित्यपि न शक्यते वक्तुं प्रागेव शृङ्गारमात्रेणेति । यतश्चित्रकाव्येऽलंकारादेव चारुत्वप्रत्ययः । तस्मादत्र शान्तरसादनुप्रासमात्रेण वा चारुत्वसंभवान्नोत्तरोऽपि समाधिरिति ।

अविरोधोपायान्तरमाह—**आश्रयैक्य इति ।**

नुपादेयं सर्वमित्यर्थः । अपाङ्गभङ्गः कटाक्षः । **तत्र रसेति** । शृङ्गाररसेत्यर्थः । **प्रसिद्धभंगुरेति** । प्रसिद्धभंगुरस्योपमानत्वेनोपादानमित्यर्थः । केचिन्मतेप्युपात्तमित्यस्योपादानमित्येवार्थः । तन्मते मूले प्रसिद्धभंगुरपदं भावप्रधानं तृतीयातत्पुरुषः । अविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे क्त इति केचित् । प्रसिद्धभंगुरमुपमानं यस्येति बहुव्रीहिरित्यपरे । अत्र कटाक्षस्य नानुभावतयोपादानम् । रतिकार्यत्वेनानुक्तेः । किं तु चञ्चलत्वसाधर्म्येणोपमानतयैवेति भावः । **भवत्येवेति** । शृङ्गाराङ्गविभावादिसत्त्वादित्यर्थः । नैरन्तर्यमव्यवधानम् । एवं च शृङ्गारोद्बोधे शान्तोद्बोधो दुर्घट इति भावः । उक्तकाव्ये च शृङ्गारासंभव इत्युक्तम् । अनेन द्वितीयमपि यद्यपि निरस्तं तथापि वैयात्यमपि तदीयं दूषयितुमाह । **द्वितीयेति** । **नोत्तरोऽपीति** । वैयात्येन शोभानिमित्तं शृंगारस्वीकृतिरूपः । **अविरोधोपायान्तरमाहेति** । रसयोरित्यादिः । विरोधो द्विधा ।

रसान्तरेणान्तरितौ नैरन्तर्येण यो रसः ॥ १६ ॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे, शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम्! अहो वादित्रम्!'—इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः ।

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुषज्यते । रसानां विरोधो द्वेधा—समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं प्रत्युत वीरपरिपोषः । यथा मम—

' आहूताऽपि पदं ददाति न पुरो न प्रार्थिताऽपीक्षते
साकूतं परिभाषिताऽपि बहुशः किंचिन्न चाभाषते ।
आश्लिष्टाऽपि न संमुखानि रचयत्यङ्गानि मूढाशया
कोपोद्रेकवशंवदेव तरुणी श्रेणी यदीयद्विषाम् ॥ '

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः । वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्ग-

---

दैशिकः कालिकश्च, तदाह । **समानाधिकरणतयेत्यादि । वीरेति ।** उत्साहातिशयवान्वीरः । न हि तत्र भयसम्भवः । प्रतिपक्षे तु भयनिबन्धो नायकपराक्रमातिशायायेति वीरस्य पोषः । तदीयभयं हि तत्र व्यभिचारि । एवं प्रतिपक्षे शोकोपनिबन्धोऽपि द्रष्टव्यः । (**आहूताऽपीति** । कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम् । यदीयद्विषां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबंधिशत्रूणां श्रेणी पङ्क्तिः (कर्त्री) कोपोद्रेकस्य कोपातिशयस्य वशंवदा स्वाधीना कुपितेति यावत् । तरुणीव मूढाशया । मूढः किंकर्तव्यताविमूढः, (भयात्, तरुणीपक्षे कोपात्) आशयोऽन्तःकरणं यस्या एतादृशी सत्याहूताऽपि पुरः पदं न ददाति नागच्छति । प्रार्थिताऽपि नेक्षते । साकूतं साभिप्रायं बहुशः परिभाषिताऽपि किंचित्किमपि नाभाषते । आश्लिष्टाऽपि सन्निधिं प्रापिताऽपि तरुणीपक्ष आलिङ्गिताऽपि । अङ्गानि हस्त्यश्वादीनि, तरुणीपक्षे मुखादीनि । संमुखानि न रचयतीत्यर्थः । शा-

---

१ प्र. रन्तर्ये तु.

न परं प्रबन्धे, यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते । यथा,

भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितवाहुमध्याः ।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥१८९॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥ १९० ॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
निर्दिश्यमानाँल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥१९१॥

त्वाद्व्यधिकरणत्वाच्च । यद्यप्याश्रयभेदेनैव एकाश्रयावपि वीरभयानकौ क्वचिदनुभूयेते तथापि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ । एवमन्येषामप्यूह्यम् । यस्य तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्धव्यः । यथा नागानन्दे शान्तजीमूतवाहनस्य ' अहो गीतमहो वादित्रम् ' इत्यनेनाद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न केवलं प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किं त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये । यथा—**भूरेणुदिग्धानिति** ।

र्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **व्यधिकरणत्वाच्चेति** । समासोक्त्यलंकारविधया द्विट्सेनायामपि शृङ्गारप्रतीतिरिति न वाच्यम् । इषेन तस्यास्तिरस्कारात् । तत्साद्दश्येन तथाप्रतीतिर्यद्यनुभवारूढा तदान्याङ्गत्वेनैव विरोधपरिहार इति बोध्यम् । **यद्यप्यालम्बनभेदेनेति** पाठः । **सोऽविरोधिनेति** । कालव्यवधानेनाविरोधेऽपि विरोधिवासनाया अप्यपनयायाविरोधिरसान्तरोपनिबन्धः । तदपनये हि निरस्तकण्टकतया रसान्तरप्रकर्ष इति भावः । अद्भुतं तत्तपोभङ्गार्थमिन्द्रप्रेषिताप्सरसां वादित्रगीतैरिति शेषः । **एकस्मिन्नपीति** । एकक्रियासमाप्ये इत्यर्थः । **भूरेण्वित्यादि** । यथाक्रममेकं देहविशेषणमपरं वीरविशेषणम् । पतितान् स्वदेहान् वीरा अपश्यन्नित्यन्वयः । दिग्धान् व्याप्तान् । रञ्जितं वासितम् । बाहुमध्यं वक्षः । क्रव्यभुजां मांसाशिनां खगानाम् । सशोणितैः सरुधिरैः । चन्दनवारिणां सेको यत्र तादृशैः, कल्पलता एव दुकूलानि पट्टवस्त्राणि तैर्युक्तो विमानमध्ये यः पर्यंकस्तत्तले स्थिता ललनाः स्वर्वेश्याः । (उपजा-

---

१ प्र. रञ्जित. २ यद्यप्यालम्बनभेदेन इति उद्योतसंमतः पाठः.

अत्र, बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ॥

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमापन्नौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १९२ ॥

एतद्भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्बधूरभिदधौ;
अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गराङ्गमपि करुणं परिपोषयति ॥

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्ववाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्य उत्साहप्रतीतेर्बीभत्सशृङ्गारयोरविरोधः । यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम्, अन्यौ च तव्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—**स्मर्यमाण इति ।**

तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा—**अयमिति ।**

समरभुवि निपतितं भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्बधूनामिदं वचनम् । तथा च शृङ्गाराङ्गमपि पूर्वावस्था स्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेन करुणपरिपोषिकेत्यदोषः । साम्यविवक्षया यथा—

तिश्छन्दः) । **बीभत्सशृंगारयोरिति** । पतितस्वदेहस्वर्गाङ्गनारूपालम्बनभेदव्यवस्थितयोरित्यर्थः । अत्र साहसेन रणमध्यनिपातजन्यस्वर्गलाभरूपानुभावेनाक्षेपलभ्यगर्वादिसंचारिणा च वीररसप्रतीतिरिति बोध्यम् । एतद्वाक्यात्तत्तत्सामग्रीताश्चित्तरस इति संप्रदायविदः । तन्नेत्याह । **वीर एवेति** । प्राकरणिकत्वादिति भावः । अत्र रसानां परस्परविरोधस्त्रिधा । क्वचिदाश्रयैक्येन क्वचिदालम्बनैक्येन क्वचिन्नैरन्तर्येण । तत्रालम्बनैक्येन वीरशृङ्गारयोः, हास्यरौद्रबीभत्सैः सम्भोगस्य, वीरकरुणरौद्रैर्विप्रलम्भस्य, आलम्बनाश्रयैक्याभ्यां वीरभयानकयोः, नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृंगारयोः । अविरोधोऽपि त्रेधा । वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सर्वथैवाविरोधः । शृंगारस्याद्भुतेन भयानकस्य बीभत्सेन । क्वचिदालम्बनभेदाद्यथा वीरशृंगारयोः । तृतीयस्तु भूरेण्वित्यादावुक्त एवेति केचित् । **अंङ्गिनि** । उत्कर्षाश्रये । **अंङ्गत्वम्** । उत्कर्षकारकत्वम् । **पूर्वावस्था** । शृंगारानुभावरूपरसनोत्कर्षादिरूपा । **परिपोषकेति** । अत्यन्तसुखहेतुवियोगस्य शोकपरिपोषकत्वात् । अत्र करुणः प्रधानं शृंगारस्याप्रकृततया हीनब-

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ १९३ ॥

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य। यथा वा, परः शृङ्गारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वदेतद्दृशो मुनय इति साम्यविवक्षा ॥

दन्तेति ।

पाटनं खण्डनम् । प्रसवजनिताऽतिबुभुक्षावशेन निजापत्यमेव भोक्तुमारभमाणायै सिंहवध्वे परमदयालुं जिनं तद्रक्षार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः । अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृङ्गार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र दयाऽपि विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम् । बौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलत्वेन विस्मयाजनकत्वात् ।

लत्वेनाङ्गत्वम् । **दन्तेति** । (अपत्यं प्रसूय तदेव भोक्तुमुद्यतायै सिंह्यै तदपत्यदयया स्वाङ्गमर्पितवन्तं जिनं प्रति कस्याचिदुक्तिरियम्) । करजैर्नखैः । करणे तृतीया । विपाटितानि विदारणानि । परपरित्राणहर्षादनुरागाच्च प्रकटनिर्विडरोमाञ्चता । रक्ते रुधिरे मनो यस्यास्तयाऽनुरक्तमनसा च । मृगराजः सिंहो मृगाख्यपुंजातिविशेषनृपश्च । वयमप्येवंविधा भूयास्मेति जातस्पृहैः । अपिर्विरोधे । गतस्पृहाणां मुनीनामपि तदुद्रेकात् । (वसन्ततिलका छन्दः) । **अत्रेति** । अनुभावविशेषे दन्तक्षतादिधारणरूपे । **अङ्गमिति** । यथा कान्ताकृतनखक्षतादीनि कान्तोऽत्युपादेयतयाऽनुरागातिशयादङ्गीकरोत्येवमसावपीति दयोत्साहपरिपोषकत्वादिति भावः । **विस्मयोपकारकत्वेनेति** । जिनविषयकरतिभावाङ्गभूताद्भुतस्याप्युपकारकत्वेनेत्यर्थः । दयावीरस्य विस्मयसूचककर्मणा तदुपस्थितेरिति भावः । तत्र च दयावीरशृङ्गारावङ्गमिति तात्पर्यम् । एवं चाङ्गत्वं प्राप्तयोरेवेदमुदाहरणं न तु साम्यविवक्षाया इति शङ्कार्थः । **स्वाभाविकेति** । ब्राह्मणानां दयावदित्यर्थः । केचित्तु जिनदेहे सिंहीदत्तनखक्षतानि बीभत्सप्रतिपादकान्यपि कान्तादन्तक्षतरूपशृङ्गारानुभावसाम्येनोक्तानि जिनं प्रकर्षयन्तीति तद्विषयभावपोषकानि । अत एव सस्पृहतदवलोकनेनैव रागितु-

---

१ छ. च. दन्तैः.

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव पतद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥ १९४ ॥

अत्र, चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते; तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः,

(यथा,

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ १९५ ॥

अत्र, एहीति क्रीडन्ति, गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः ।)

एकत्राङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्विधा—तुल्यकक्षतयाङ्गाङ्गिभावेन वा साक्षात्परस्याङ्गभावमासाद्य च । तत्राद्येनाविरोधो यथा—**क्रामन्त्य इति ।**

अत्र चाटुके या राजविषया रतिस्तत्र करणशृङ्गारावुभावपि साक्षादङ्गमिति तन्निर्वाहणैकव्याकुलयोस्तयोरेव राजकार्योद्यतयोरिव भटयोः सहजतो विरोधोऽपि न दोषाय । यथा—**एहीति ।**

इत्यत्र प्रधाने क्रीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः । एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात् । तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वनूद्यमानयोरपीति परमार्थः । प्रकृतो-

---

ल्यता मुनीनामर्पयित्याहुः । **तुल्यकक्षतया** । राज्ञि सेनापतिद्वयवत् । अङ्गाङ्गिभावेन । **साक्षात्परस्येति** । राज्ञि सेनापतिद्वृत्यवत् । **क्रामन्त्य इति।** (राजानं प्रति कवेरुक्तिः) । दर्भाङ्कुरैः क्षताभ्यः कोमलाङ्गुलिभ्यो गलद्रक्तं येषु, ईदृशैः पातितयावकैरिव पादैः क्रामन्त्यः । दर्भाः कुशाङ्कुराः । दावाग्निमित्यत्र परितःशब्दयोगे द्वितीया । विवाहे लाजाहोमे एवं भावात् । धूमेन गलद्बाष्पाम्बुना । होमार्थदर्भैः सदर्भता भूमेः । भर्तृकरस्थापितस्वकराः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । **भटयोरिति** । साक्षाद्राजसेवकयोर्मिथो विरुद्धयोरित्यर्थः । एकप्रधानाङ्ग्योर्विरुद्धयोरप्यविरोधे दृष्टान्तमाह । **यथेति । एहीति ।** (विष्णुशर्मकृते पञ्चतन्त्रे धृतं पद्यमिदम्) । आशैव ग्रह इत्यर्थः । **न**

---

१ प्र. झ. गल. २ प्र. भील्या. ३ प्र. द्वैरि.

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्ग्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः॥१९६॥

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव । अथवा प्राक् यथा कामुक आचरति स्म, तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ।

दाहरणे च ' पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ' इत्युत्प्रेक्षा । तेन गच्छेतिवत्प्रतापे द्वयोरपि साक्षादेवाङ्गत्वम् । तादृशोऽयं प्रभावो येनासां पुनर्विवाह उत्प्रेक्ष्यत इति प्रतीतिपर्यवसानात् ।

अङ्गाङ्गिभावेन पराङ्गतया अविरोधो यथा—**क्षिप्त इति ।**

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गं, तस्य तु शृङ्गारः । नन्वेवं करुणस्य प्राधान्ये तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरङ्गत्वासंभवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यम् । शृङ्गारापेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्याऽपि प्रभावं प्रत्यङ्गतैव । यतो यथा पूर्वं कामुकः करालम्बादिकमकार्षीत्तथा संप्रति शराग्निरित्युपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन करुणेन प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयते । न चाङ्गाङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपकृतस्याङ्ग-

---

विरोध इति । मिलित्वा क्रीडातिशयकारित्वादिति भावः । **क्षिप्त इति ।** (अमरुशतके पद्यमिदम्) । हस्तावलग्नः क्षिप्त इत्यादिक्रमेणान्वयः । अवधूतो निराकृतः । आर्द्रापराधस्तत्कालकृतापराधः । (स्रग्धरा छन्दः) । **करुणोऽङ्गमिति ।** रिपुस्त्रीवैक्लव्यस्य तत्कार्यत्वेन तद्व्यञ्जकत्वादिति भावः । क्षिप्तत्वादीनां वीरानुगुणानां शृङ्गाराङ्गसाम्येनालंकारवदुत्कर्षकत्वात्करुणाङ्गत्वमित्याह । **तस्य त्विति । करुणस्य** । शृंगारेण पुष्टस्य । **अङ्गत्वासंभवे ।** प्रभावाङ्गत्वासंभवे । **यथापूर्वमिति ।** यासां पूर्वमीर्ष्याकलुषहृदयानां प्राणेश्वरास्तथा चाटुपरा बभूवुस्तासामिदानीं शम्भुशराग्निस्तथाविधां दशां करोतीति प्रतीत्येति भावः । अनेन च पुष्ट ईश्वरोत्साहस्तद्विषयरतिभावपोषक इति तात्पर्यम् । **अङ्गाङ्गस्य ।** प्रभावातिशयाङ्गकरुणाङ्गस्य शृङ्गारस्य । **अङ्गत्वम् ।**

उक्तं हि,

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ।

प्राक्प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र तत्स्थायिभाव उपलक्ष्यते ॥

इति श्रीकाव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥ ७ ॥

स्योपकारविशेषाधायकतया तस्याप्युपकारत्वात् । यदुक्तम्—**गुण इति ।**

ननु प्राक्प्रतिपादितरूपवेद्यान्तरसंपर्कशून्यरसस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभाव इत्यसंबद्धमेवैतत्सर्वमिति चेत्, न । रसशब्देनात्र प्रकरणे[1] स्थायिभावस्याभिधानात् रस्यत इति व्युत्पत्तेः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

प्रभावातिशयाङ्गत्वम् । आत्मसंस्कारोऽन्येन परिपुष्टिः । तथाऽऽत्मसंस्कारेण । दन्तक्षतानीत्यतस्त्वस्येयान्भेदः । तत्र प्रतीतयोः साम्यम् । अत्र कामीवेत्युक्तेः साम्येनैव प्रतीतिरिति । **भावस्येति** । स्थायिभावस्येत्यर्थः । यद्यपि " बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स मन्तव्यो रसस्थायी, शेषाः सञ्चारिणः स्थिताः । रसान्तरेष्वपि रसा भवन्ति व्यभिचारिणः । तथा हि, हासः शृङ्गारे, रतिः शान्ते च दृश्यते । क्रोधो वीरे, भयं शोके, जुगुप्सा च भयानके । उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणः ॥ " इति भरतोक्तेरयं स रसेत्यादौ रत्यादेः स्थायित्वमपि नास्ति तथापि किञ्चित्प्राधान्यविवक्षया स्थायित्वव्यपदेश इति शुभम् ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते काव्यप्रदीपोद्योते सप्तम उल्लासः ॥

---

१ णे ' भावस्या ' इत्युद्योतसम्मतः पाठः.

APPENDIX.

१ श्रुतिकटु.

वामनः—कष्टम्—अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते
कान्तिद्वयं द्राग् विशदः शशाङ्कः ।
वाग्भ०—श्रुतिकटु—एकाग्रमनसा मन्ये स्रष्ट्रेयं निर्मिता यथा।
भोज०—कष्टम्—वर्षिष्टि जलदो यत्र तत्र दर्द्धृष्टि चातकः ।
पोफुल्लि नीपःकालोऽयं चर्कार्ति हृदयं मम ॥
प्रताप०—परुषम्—कुतः कान्तारवृत्तीनां कार्त्ताथ्यार्थी त्वमीदृशाम् ।
विश्व०—दुःश्रवम्—कार्ताथ्यं यातु तन्वंगी कदाऽनंगवशंवदा ।

२ च्युतसंस्कृति.

वामनः—असाधु—अन्यकारकवैयर्थ्यमिति ।
वाग्भ०—अलक्षणम्—मानिनीमानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥
भोज०—असाधु—भूरिभारभराक्रान्त बाधति स्कन्ध एष ते ।
,, (प० दो०) तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥
,, शब्दहीनम्—नीरंध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कैः
,, (वा० दो०) भूतानामधिपतिना शिलावितानेः ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥
दण्डी—शब्दहीनम्—अवते भवते बाहुमहीमर्णवशङ्करीम् ।
महाराजन्नजिज्ञासा नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥
प्रताप०—च्युतसंस्कारम्—विहाय च गृहांस्तान्वै[२] व्यत्यैस्तनवट्टत्तयः ।
,, (प० दो०) कदा भविष्यते वासः कटकेषु महीभृताम् ॥
,, शब्दहीनम्—न संश्रुणुम हे हन्त हितमात्मैर्निमंत्रितम् ।
,, (वा० दो०) येन काकतिभूभर्तुः सेवां हित्वा हता वयम् ।
विश्व०—च्युतसंस्कारम्—गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने
विषमविलोचनस्य वक्षः

Upon नीरंध्रं &, भोजराज observes:—अत्र गमितवतीति आजघ्ने इति च शब्दौ शिलावितानव्यक्षवक्षःसंबंधाद्वाक्यदोषौ जायमानौ असाधुनाम्नः पददोषाद्विधेते ।

Upon न संशृणुम &c प्रतापरुद्र observes:—अत्र हितं न संशृणुम इति पदद्वये दोषाविष्कराद्वाक्यमेव दुष्टमिति न पददोषशंका ।

Both these writers make a distinction between च्युतसंस्कृति, a word-fault, and च्युतसंस्कृति, a sentence-fault, on the ground, that in the former, a word is faulty by itself; whilst in the latter, it is faulty only in reference to another word.

But मम्मट and विश्वनाथ do not regard this distinction. विश्वनाथ says:—नन्वत्र 'आजघ्ने' इति पदस्य स्वतो न दुष्टता, अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथाहि—गुणदोषालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य 'आजघ्ने' इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव ।

३ अप्रयुक्तम्.

वाग्भ०—असंमतम्—(असंमतं) तमोऽम्भोजं क्षालयन्त्यंशवो रवेः ।

भोज०—अप्रयुक्तम्—कामचीकमथाः केऽमी त्वामजिह्वायकीयिषन् ।
स सस्ति किं वचन्तीमे शं वःकम्वं धरिष्यति ॥

रुद्रटः—अप्रतीतम्—शरदिव विभाति तन्वी
(अ० दो०) विकसत्पुलकोत्करेयमिति ।

प्रताप०—अप्रयुक्तम्—विमुखा दैवताः सर्वे ते नो दुश्च्यवनादयः ।
अरण्यगृहमेधिन्यो यैर्वयं हन्त कल्पिताः ॥

विश्व०—अप्रतीत०—भाति पद्मः सरोवरे ।

रुद्रट regards this Fault as a Sense-Fault.

४ असमर्थम्.

वाग्भ०—अप्रसिद्धम्—राजेंद्र भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन् ।

रुद्रटः—असमर्थ०—इदमपरमसामर्थ्यं धातोर्यत्पठ्यते तदर्थोऽसौ ।
नच शक्नोति तमर्थं वक्तुं गमनं यथा हन्ति ॥

विश्व०—असमर्थम्—कुञ्जं हन्ति कृशोदरी ।

५ निहतार्थम्.

वामनः—गूढार्थम् (पदार्थदो०) } सहस्रगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः ।
भोज०—गूढार्थम् } हरेरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ॥

रुद्रटः—असमर्थम्—शब्दप्रवृत्तिहेतौ सत्यप्यसमर्थमेव रूढिबलात् ।
यौगिकमर्थविशेषं पदं यथा वारिधौ जलभृत् ॥

प्रताप०—गूढार्थम्—शोणिताब्जदृशः कामं श्यामगल्लकुटिस्थलाः ।
विदग्धहृदयाः शोकवन्हिना राजकन्यकाः ॥

विश्व०—निहतार्थम्—यमुना शम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।

६ अनुचितार्थम्.

विश्व०—अनुचितार्थ०—"शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे" ।

७ निरर्थकम्.

वामनः—अनर्थकम्—उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निपीय किरणैः सविता ।

वाग्भ०—अनर्थ०—यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु ।

भोज०—अनर्थ०—बिभर्त्ति यश्च देहार्द्धे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।
स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

प्रताप०—निरर्थकम्—(See the word marked 2 in the example of च्युतसंस्कृति)

विश्व०—निरर्थकम्—मुञ्च मानं हि मानिनि ।

८ अवाचकम्.

वामनः—अन्यार्थम्—ते दुःखमुच्चावचमावहन्ति
(पदार्थदो०) ये प्रस्मरन्ति प्रियसंगमानाम् ।

भोज०—अन्यार्थम्—जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिधिः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुभानेष हेषते ॥

" अन्यार्थम्—विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।
आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

रुद्रटः—असमर्थम्—धातुविशेषोऽर्थान्तरमुपसर्गविशेषयोगतो गतवान् ।

असमर्थः स स्वार्थो भवति यथा **प्रस्थितः** स्थास्नौ ॥

प्रताप०—**असमर्थम्**—विहाय वसुधामेनां चतुरम्बुधरावृताम् ।
क्व नु गन्तव्यमस्माकं मरणेऽप्यसुखास्थितिः ॥

„ **अन्यार्थम्**—(See the word marked 2 in the example of निहतार्थ).

विश्व०—**अवाचकम्**—गीतेषु कर्णमादत्ते ।
दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी ।

९ अश्लीलम्.

वामनः—**असभ्यार्थान्तरमश्लीलम्**—वर्चः
„ **असभ्यस्मृतिहेतुरश्ली०**—कृकाटिका
„ **व्रीडादाय्यश्लीलम्**—वाक्चाटवं हिरण्यरेताः } पदार्थदोषः
„ **जुगुप्सादाय्यश्लीलम्**—कपर्दकः
„ **अमङ्गलातङ्कदाय्यश्ली०**—संस्थितम्

भोज०—**ग्राम्यम्**—**असभ्यार्थमश्लीलम्**—
छत्राकारशिराः शिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
मध्ये भानुसुताभ्रसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।
कायैक्ये विकटप्रसारितमहाजङ्घं महीसुप्तयोः
यः खण्डेन्दुकिरीटकैठभजितोः **काटश्रियं** कर्षति ॥

„ **ग्रा० असभ्यार्थान्तरमश्लीलम्**
विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः **प्रिया** ।
वनिता गुह्यकेशानां कथं ते **पेलवं** धनम् ॥

„ **ग्रा० असभ्यस्मृतिहेतुरश्लीलम्**
उत्कम्पयसि मां चूतपिकवाक्**काटवेन** किम् ।
कृतः **कृकाटिका**पान्ते पादः प्राणेन यास्यता ॥

„ **ग्रा० अश्लीलस्तार्थम०**—
खेटके भक्तसूपस्य वलभ्याः पतनस्य च ॥
अतृप्तोऽहं **मरिष्यामि** हे हले भाषितस्य च ।

„ **ग्रा० अश्लीलस्तार्थान्तरममंग०**—
प्रवासयति या कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।
विनाशपथदानेन पिशाची सा न चाङ्गना ॥

" ग्रा० अश-स्तस्मृतिहे-तुरमंगल०- } मारीचोऽयं मुनिर्यस्य कृत्याः कालान्तकालये
यत्या संक्रन्दनादीनां सुतानामाप्तयेऽभवन् ॥

" ग्रा० घृणा-वदर्थम्— } पर्दते ऱ्हदते स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः ।
महुरुत्कौति निष्ठीवत्यात्तगर्भा पुनर्वधूः ॥

" ग्रा० घृणा-वदर्थान्त-रम्— } वाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डुरौ तव ।
प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुत्रि स्मितवर्चोभिरर्चति ॥

" ग्रा० घृणा-वत्स्मृतिहे-तुः— } प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि मदनेषु व्रणानि नः ।
हृदयं क्लेदयन्त्येते पुरीषण्डमहाद्रुमाः ॥

प्रता०—अमं० व्रीडा जुगु० अ-श्लीलम्— } अभिप्रेतपदावासः कदा नः संभविष्यति ।
नीचं साधनमेतेषां परोत्सर्गैकजीविनाम् ॥

विश्व०—व्री० जुं० अमं० अ-श्लीलम्— } दृप्तारिविजये राजन् साधनं सुमहत्तव ।
प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते सदा ॥

वामन has two more divisions under अश्लील, in addition to those of मम्मट. According to him, अश्लील is a पदार्थदोष. भोजराज makes अश्लील, a subdivision of ग्राम्य, & makes अमंगल & घृणावत् co-ordinate with it.

१० संदिग्धम्.

भोज०—संदिग्धम्—नीलो लोहितमूर्तिर्यो दहत्यन्ते जगत्त्रयम् ।
स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

दण्डी—ससंशयम्—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।
आराद्वृत्तिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥

रुद्रटः—असमर्थम्—निश्चीयते न यस्मिन्वस्तु विशिष्टं पदे समानेन ।
असमर्थं तच्च यथा मेघच्छविमारुरोहाश्वम् ॥

" अप्रतीतम्—साधारणमपरेष्वपि गुणादि कृत्वा निमित्तमेकस्मिन् ।
यत्कृतमभिधानतयार्थे संशयवद्यथा हिमहा ॥

प्रताप०—**संदिग्धम्**—(see the words marked 3 in the example of च्युतसंस्कृति.)

विश्व०—**संदिग्धम्**—आशीःपरम्परां वंद्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ।

११ अप्रतीतम्.

वामनः— **अप्रतीतम्**— किं भाषितेन बहुना **रूपस्कन्धस्य** सन्ति मे न गुणाः ॥

भोज०— ,, **गुणनांतरीयकं** च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः ॥

प्रताप०—**अप्रतीतिकम्**—मनूपदेशाः क्व गताः कुलाचार्यैरुदीरिताः ।

विश्व०—**अप्रतीतम्**—योगेन दलिताशयः

१२ ग्राम्यम्.

वामनः—**ग्राम्यम्**—कष्टं कथं रोदिति **फूत्कृतेयम्** ।

वाग्भ०—**ग्राम्यम्**—छादयित्वा सुरान् पुष्पैः पुरो **धान्यं** क्षिपाम्यहम् ।

भोज०—**देश्यम्**—**गल्लौ** लावण्यतल्लौ ते **ललहौ लडहौ** भुजौ ।
नेत्रे **वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे** सखि ॥

रुद्रटः—**ग्राम्यम्**—वारयति सखी तस्या यथा यथा तां तथा तथा सापि ।
रोदितितरां वराकी बाष्पभरक्लिन्नगण्डमुखी ॥

,, **देश्यम्**—मडहादि ।

प्रताप०—**ग्राम्यम्**—(see the words marked 3 in the example of निहतार्थ.)

विश्व०—**ग्राम्यम्**—**कटिस्ते हरते मनः** ।

वामन defines ग्राम्य as—लोके एव प्रयुक्तं यत् न शास्त्रे ।
वाग्भट ,, ,, ,,—यद् यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा ।
रुद्रट ,, ,, as वाग्भट does.
भोजराज defines देश्य as—तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यदव्युत्पत्तिमत् पदम् ।
रुद्रट ,, as भोजराज does.

१३ नेयार्थम्.

वामनः—**नेयार्थम्**—(पदार्थ दो०) सपदि **पंक्तिविहङ्गमनामभृत्तनय**सम्वलितं बलशालिना ।

वामनः–नेयार्थम्—) विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजिता-
(पदार्थदो०)) जितम् ॥
वाग्भ०–स्वसंकेतप्रकृष्टार्थ–यथा विभाति शैलोऽयं पुष्पितैर्वानरध्वजैः ॥
भोज०–नेयार्थम्—मुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपंक्तिना ।
पंक्त्यानेकजनामध्रतुका जित उलूकजित् ॥
रुद्रटः—अप्रतीतम्—अश्वयोषिन्मुखार्चिष्मान् ।
प्रताप०–नेयार्थम्—(see the word marked 4 in the example of च्युतसंस्कृति.)
विश्व०–नेयार्थम्—कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।

१४ क्लिष्टम्.

वामनः–क्लिष्टम्—दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां
(पदार्थदो०) ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति ।
वाग्भ०–असंमितम्—मानसौकःपतद्यानदेवासनविलोचनः ।
(वा० दो०) तमोरिपुविपक्षारिप्रियां दिशतु वो जिनः ॥
भोज०–अपुष्टार्थम्—शतार्द्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः ।
विंशत्यर्द्धार्धमूर्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥
,, क्लिष्टम्—विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्योम्नं व्योमाऽभिनन्दति ॥
प्रताप०–अपुष्टार्थम्—व्यर्थाष्टार्द्धार्द्धवाहूनाममीषामीदृशां दशाम् ।
कथं सहामहे धिग् धिग् कठिनं हन्त जीवितम् ॥
,, क्लिष्टम्—हन्त वर्तामहे वज्रघटनात्प्राक् चलात्मसु ।
नभस्वदशनारातिध्वजाग्रजविरोधिषु ॥
विश्व०–क्लिष्टम्—क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ।

वाग्भट defines असंमित as शब्दादौ यत्र न तुलाविधृताविव संमितौ ।
भोजराज defines अपुष्टार्थ as यत्तु तुच्छाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते ।

१५ अविमृष्टविधेयांशम्.

प्रताप०–अविमृष्टविधेयांश०—See the example of अपुष्टार्थ.
विश्व०– ,, —"रक्षांस्यपि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ।"
,, —"आसमुद्रक्षितीशानाम् ।"

विश्व०–अविमृष्टविधेयांश०—यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य ।

१६ विरुद्धमतिकृत्.

वाग्भ०–व्याहतार्थम्—रतस्त्वमेव भूपाल भूपालोपकृतौ यथा ।
भोज०–विरुद्धम्—अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः ।
अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्तयः ॥

रुद्रटः—विपरीतकल्पनम्–पूर्वार्धप्रतिपन्थी यस्यार्थः स्पष्ट एव संभवति ।
विपरीतकल्पनं तद्भवति पदमकार्यमित्रमिव ॥
प्रताप०–विरुद्धमतिकृत्—अंविकारमणस्यांघ्रिसेवा व्यर्था कथं भवेत् ।
राज्ञामकार्यमित्राणां विनाशं समुपेयुषाम् ॥
विश्व०– ,, भूतयेऽस्तु भवानीशः ।

वाग्भट defines व्याहतार्थं as व्याहतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रयम् ।

१७ प्रतिकूलवर्णम्

वाग्भट–रीतिभ्रष्टम्-(वा०दो०) } जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राद्यमरवन्दितः ।

भोज०–
,, आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।
,, निर्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥
,, कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
,, उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भः कणोक्षितः ॥
,, असितार्तितुगद्रिच्छित् स्वःक्षितां पतिरद्विदृक् ।
,, अमिद्धि शुभ्रदृग्दृष्टैर्द्विषो जेघ्नीयिषीष्ट वः ॥
,, अनङ्गकमलं चक्रे मयमाना मरालिका ।
,, यस्या नत्यर्जुनाव्जन्मसदृक्षांको वलक्षगुः ॥
,, मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।
,, इतीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौचित्यहेतवः ॥
,, विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके ।
,, कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ॥
,, स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपधनः कृशः ।
,, च्युतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः ॥

भोज०–(वा०दो०)–नखिनां च नदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
,, विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥
,, दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्मांल्लम्बकम्बलः ।
,, गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन सः ॥
प्रताप०–अरीतिकम्-अखर्वगर्वदुर्वारदोरर्गलनिरर्गलाः ।
हा बंधुवर्गाः सर्वेऽपि कृतांतातिथयः कृताः ॥
विश्व०–प्रतिकू०—उद्वर्तयति उल्लोटयति शयने कर्ह्यपि मोट्टयति नो ।
परिघट्टयति हृदयेन स्फिटयति लज्जाया खुट्टयति
धृतेः सा ॥

१८ उपहतविसर्गम्.

१९ लुप्तविसर्गम्.

प्रताप०–विसर्गलुप्त०–व्यर्थो मनोरथो जातो यतो वासो धृतोमरौ, ।
म्लाना दीना हता जीर्णा वनांतेष्वीदृशा वयम् ॥
विश्व०–लुप्तविसर्ग०—गता निशा इमा बाले ।
आहतविसर्ग०—धीरो वरो नरो यातीति ।

२० विसंधि.

वाम०—विसन्धि—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।
,, (विश्लेष)–कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः।
लोलालकानुवद्धानि आननानि चकासति ।
,, (अश्लीलत्व)–विरेचकमिदं वृत्तमाचार्याभ्यासयोजितम् ।
चकासे पनसप्रायैः पुरी षण्डमहाद्रुमैः ॥
विनाशपथदानाभ्यां पदवादसमुत्सुकम् ।
,, (कष्टत्व)—मज्जर्युद्गमगर्भास्ते गुर्वाभोगा द्रुमा बभुः ॥
भोज०–विसंधि—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।
मज्जर्युद्गमगर्भासौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥
दण्डी—विसन्धि—मन्दानिलेन चलता अंगनागण्डमण्डने ।
लुप्तमुद्भेदि वर्माम्भो नमस्यस्मद्वपुष्यपि ॥
मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमऋतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराम्नातं व्यस्तमीदृशम् ॥

रुद्रटः—विसन्धि—तदिति विसंधि स इत्थं मन्थरया भरत आहूतः ।
प्रता०— ,, —शौर्याणि ईदृशान्यासन् पृथ्वैश्वर्यं तवागतम् ।
विश्व०— ,, (विश्लेष)—दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलांगि ते ।
,, (अश्ली०)—चलण्डामरचेष्टितः ।
,, (कष्ट०)—उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।

२१ हतवृत्तम्.

वामनः—भिन्नवृत्तम्—अपि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालधारिणीम् ।
,, **यतिभ्रष्टम्**—एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि । कुरंगाक्षी-
णां गण्डतलफलके स्वेदविसरः । विनिद्रः
श्यामान्तेष्वधरपुटसीत्कार विरुतैः ।
वाग्भ०—छन्दोभ्रष्टम्—स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ।
,, **यतिभ्रष्टम्**—नमस्तस्मै जगत्स्वामिने सदानेमयेऽर्हते ।
भोज०—भग्नच्छंदः—यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥
,, **भग्नयति**—ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये च-
न्द्रचूडः ।
स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केतूदस्ताम्भोदं सदोऽ-
ध्यास्त ईशः ॥
दण्डी—यतिभ्रष्टम्—स्त्रीणां संगीतविधिमयमादित्यवंश्यो नरेन्द्रः ।
,, ,, (श्रुतिकटु)—ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतूदस्तजलदेत्यदः ।
पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
,, **भिन्नवृत्तम्**—इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।
,, ,, (ऊनाधिकवर्णता)—सहकारस्य किसलयान्यार्द्राणीत्य-
धिकाक्षरम् ॥
,, ,, (गुरुलघ्वयथास्थितिः)—कामेन बाणा निशिताविमुक्ता
मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।
स्मरस्य बाणा निशिताः पतन्ति
वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥

प्रताप०–भग्नच्छन्दः— { विंध्यारण्यकृतकुटुंबरक्षणस्य ।
" यतिभ्रष्टः— { किं भद्रं भवति जनस्य मादृशस्य ॥
विश्व०—हतवृत्तम्—हन्त सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः
" " { (अश्रव्यम्)— कुपितः ।
" " { (रसाननु०)—अयि मानिनि मा कुरु मानम् ।
" " { (अप्राप्तगुरुभा०)–विकसितसहकारभारहारि परिमल &c.

२२ न्यूनपदम्.

वाग्भ०–असत्क्रियम्—यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्द्युसृणैः स्तवैः ।
भोज०—अशरीरम्—शैलसुतारुद्धार्धं मूर्धाबद्धभुजशशिलेखम् ।
शीर्षपरिष्ठितगङ्गं सन्ध्याप्रणतं प्रमथनाथम् ॥
प्रताप०–अशरीरम्—हन्त निष्करुणो धाता क्रीडतो मणिकुट्टिमे ।
कानने कंटकाकीर्णे स्थितान् पाण्ड्यशिशूनपि ॥
विश्व०—न्यूनपदम्—यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ।

वाग्भट defines असत्क्रिय as क्रियापदविहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।
भोजराज defines अशरीर as क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

२३ अधिकपदम्.

प्रताप०–अधिकपद०–विमुक्तावल्लभैरेता वनांते गुर्जरस्त्रियः ।
सुधांशुमण्डलाकाररूपक्रमविपांडुराः ॥
विश्व०—अधिकपद०–" पल्लवाकृति रक्तोष्ठी । "
" सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् । "

२४ कथितपदम्.

भोज०—पुनरुक्तिमत्– { उत्कामुन्मनयन्त्येते बालांतदलकत्विषः ।
दण्डी—एकार्थम्— { अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः।
प्रताप०–पुनरुक्तिमत्–जीर्णकाननसंकीर्णे विंध्ये काननवृत्तयः ॥
विश्व०—कथितपदम्–रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन् ॥

भोजराज defines पुनरुक्तिमत् as पदं पदार्थधाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ।
दण्डी defines एकार्थ as अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोपि कीर्त्यते ।
अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥

२५ पतत्प्रकर्षम्.

प्रताप०—पतत्प्रकर्ष०—धावनन्मृगेषु संभ्राम्यत्करिषूद्यतेरक्षुषु ।
विन्ध्यारण्येषु तिष्ठामः क्षुभ्यद्भल्लुकपंक्तिषु ॥

विश्व०— ,, प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।
श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेसरी ॥

२६ समाप्तपुनरात्तम्.

प्रताप०—समाप्तपुनरात्त०—(See the line marked (2) in the example of पतत्प्रकर्ष.)

विश्व०— ,, —नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।
पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥

२७ अर्धान्तरैकवाचकम्.

विश्व०—अर्द्धान्तरैकपदता—इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः ।
जगन्मा कुरु तन्वाङ्गि! मानं पादानते प्रिये ॥

२८ अभवन्मतयोगम्.

प्रताप०—संबंधवर्जित०—भद्रासनानि दृषदः छत्राणि च महीरुहः ।
दुर्दशाराज्यमूर्द्धाभिषिक्ताः पुनरहोवयम् ॥

,, **अपूर्ण**—यथा—शैलेष्वस्माकमावासो वन्यैः सोच्छ्वासिता वयम्।
मृगैर्बन्धुमतश्चास्मान् पश्यन्धाता प्रमोदताम् ॥

,, **भिन्नम्**—नूनं भालेषु लाटानां न धात्रा लिखिता लिपिः ।
यदस्माकं कुटुंबानि विषीदन्ति मरुस्थले ॥

विश्व०—अभवन्मतसंबंध०—या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलंकृतम् ।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥

प्रतापरुद्र—defines संबंधवर्जित as संबंधवर्जितं तत्स्याद्यत्रेष्टेनान्वयो हतः ।
,, —अपूर्ण as अपूर्णं तद्भवेद्यत्र संपूर्णो न क्रियान्वयः ।
,, —भिन्न as संबंधवर्जितं यत्स्यात्तद्भिन्नं परिकीर्त्यते ।

२९ अनभिहितवाच्यम्.

प्रताप०—वाच्यवर्जित०—दुर्दशां प्रतिपन्नानामस्माकं जीवितं मतम् ।

विश्व०—वाच्यस्यानभिधा०—व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि।

३० अपदस्थपदम्.

३१ अपदस्थसमासम्.

प्रताप०—अस्थानसमास०—कुतो वैमुख्यमस्मासु ब्रह्मणः पुरुषात्मनः।
इत्युदग्रतरभ्राम्यद्भ्रुकुटीकुटिलाननाः॥

विश्व०—अस्थानस्थपदता—तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्
प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम्।
अयत्नबालव्यजनी बभुवु-
र्हंसा नभोलंघनलोलपक्षाः॥

" अस्थानस्थसमासता— अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वांच्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥

३२ संकीर्णम्.

वाग्भ०—व्यस्तसंबंधम्—यथाद्यः सम्पदं ज्ञात्वा देयात्तत्त्वानि वोऽर्हताम्।

भोज०—व्याकीर्णम्—दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके।
मुखं वल्गुरवं कुर्वंस्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन्॥

" संकीर्णम्—काकं खादति क्षुधितः कूरं फेल्लति निर्भरं रुष्टः।
श्वानं गृह्णाति कण्ठे हक्कायति नप्तारं स्थविरः॥

प्रताप०—व्याकीर्णम्—यथासुखं महीपाला वर्तध्वं काकतीशितुः।
आज्ञामुरसि बिभ्राणा शिरसि क्रोडमुद्रिकाम्।

" वाक्यसंकीर्णम्—मानेन महताऽस्माभिर्वेने वक्त्रे न तिष्ठताम्।
विंध्यस्य जीवितं तन्वो जातमद्य तृणं कृतम्॥

विश्व०—संकीर्णम्—चंद्रं मुञ्च कुरंगाक्षि पश्यमानं नभोऽङ्गणे।

वाग्भट defines व्यस्तसंबंध as संबंधिपदद्वरत्वे व्यस्तसंबंधमुच्यते।
भोजराज defines व्याकीर्ण as व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसंगतिः।

३३ गर्भितम्.

वाग्भ०—खण्डितम्—यथा पातु सदा स्वामी यमिन्द्रः स्तौति वो जिनः।

भोज०—गर्भितम्—योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदनलक्षणेन मया
रक्षैनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥
प्रताप०—वाक्यगर्भितम्—ज्ञात्वाप्यन्ध्रपुरीन्द्रस्य क्रोधाग्निमतिदुःसहम् ॥
यद्वा न लंघ्यते दैवं तस्मिन्निपतिता वयम् ।
विश्व०—गर्भितम्—रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।
वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥

वाग्भट defines खण्डित as वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।

३४ प्रसिद्धिहतम्.

रुद्रटः—ग्राम्यम्—मञ्जीरादिषु रणितप्रायान्पक्षिषु च कूजितप्रभृतीन् ।
मणितप्रायान्सुरते मेघादिषु गर्जितप्रायान् ॥

३५ भग्नप्रक्रमम् (7 th variety)—वा० दो०.

४२ दुष्क्रमम्—अ० दो०.

वामनः—अपक्रमम्—(वाक्यार्थदो०) } कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।
भोज०—क्रमभ्रष्टम्—(शा० & आ०) } तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम् ।
वाग्भ०—अपक्रमम्—यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरून् देवांश्च वन्दते ।
भोज०—अपक्रमम्—कारयित्वा क्षौरं ग्रामप्रधानो मज्जित्वा अजिमितः
नक्षत्रतिथिवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥
दण्डी—अपक्रमम्—स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।
शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥
प्रताप०—क्रमभ्रष्टम्—प्रभवे काकतीन्द्राय तुरगान् करिणोऽथवा ।
(आर्थ०) उपायनमकुर्वाणा वयं दैवेन वंचिताः ॥
(शाब्द०) } का नाम गणनास्मासु काकतीयस्य भूपतेः ।
यशःप्रतापयोर्मध्ये सूर्यचंद्रमसावपि ।
अपक्रमम्—हन्त व्यादाय वक्त्राणि निद्रान्त्यन्तर्वणं स्त्रियः ।
विश्व०—दुष्क्रमः—देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसम् ।

भोजराज defines क्रमभ्रष्ट as क्रमभ्रष्टं भवेदार्थो शाब्दो वा यत्र न क्रमः ।

दण्डी defines अपक्रम as उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत्कृतः । अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ।

३६ अक्रमम्.

विश्व०—**अक्रमता**—समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शारीरिणाम् ।
शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥
द्वयं गतं संप्रति &c.

३७ अमतपरार्थम्.

विश्व०—**अमतपरार्थता**—राममन्मथशरेण. &c.

३८ अपुष्टः.

भोज०—**अप्रयोजकम्**—तमालश्यामलक्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।
(प० दो०) फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥
,, **व्यर्थम्**—आहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।
स्वामहौषीत्तनुं वह्नौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥
रुद्रटः—**असंबद्धः**—प्रक्रान्तानुपयोगी प्राप्तो यस्तत्क्रमादसंबद्धः ।
स इति गता ते कीर्तिर्बहुफेनं जलधिमुल्लङ्घ्य ॥
,, **तद्वान्**—क्व नु यास्यन्ति वराकास्तरुकुसुमरसैकलालसा मधुपाः ।
भस्मीकृतं वनं तद्वदहनेनातितीव्रेण ॥
प्रताप०—**अप्रयोजकम्**—(See the words marked 2 in the example of क्लिष्ट.)
विश्व०—**अपुष्टार्थ०**—विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये ।
प्रताप०—**व्यर्थम्**—निर्मलं कूलमुद्वेलं शौर्यं वः प्रथितं यशः ।
किमित्यन्ध्रपतेः पादपीठं तत्र न सेव्यते ॥

भोजराज defines अप्रयोजक as अप्रयोजकमित्याहुरविशेषविधायकम् ।
,, ,, व्यर्थ as व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजकम् ।
रुद्रट defines तद्वान् as:—
यो यस्याव्यभिचारी सगुणादिस्तद्विशेषणं क्रियते ।
परिपूरयितुं छन्दो यत्र स तद्वानिति ज्ञेयः ॥

३९ कष्टः.

विश्व०—कष्टता—वर्षत्येतदहर्पतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः
सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया प्लावितः ।
व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ
न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः ॥

४० व्याहतः.

वामनः—व्यर्थम्—अद्यापि स्मरति रसोल्लसन्मनो मे
मुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानि ।
दण्डी—व्यर्थम्—जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥
रुद्रटः—बाधयन्—यः पूर्वमन्यथोक्तं तद्वक्तृकमेव बाधयेदर्थम् ।
अर्थः स बाधयन्निति मृगाक्षि नेत्रे तवानुपमे ॥
विश्व०—व्याहत०—हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥

४१ पुनरुक्तः.

वाम०—एकार्थम्—चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुते विश्लेषितं सुभ्रुवः ।
भोज०—एकार्थम्—प्रसाधितस्याथ मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥
कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिता शेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥

" **पुनरुक्तिमत्**— } (see example of कथितपद.)
" **(वा०दो०.)**— }
प्रताप०—पुनरुक्तिमत्— } (see example of कथित०.)
" **(वा०दो०.)**— }
" **एकार्थम्**—विशीर्णं शतधा चेतो मूर्छितान् वीक्ष्य बालकान् ।
शिशून् निश्चेतनान् दृष्ट्वा खण्डितं शतशो मनः ।

भोजराज defines एकार्थ as उक्त्यभिन्नार्थमेकार्थम् ।

४३ ग्राम्यः.

विश्व०—**ग्राम्य०**—"स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय । "

४४ संदिग्धः.

वाम०—**संदिग्धम्**—स महात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः ।
भोज०—**ससंशयम्**—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।
आराद्वृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशीम् ॥
प्रताप०—**ससंशयम्**—करिकुम्भौ स्तनावद्य जयेतां क्षामतां गतौ ।
लतावपुश्रियः स्त्रीणां हसन्तु म्लानतां गताः ॥
विश्व०—**संदिग्धम्**—अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ।

४५ निर्हेतुः.

प्रताप०—**हेतुशून्य०**—सुधानुधावनं जातं मार्गेऽस्मिन्मौक्तिकान्तिके ।
अन्वेष्टुमन्यतो यामि पदवीयं न सुभ्रुवः ॥
विश्व०—**निर्हेतु०**—गृहीतं येनासीः &c.

४६ प्रसिद्धिविरुद्धः.

वाम०—**लोकविरुद्धम्**— (सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।
,, (देशवि०) अक्षोटनालिकेराद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥
,, (कालवि०)—कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत ॥
,, (स्वभाववि०)—मत्तालिसङ्गमुखरासु च मञ्जरीषु
सप्तच्छदस्य तरतीव शरन्मुखश्रीः ।
,, (स्वभाववि०)—भृङ्गेण कलिकाकोशस्तथा भृशमपीड्यत ।
यथा गोष्पदपूरं हि ववर्ष बहुलं मधु ॥
भोज०—**अतिमात्रम्**—भृङ्गेण कलिकाकोशस्तथा भृशमपीड्यत ।
ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्प्रदप्रं यथा मधु ॥
रुद्रटः—**अतिमात्रम्**—तव विरहे हरिणाक्ष्याः प्लावयति जगन्ति नयनाम्बु ।
दण्डी—**देशविरुद्धम्**—कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।
कलिङ्गवनसम्भूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।
इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशीम् ॥

,, **कालविरुद्धम्**—पद्मिनीनक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती ।
मधुरुत्फुल्लनिचलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥
श्रव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः ।
हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥

,, **लोकविरुद्धम्**—आधूतकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥

प्रताप०—**अतिमात्रम्**—मा भूदेकार्णवं विश्वमिति संकोचिताश्रुभिः ।
अरण्ये हूणनारीभिरसंख्या निम्नगाः कृताः ॥

,, **विरुद्धम्**— } दिश्युत्तरस्यां नेदीयानुद्वेलो लवणार्णवः ।
,, ,, (दिग्विरु०)— }
,, ,, (देशविरु०)—मरुदेशेऽपि गंगा नः पिपासां शमयिष्यति ॥
,, ,, (लोकविरु०)—अरण्यमहिषोदग्रविषाणोदरजन्मनाम् ।
महत्यर्घेऽपि मुक्तानां स्त्रियो गुंजाविभूषणाः॥

विश्व०—**प्रसिद्धिविरुद्धम्**— } ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः ।
,, ,, (लोकवि०)— }
,, ,, (कविसमयवि०)—पादाघातादशोकस्ते संजातांकुरकण्टकः ।

भोजराज defines अतिमात्र as यत्सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते ।

४६ प्रसिद्धिविरुद्धः.

भोज०—**विरुद्धम्**— } सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरीति । (see वामन.)
,, ,, (दे०प्र०वि०) }
,, ,, (का० प्र० वि०)—पद्मिनीति । } —(see दण्डी.)
,, ,, (लो० प्र० वि०) आधूतेति । }

भोजराज defines विरुद्ध as,

विरुद्धं नाम तद्यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥
यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपि दृश्यते ।
तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शुद्धबुद्धयः ॥

युक्त्यौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्त्विह कश्चन ।
अनुमानविरोधः स कविमुख्यैर्निगद्यते ॥
धर्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।
तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥

४७ विद्याविरुद्धः.

वामनः—**कलावि०**—कालिंगं लिखितमिदं च यस्य पत्रं
पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकाग्रम् ।

,, **धर्मशास्त्रवि०**—कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां महीजयः ।

,, **अर्थशास्त्रवि०**—अहंकारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ।

,, **कामशास्त्रवि०**—दशनांकपवित्रितोत्तरौष्ठम्
रतिखेदालसमाननं स्मरामि ।

,, **मोक्षशास्त्रवि०**—देवताज्ञानतो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसम्पदा ।

भोज०—**विरुद्धम्**—(ध०आ०वि०) असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥

,, (अ० आ० वि०)—कामोपभोगेति । (see वामन above)

,, (का० आ० वि०)—तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दशनांको विराजते ।
पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्तते ॥

,, (युक्ति०अ० वि०)—सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम् ।
कस्य मनो नानन्दयति कूर्मपृष्ठस्थितं कमलम् ॥

,, (औ० अ० वि०)—पट्टांशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्याः प्रोच्छति ।
अतिगुरुककुरकुम्भीभरेण स्वेदार्द्रितं वदनम् ॥

,, (प्र० अ० वि०)—यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीत् स्मराभोऽनुपमो भवान् ॥

दण्डी—**सौगतदर्शन-न्यायवि०**—सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।
तथा हि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥

,, **सांख्यरूप-न्यायवि०**—कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।
असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥

,, **श्रुतिरूप-आगमवि०**—अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।
विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥

दण्डी—स्मृतिरूप-आग० वि०—असाविति । (see भोजराज above)
,, **नाट्यकलावि०**—वीरशृंगारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।
रुद्रटः—**निरागमम्**—सततं स राजसूयैरीजे विप्रोऽश्वमेधैश्च ॥
विश्व०–**शृङ्गारशास्त्रवि०**—अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः ।

४८ अनवीकृतः.

विश्व०–**अनवीकृत०**–सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥

४९ सनियमपरिवृत्तः.

५० अनियमपरिवृत्तः.

५१ सविशेषपरिवृत्तः.

५२ अविशेषपरिवृत्तः.

विश्व०–**अनियमे नियमः**—आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।
तरंगावलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ॥
,, **नियमेऽनियमः**—"आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते"॥
,, **अविशेषे विशेषः**–"हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे"॥
,, **विशेषेऽविशेषः**–"यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः"॥

५३ साकांक्षः.

विश्व०–**साकांक्षता**—ऐशस्य धनुषो भंगं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।
स्त्रीरत्नं च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ॥

५४ अपदयुक्तः.

विश्व०–**अस्थानयुक्तता**–आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी &c

५५ सहचरभिन्नः.

प्रताप०–**सहचरच्युत०**–शान्त्या श्रुतं ह्रिया नारी मन्मथेन रतोत्सवः ।
श्रुतेन धिषणा वन्यवृत्त्या जीवन्ति शात्रवाः ॥
विश्व०–**सहचराभिन्नता**–सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।
खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः ॥

५६ प्रकाशितविरुद्धः.

विश्व०–**प्रकाशितविरुद्धता**–"कुमारस्ते नराधीश श्रियं समधिगच्छतु"।

५७ विध्ययुक्तः.

विश्व०–**विध्ययुक्तता**—" आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति ॥

५८ अनुवादायुक्तः.

विश्व०–**अनुवादायुक्तता**—चण्डीशचूडाभरण! चंद्र! लोकतमोपह ।
विरहिप्राणहरण! कदर्थय न मां वृथा ॥

५९ त्यक्तपुनःस्वीकृतः.

विश्व०–**निर्मुक्तपुनरुक्तत्व०**—लग्नं रागावृतांग्या &c.

६० अश्लीलः.

भोज०–**अश्लीलम्**—उद्यतस्य परं हन्तुं स्तम्बस्य विवरैषिणः ।
पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥

प्रताप०–**अश्लीलम्**—(see example of अश्लील as a पददोष.)

विश्व०–**अश्लीलम्**—हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥

६१ व्यभिचारिशब्दवाच्यता.

विश्व०–" जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने "।

६२ रसशब्दवाच्यता.

विश्व०–" तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ।
चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥ "

६३ स्थायिभावशब्दवाच्यता.

विश्व०–" अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे । "

६४ अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः.

विश्व०–धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥

६५ विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः

विश्व०—The same as given by Mammata.

६६ प्रतिकूलविभावादिग्रहः.

विश्व०—" मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् । "

६७ पुनःपुनः दीप्तिः.

रुद्रटः—विरसः—(अत्र वेणीसंहारषष्ठोऽङ्को निदर्शनम्) ।
विश्व०—पुनः पुनः दीप्तिः—(कुमारसंभवे रतिविलापे ।)

रुद्रट defines विरस as:—

यः सावसरोऽपि रसो निरन्तरं नीयते प्रबन्धेषु ।
अतिमहतीं वृद्धिमसौ तथैव वैरस्यमायाति ॥

६८ अकाण्डे प्रथनम्.

भोज०—रुद्रटः—विरसः—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहीहि किं तपसा ।
सफलय यौवनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु मया॥

प्रताप०—विरसः—चंद्राननाः कटाक्षैर्नः पश्यतामृतवर्षिभिः ।
शोचित्वालमिति क्लिष्टाः किरातैश्चोलसुभ्रुवः ॥

विश्व०—अकाण्डे प्रथनम्—वेणीसंहारे द्वितीयांके प्रवर्तमानेऽनेकवीरसंक्षये दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृंगारप्रथनम् ।

६९ अकाण्डे च्छेदः.

विश्व०—The same as given by Mammata.

७० अङ्गस्यातिविस्तृतिः.

विश्व०—किराते सुरांगनाविलासादिः.

७१ अंगिनोऽननुसंधानम्.

विश्व०—The same as given by Mammata.

७२ प्रकृतिविपर्ययः.

भोज०—अपदम्—आवर्ज्य पीड्यते यथा कुक्कुरो नाम मम भर्त्ता ।

प्रेक्षत राजकुलकर्मकरा अहह कस्य क्रन्दामि ॥

रुद्रटः—**ग्राम्यम्**—प्रागलभ्यं कन्यानामन्याजो मुग्धता च वेश्यानाम् ।
वैदग्ध्यं ग्राम्याणां कुलजानां धौर्त्यमित्यादि ॥

,, **वक्तृग्राम्यम्**—तत्र भवन् भगवन्निति नार्हत्यधमो गरीयसा वक्तुम् ।
भट्टारकेति च पुनर्नैवैतानुत्तमप्रकृतिः ॥

,, **वस्तुग्राम्यम्**—तत्र भवन् भगवन्निति नैवार्हत्युत्तमोऽपि राजानम् ।
वक्तुं नापि कथंचिन्मुनिमपि परमेश्वरेशेति ॥

विश्व०—**प्रकृतिविपर्ययः**—धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् छद्मना वालिवधः ।, or उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृंगारवर्णनम् । &c.

भोजराजः—defines अपद as

विभिन्नप्रकृतिस्थादिपदयुक्त्यपदं विदुः ।

रुद्रट defines ग्राम्य as:—

ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारवेषवचनानाम् ।
देशकुलजातिविद्यावित्तवयःस्थानपात्रेषु ॥

Again यदनुचितं यत्र पदं तत्तत्रैवोपजायते ग्राम्यम् ।
तद्वक्तृवस्तुविषयं विभिद्यमानं द्विधा भवति ॥
वक्ता त्रिधा प्रकृत्या नियतं स्यादधममध्यमोत्तमया ।
तत्र च कश्चित् किंचिन्नैवार्हति पदमुदाहर्तुम् ॥

७३ अनंगस्याभिधानम्.

विश्व०—The same as given by Mammata.

The following faults I have not been able to include under any of the faults mentioned by Mammata.

वाम०—(**अप्रयुक्त०**)—No example is given.

भोज०—(**अपार्थ०**)—जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः ॥

दण्डी—(**अपार्थ०**)—समुद्रः पीयते दैवैरहमस्मि जरातुरः ।
अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावणः प्रियः ॥

प्रताप०–(**अपार्थ०**)–कुतः शुष्यदपो नद्यः का वार्ता चोलमण्डले ।
फणाः सहस्रं शेषस्य भारः कति कुलाचलाः ॥

रुद्रटः—(**अपहेतु०**)–तव दिग्विजयारम्भे बलधूलीबहलतोयजनितेषु ।
गगनस्थलेषु भानोश्चक्रमभूद्रथभराभिज्ञम् ॥

भोज०–(**खिन्न०**)–विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं दोलिकया नीयमाना ।
रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥

,, (**परुष०**)–खाद विषं पिब मूत्रं नीयसे माय्यां पततु ते व्रजम्।
दन्तखण्डितस्तनी क्षिप्त्वा सुतं शपति माता ॥

,, (**निरलंकार०**)–कोलाः खनन्ति मुस्ताः गृध्राः खादन्ति मृतकमांसानि ।
उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वायन्ति॥

प्रताप०–**परुष०**–दावानले धनं सद्यः क्रियन्तामर्भका इमे ॥

,, **निरलंकृति**—आघ्राय सुरभेर्योनिमुन्मुखैर्दीर्घमेहनैः ।
महोक्षैर्लंबमानाण्डैर्विष्वग् व्याकुलितं वनम् ॥

वामन defines अप्रयुक्त as मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिन्
तन्मायादिकल्पितार्थप्रयुक्तम्.

भोजराज defines अपार्थ as,

,, ,, समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं वचः स्मृतम् ।
,, ,, खिन्न as,
,, ,, जात्याद्युक्तावनिर्व्यूढं खिन्नमाहुर्महाधियः ।
,, ,, परुष as,
,, ,, यत्तु क्रूरार्थमत्यर्थं परुषं तु तदुच्यते ।
,, ,, निरलंकार as,
,, ,, यदलंकारहीनं तन्निरलंकारमुच्यते ।

रुद्रट defines अपहेतु as

अपहेतु रसौ यस्मिन्केनचिदंशेन हेतुतामर्थः ।
याति तथात्वे युक्त्या बलवत्या बाध्यते परया ॥

KÂVYA PRAKÂSHA.

ULLÂSA. VII

NOTES.

Introduction

In the first Ullâsa, Mammata has thus set forth the nature of a poem:--A * poem consists of words and meanings without faults, with excellences, and (sometimes) without ornaments. From this definition of a poem it will be seen that among the characteristics of a poem, that which stands first in order and importance is ' faultlessness.' This feature preponderates over all the others. The conspicuous position assigned to this characteristic is due to the fact that a poem possessing even a multitude of excellences &c. does not charm, if vitiated by a single fault; just as the body of a woman, even of a surpassing beauty, does not attract, if infected with a single spot of leprosy. (Kavyâ darsha 1–7). Whilst it is possible to derive some pleasure, at least, from a poem that is untainted by a single fault, even though not possessing any excellence &c. In the case of such a poem, 'freedom from faults' itself may be said to constitute an excellence.

But 'faultlessness' is a negative term, or to use the technical terminology of the Nyáya, it is a negative category, a kind of nonexistence, ' the nonexistence of faults,' and as such does not admit of a self—dependent description. The

* तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि । Kavyap. Ull. I, fourth verse, first line.

declaration of its nature is dependent upon that of its correlate, the positive categary corresponding to it, *i. e.* the faults themselves.

Thus an inquiry into the nature of 'faults' must be set on foot. Its necessity is made evident by the following two considerations:—

Firstly–that it is impossible to understand what 'faultlessness' means, unless we have a full knowledge of the various faults themselves; and secondly, that it is also impossible to avoid faults, as Rhetoricians tell us we should do, unless we acquaint ourselves with what we are told to avoid.

As for what is said, 'that according to Vàmana who defines 'faults' as the 'Opposite of excellences,' it is excellences only that deserve to be described and not faults;' it is not right, for we may, with an equally good reason, invert the order, and define 'excellences' as the 'opposite of faults,' and besides, the above definition is not right, since faults occur even when excellences are present.

Our author, therefore, *after having described the nature of a poem, first states a general definition of 'faults,'* before entering into a detailed account of them; for, unless the general is known, no desire for a knowledge of the particular is possible.

KARIKA I.

A fault is that from which springs depression of the principal sense. The principal sense is flavour. the literal sense is also called principal (only † second arily) inasmuchas flavour resides in it. Words and others (i. e. letters and their multiform arrangements) are useful to both; hence a fault resides in them also.

---

† वाच्ये भार्क्तं मुख्यत्वमित्यर्थः—Kam.

A FAULT DEFINED.

Poems may be divided into two kinds:-Flavorous and Flavourless. Flavour constitutes the essence of one; a striking sense or idea, that of the other. Let us bear this division in mind, while we analyse the definition of a fault.

मुख्यार्थहतिः is here a Bahuvrîhi compound, in which the first member is not in apposition with the second.

That this व्यधिकरण Bahuvrîhi compound is sanctioned by Pânini, is indicated by the sûtra * सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । where he says, that in a बहुव्रीहि a word in the locative case and an attributive should be placed first, thus implying that the first member may be in a case different from that of the second.

The word मुख्यार्थ means (Flavour) रस, which by regular derivation from the root रस् 'to taste, or 'relish' signifies 'what is tasted or relished.' So under this term are also included the 'conditions' (भाव &c)'permanent' (स्थायि) and 'Accessory' (व्यभिचारि.) This is as regards a flavorous poem.

In a flavourless poem मुख्यार्थ means the literal sense; for, there is no flavour there, which a fault can depress. This sense is also apprehended as striking owing to its association with a flavour.

This sense is called principal, because it serves the purpose of bringing a flavour into manifestation, through what are called the 'Excitants' (विभाव) and the 'Ensuants' (अनुभाव) &c.

The general meaning of मुख्यार्थ then, applicable to all poems, flavorous and flavourless, is the object of an appre-

---

* Pânini II. 2. 35; on this Bhattoji says:—
सप्तम्यन्तं विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाव्यधिकरण-पदो बहुव्रीहिः ।

hension which is principally intended in a poem *i. e.* which produces strikingness.

The word शब्द, etymologically means 'that which is made the object of a verbal congnition;' and hence includes a word and a sentence only. Thus, *the word* आद्य *in* शब्दाद्या: includes *letters and their arrangements.* Otherwise *i. e.* if we do not restrict the meaning of शब्द to पद and वाक्य only, letters also being included under शब्द, the plural शब्दाद्या: would be unintelligible (there remaining only two things शब्द and रचना). A fault resides in these शब्द and others, because they are useful to both a flavour and a literal sense, *i. e.* they produce in our minds the apprehension of a flavour by enabling us to understand विभाव &c, which are nothing but literal senses.

The word ' हति ' cannot mean ' destruction ' here; for, a fault does not destroy a flavour which is experienced even from faulty verses. The Vritti says that हति *means ' depression; '* but it cannot mean that; for, in that case, the definition would not extend to such faults as च्युतसंस्कृतित्व &c, which do not cause the production of a flavour. Nor can it mean 'non-production,' for, in that case, the definition would not extend to such faults as श्रुतिकटुत्व &c, where a flavour is produced but depressed. Besides the non-production or depression of a sense (and the principal sense is but a sense) is not at all dependent upon a fault. It must then mean 'non-production or destruction of the intended apprehension.'

The intended apprehension is firstly, undelayed, and secondly, of an undepressed flavour in a flavourous poem, and of a pleasing sense or idea in a flavourless poem.

A. There is non-production of the intended apprehension in the following cases;—

a. Where the apprehension itself is not produced.

b. Where the apprehension is produced but after much delay.

c. Where the apprehension is produced but

(1) The flavour is depressed (in a flavorous poem) or

(2) The idea is not striking (in a flavourless poem.)

B. Destruction of the intended apprehension is either:—

Direct as in the case of flavour--faults or Indirect as in the case of word-faults and sense-faults.

There, too, in some, as in असमर्थत्व &c, this Indirectness is through nonapprehension of sense. In some, as in निहतार्थत्व &c, it is through delay; in some, as in च्युतसंस्कृतित्व &c, through non-apprehension of the sense of a sentence. There, too, in some, as in क्लिष्टत्व &c, it is through delay; in some as in निरर्थकत्व &c, through producing dissatisfaction in the mind of a man of taste; in some, as in अमतपरार्थत्व विरुद्धमतिकृत्त्व &c, through bringing out a contrary or unsuitable sense. some faults such as व्याहतत्व &c, destroy, when they are known; others, such as निहतार्थत्व &c, by their very nature.

Thus, the most correct definition of a fault is:—

that from which proceeds non-production or delayed production or destruction(direct or indirect) of the apprehension of an undepressed flavour or a pleasing sense (idea).

General divisions of faults.

Faults may be divided into two kinds:--Permanent (नित्य) and occasional (अनित्य).

'Permanent faults' may be defined as those which cannot be justified except on the ground of Imitation. 'Occasional faults' are those that are other than these *i. e.* which can be justified on other grounds also; as for instance, अप्रयुक्तत्व may be justified on the ground of Paronomasia (श्लेष).

Both these faults may be again divided into three kinds:-

I. Word-faults, which are apprehended previous to the apprehension of the sense of a word or sentence (शब्ददोष).

II. Sense-faults which are apprehended after the apprehension of the meaning of a word or sentence and indirectly depress the flavour (अर्थदोष).

III. Flavour-faults which are also apprhended after the apprehension of the sense of a sentence and which directly depress the flavour (रसदोष).

Of these, word-faults may be divided into

Faults { of a word (पददोष). / of a part of a word (पदांशदोष). / of a sentence (वाक्यदोष).

It should be noted here, that a word (पद) is different from a part of a word (पदैकदेश), since the former is a noun, or a verb, or a base of either; whilst the latter is a termination, case &c.

Of these, faults of a word will be described first, inas muchas it is words that enter into the composition of a sentence.

But it may be urged that just as words are the constituent parts of a sentence, so the parts of a word are the constituent parts of a word; thus the description of the faults of a part of a word should, also, by parity of reasoning, precede that of the faults of a word. To this, the reply is, that the question of precedence has relevancy to such subjects only, as are distinct, and demand separate instruction. Now, faults of a word and faults of a sentence are distinct subjects, and, therefore, demand separate instruction; hence a reason has been given why the description of the former should precede that of the latter.

But faults of a part of a word do not constitute a distinct subject, and do not therefore require separate instruction. They are identical with the faults of a word and the purpose of explaining them will have been served by extending to them the instruction on the faults of a word.

If it however be said:—'Let the faults of a part of a word be made the principal subject of instruction, and then let that instruction be extended to the faults of a word.' 'This will not do,' we reply. 'For, there are certain faults among the faults of a word, that are

exclusively the faults of a word, and have no correspondence to the faults of a part of a word. Such being the case, it is impossible to extend the instruction on the faults of a part of a word to these faults of a word which form a new distinct subject altogether, and therefore demand separate instruction. If we adopt our objector's alternative, we shall have, in the first place, to impart instruction on the faults of a part of a word, secondly, to extend this instruction to such faults of a word as correspond to the faults of a part of a word, and thirdly, to impart new instruction on such faults of a word as have no correspondence to the faults of a part of a word. We therefore reject this alternative on the ground that it is cumbrous.'

Our author now *states particular definitions* of faults and first of the faults of a word.

PARTICULAR DEFINITIONS AND DIVISIONS OF FAULTS

KARIKAS II AND III,

The faults of a word are:—1 Cacophony, 2 Solecism, 3 Unemployedness, 4 Powerlessness, 5 Obsoleteness, 6 Improper Signification, 7 Unmeaningness, 8 Inexpressiveness, 9 Threefold Indecency, 10 Ambiguity, 11 Unintelligibility or Technicality, 12 Vulgarity, 13 Irregular Indication, 14 Obscurity, 15 Prominent Non-mention of the Predicate or of the Apodotic or of the Emphatic, and 17 Repugnant Suggestion.

Of these 16, the last three belong to a compound word only, the rest belong to a word simple as well as compound.

An objection is here raised:—Logical method consists of two parts:—Division and Definition. Both are necessary. Divisions must be stated inasmuchas by means of them, all the definitums or the things to be defined are known; and unless we know what the definitums are, it is impossible to know of what, the definitions are given. Definitions must also be stated, for, without them, the definitums remain unexplained. Now, in the Karika above given, are Divisions stated or Definitions? If it be said that divisions are stated in it, there would be

no definitions, and if it be said that definitions are stated in it, there would be no divisions. Thus, either way, the Karika remains incomplete.

The answer to this objection is that, in the Karika, both divisions and definitions are stated. Words in their customary senses are to be considered as expressing the divisions of faults, and the same words in their etymological senses are to be considered as expressing the definitions of faults. As in the Nyâya sutra, घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणींद्रियाणि भूतेभ्यः। * the various words घ्राण &c give us both divisions and definitions, in their customary and etymological senses, respectively. If it be further said, that when this Karika is looked upon as stating the definitions of faults, the word त्रिधा in त्रिधाऽश्लीलम् is useless, for, it can signify only a division, and thus serves no purpose in a definition. We reply—that the word त्रिधा there shows that the definitions of अश्लील are three, for the word अश्लील has no power to convey, by derivation, a sense which will include all the three things manifesting व्रीडा, जुगुप्सा and अमंगल.

CACOPHONY (श्रुतिकटुत्व)

The faulty word called 'Cacophonic' consists of *harsh letters i e* of such letters as manifest the excellence called Energy (ओजस्) and depress the principal sense. Such letters are faulty only in the case of a flavour that is possessed of the excellence 'sweetness' (माधुर्य); for, in the Heroic, the Disgustful and the Furious, they heighten the flavour and do not depress it, and therefore they are not faulty there. Cacophony is instanced in अनंग &c.

Here कार्तार्थ्य *is* the faulty word, inasmuchas it consists of harsh letters. The fault consists in the choosing of words causing painfulness to the ear, and thus tending to depress the flavour.

The fault cannot consist in the production of pain merely: for, in that case, cacophony would be a fault, which it is not, even in the case of the Furious &c. If it be said that a harsh word gives pain to the ear, only when it is placed in the midst of words manifesting sweetness; we ask you:—does it give you pain, by its being known as placed in that situation, or simply by its being in that situation. The first alternative is impossible; for, in that case, harsh words, even though

---

* Vide न्या० सू० अ० १ आ० १ सूत्र १२ । जिघ्रतीति घ्राणमित्यादिरूपयोग्यार्थो लक्षणं बोध्यः ।—Prabhâ.

it is not known which particular flavour they manifest, would cease to be painful, at the very hearing of them. This is not a desirable result, because it is opposed to experience.

As for the second alternative, there is no authority other than your own * statement for it. There is, really, no reason why, to men, who do not know whether harsh words are placed in the midst of soft words &c, Cacophony should give pain in one place (as in the Erotic &c), and not in another (as in the Furious &c ‡). † Besides, if we accept the first alternative as the true one, still, it does not hold good when the grammarian is the speaker, for, according to the first alternative, Cacophony ought to be a fault there, but it is not, as Mammata will himself declare afterwards.

DISTINCTION BETWEEN (श्रुतिकटुत्व) AND (प्रतिकूलवर्णत्व)

The following are the various points of difference between the two:—

1 श्रु० Consists of harsh letters only; whilst प्र० of both harsh and sweet.

2 श्रु० Gives pain to the ear, and through it, causes depression of flavour; whilst, प्र० causes depression of flavour only. Soft letters, for instance, do not cause painfulness to the ear, in the Furious.

3. The sphere of श्रु० is limited, that of प्र० is wide. For instance, श्रु० is a fault in those poems only, that contain the Erotic, the Pathetic or the Quietistic flavour; whilst, प्र० is a fault in all.

4. The presence of a single harsh letter constitutes श्रु०; therefore, it is the ' fault of a word;' whilst, for प्र०, many harsh letters are required; hence, it is the ' fault of a sentence'. (vide प्रतिकूलवर्णत्व).

5 श्रु० is an occasional fault, and is found in flavourless poems also. प्र० is a permanent fault and is found in

---

* सत्यादय इति । ' सत्येन शापयेद्विप्रं ' इत्यादिरमृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थः । Pr.

‡ नान्यत्रेतीति । न रौद्रादिरसे इत्यर्थः । Pr.

† ननु माधुर्यव्यंजकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्वेजकमित्येवानुभव इति । Pr.

flavourous poems only. (Vide प्रतिकूलवर्णत्व). The following are the cases where श्रु० is no fault:—

(*a*) Where a grammarian is the speaker. The word gives him no pain, because, he knows its nature *i. e.* that it is harsh.

(*b*) When the same is the hearer. The word does not cause pain to such a hearer, on the same ground mentioned in (*a*).

(*c*) When there is Imitation of another; here, another's words are to be imitated, and hence, there is no choice left to employ better words.

(*d*) When the flavour is the Furious &c; here, the words are quite consonant with the flavour, and, therefore, do not cause pain.

(*e*) When the poem is flavourless; here, there is no depression of the principal sense *i. e.* of flavour.

6. + Althogh the same (*i. e.* harsh) letter may constitute श्रु० and प्र०, yet the grounds of their faultiness, in each case, are distinct. In श्रु०, the apprehension of flavour is not produced, owing to the absence of such letters as will bring out the intended flavour. In प्र०, the apprehension of flavour is obstructed, owing to the presence of such letters as are not consonant with the intended flavour.

2 SOLECISM (च्युतसंस्कृतित्व).

The faulty word called 'Solecistic' is that, which is without its grammatical characteristic. That is, according to * Kamâlakara, that, the division of which into a base and

---

(+) उपधेयसांकर्येऽपि उपाध्योरसांकर्यात् । तथाहि, अत्र प्रकृतरसव्यंजकवर्णाभावाद्रसोद्बोधरूपं कार्यं न जायते, प्रतिकूलवर्णे तु प्रकृतरसप्रतिबंधकैर्वर्णैः प्रतिरुध्यत इति—Sár.

*व्याकरणं प्रकृतिप्रत्ययविभागः, तस्य लक्षणं बोधकं सूत्रं, तद्धीनं तदविषयः।'व्याकरणेन लक्ष्यते इति लक्षणं, साधुत्वं तद्धीनत्वम्' इति सुबुद्धिमिश्राः—Kam.

a termination, is not intimated by a grammatical sûtra, or better (according to सुबुद्धिमिश्र), that, which is not correct according to grammar. The fault is instanced in एतन्मन्द &c.

Here, the word अनुनाथते *is* faulty, inasmuchas it is without its grammatical characteristic. Now, on the authority of Kâtyâyanâ's * Vârtikâ that "नाथ् *takes Atmanepadi terminations, only when it is used in the sense of 'praying for'* (आशिष्)," *Atmanepadi termination is directed of* नाथ्, *only when used in the sense of 'praying for', as in the example 'he prays for ghee.'* This rule is transgressed here in the use of the word अनुनाथते, to which, Atmanepadi termination is applied, although *it is used here in the sense of 'soliciting'* (याचना). It should not be said that the word अनुनाथते is used here, also, in the sense of "praying for;" for, then त्वां would not be (as it now is) connected with अनुनाथते as its object. It is only the 'prayed-for' thing that becomes the object of अनुनाथते, when used in the sense of 'praying for;' *we should therefore read* अनुनाथति स्तनयुगं &c.

The statement, of the author of the Pradîpa, that Atmanepadi termination is directed on the authority of 'the Sutra' instead of that of 'the Vârtika,' is an error.

As in Sanskrit, so, in the various Prakrit dilects, such as सौरसेनी &c. is the fault of solecism to be understood, when words want the peculiarities assigned to them by the respective grammars. Local and provincial words are to be looked upon as not opposed to grammar, but as not falling under its province. Proper names such as डित्थ &c. in sanskrit, and लडह &c. in Prakrit, are to be considered as grammatical, by the sûtras (*) उणादयो बहुलम्, & लडहादयो बहुलम्, respectively.

An objection :— The word अनुनाथते is grammatically quite correct taken by itself, but is faulty, only in relation to the meaning of 'soliciting.' The fault is, thus, a sense-fault and not a word-fault.

Reply :— The following are the tests of a word-fault and a sense-fault respectively. (a) If a fault disappears on the alteration of a faulty word,

---

* वार्तिक on Pânini (1-3-21)

* Pânini (3-3-1).

is a word-fault. (b) If a fault does not disappear on the alteration of the faulty word, it is a sense-fault.

The present is a word-fault, because, it disappears on the change of अनुनाथते to अनुनाथति or प्रार्थयते.

The fault consists in the non-apprehension of the meaning of the word or sentence. Thus, it is no fault in an Imitation, where it is not intended that the words imitated should convey a meaning.

Upon this, Udyota remarks (that it is known) that the knowledge that a word is incorrect, does not necessarily lead to the non-apprehension of the meaning. The incorrect word may put us in mind of the correct word, and, thus, may enable us to understand its meaning. Besides, it is admitted by all, that the incorrectness of a word does not deprive it of its power of denotation; and, even though a word has lost that power, owing to its being incorrectly used, an erroneous supposition, that it has not lost it, may lead us to the apprehension of the meaning. If the knowledge of the incorrectness of the word be regarded as obstructing the meaning of a sentence, it would be impossible to understand such poems as are written in the various provincial dilects. The fault, therefore, consists in the feeling of dissatisfaction, in the mind of the hearer of a poetic sensibility, who observes the use of an incorrect word in the midst of others, perfectly grammatical, and, therefrom infers the meagreness of the poet's powers of composition.

3 UNEMPLOYEDNESS (अप्रयुक्तत्व).

The faulty word called 'Unemployed' is a word used in a form, which, though admitted as correct, is not approved by the poets; as in यथा &c.

Here, the word दैवत, which is used in the 'masculine gender,' *is not used in that gender by any (poet), even though the Amarkôsha directs the use of the word, in both the masculine and neuter genders.*

The fault does not consist in the word's not possessing the power to express a meaning; for, it has that power; nor does it consist in one's not recollecting the meaning of that word; for, when once the meaning is apprehended from the dictionary, there is no counteracting cause obstructing its recollection. The § fault cannot even consist, simply, in a delayed apprehension of the meaning of the word, for, even though the meaning of the word is, sometimes, immediately apprehended, still the word is perceived as faulty.

The fault really consists in the production of an extreme delay, in the apprehension of the principal meaning, owing to the reader's mind being perplexed by the unnecessary transgression of the tradition of the poets. For this reason, it is no fault in an Imitation. It is no fault in a Paranomasia (श्लेष), Rhyme (यमक) &c. also, owing to an absence of perplexity, in the mind of the hearer, who sees that the word in that form, although not used, otherwise, by poets, is, however, used by them, for those purposes.

Distinction between अप्रयुक्तत्व and असमर्थत्व.

In the first, the prohibition of the use of a word is absolute; in the second, it is conditional. For instance, a word like दैवत is never used by the poets in the masculine &c; whilst, the use of a word like हन्ति in the sense of 'going' is prohibited, only when the word is not in juxtaposition with some other as उत्, पद्;

Or, according to S. D., * words, conveying one meaning, are the subject of the first; those, bearing more than one, of the second; or, according to Sanketa, † one sense is not overpowered by another, in the first; whilst, in the second, the desired sense is overpowered by another; but this another sense cannot be connected with the sense of any other word in the sentence. For instance, the sense 'killing' of हन्ति overpowers the desired sense 'going,' but cannot be connected with the sense of 'Ganges,' because, 'Ganges' is incapable of being killed. (Vide निहतार्थत्व.)

---

§ पदार्थोपस्थित्यविलम्बेपि दोषत्वानुभवादाह । वस्तुतस्त्विति—Pr.

* अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयं, असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् ।—S. D.

† अर्थान्तराद्व्याघाताभावेऽप्रयुक्तं, अर्थान्तरेणेष्टार्थस्य व्याघाते स्वस्य चानुपपत्तावसमर्थम्। तथा हि हन्तीत्यत्र गत्यर्थे वधार्थो व्याहन्ति, स्वयं च न घटते, गंगाया वधानुपपत्तेः—San.

Distinction between अप्रयुक्तत्व and च्युतसंस्कृतित्व.

In the first, the form of the word is sanctioned by grammar or the dictionary; in the second, it is not.

4 POWERLESSNESS (असमर्थत्व).

असमर्थ=partially powerless; अ here has the sense of 'smallness'.

The faulty word called 'Powerless' is that, which, although read (in grammar) in some particular sense, has no power to convey that sense; as in तीर्थान्तरेषु &c.

Here, the word हन्ति, although read (*in the Dhâtupâthâ*) *in the sense of 'going'*, has no power to convey that sense (in the absence of an accompaniment).

If it be said that, to talk of powerlessness, in regard to a word, which is admitted as possessed of power, is a contradiction. We reply;–that the the possession of power is conditional; and, therefore, we speak of powerlessness of a word, also conditionally; i. *e.* when the condition, on which the power is dependent, is absent. For instance, the word हन्ति has a power to denote 'going,' only when it is compounded with, or accompained by, some other words, as पद्, उत् &c, or (to put the same in other words) compounded with other words (पद्, उत् &c.), so as to form new words (पद्धति, उद्धति &c.) conveying the senses of a 'way,' 'haughtiness' &c.

The fault consists in the non-apprehension of the meaning of the word, and is permanent.

Distinction between असमर्थत्व & निहतार्थत्व.

In the first, the apprehension of the meaning is absent; in the second, the apprehension of the meaning is delayed.

Or, according to S. D., † the first is never used; the second is employed occasionally, i. e. in a Paranomasia &c; or, according to Sanketa, in the first,§

† इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं, विरलप्रयोगे निहतार्थत्वं ।—S. D.

§ निहतार्थे चार्थान्तरं घटतेऽपि, पादप्रहारे रुधिरसंभवात्—San.

the overpowering sense cannot be connected with the sense of any other word in the sentence; in the second, it can. For instance, the sense 'blood' of शोणित can be connected with that of पादप्रहार, since a kick is likely to draw blood.

Distinction between असमर्थत्व & अवाचकत्व.

A 'Powerless' word can express the intended sense, only when associated with another word. An Inexpressive word cannot express the intended sense, even though associated with another word.

Or, according to S. D., § in the first, the intended sense, as for instance, the sense 'going', of हन्ति is found in the dictionary; in the second, it is not; as for instance, the sense 'luminous day' of दिन is not found in the dictionary.

Some say that this fault is not permanant; because it is no fault in the case of a man who can understand the meaning of 'going' from the word हन्ति, even though it is not associated with another word. 'still,' says Udyota, 'even in this case, there is a fault, and it consists in the delay in the apprehension of the meaning of the word, caused by the hearer's perplexity as to why the poet should have used such an out-of-the-way word by abandoning many others that are well known.' The fault, although residing in a part of a word is, still, a पददोष, because, it resides in the base of a verb, not, in a termination &c. (Vide supra).

5 OBSOLETENESS (निहतार्थत्व)

The faulty word called 'Obsolete' is that, which is employed in a rare meaning, although it has both the senses (i. e. one that is rare & the other that is well known); or, in the words of Pradîpa, which conveys the intended meaning that is rare, through the intervention of the apprehension of an unintended meaning that is well known; as in यावक &c.

Here, the word शोणित is used in *the sense of 'tinged with red,'* the apprehension of which *is obstructed by that of its more usual sense of 'blood'*.

The fault consists in the intended sense being slowly apprehended, owing to the fact, that the ordinary sense, being

§ असमर्थत्वे हन्त्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः। अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः—S. D.

well known, is immediately understood, but that, when it is seen that, that meaning cannot be connected with the meaning of the sentence, the intended sense, then, presents itself to our mind. This, like Unemployedness is no fault in a Paronomasia, Rhyme &c; for, there, a delay in apprehension being approved of, by men of taste, non-delay is not the point.

Distinction between अप्रयुक्तत्व & निहतार्थत्व.

The first is never employed, except in a Paronomasia, Rhyme, &c. The second is used, in even the obsolete sense, in some places, * *i. e.* other than a Paronomasia, Rhyme &c.

6 IMPROPER SIGNIFICATION (अनुचितार्थत्व).

A word is said to have an Improper Signification, when it conveys an improper sense *i. e.* a sense, that suggests a property, derogatory to the intended sense, which is the object under description; as in तपास्विभिः &c.

Here, the word 'animals', quite independently of another word, *brings out the* inconsistent (*notion of*) *cowardice*, with reference to the heroes, who are, here, the objects under description; because, cowardice is seen to be possessed by animals. The fault consists in the apprehension of a sense derogatory to the intended sense; therefore, it is a permanent fault. Upon this, Udyota remarks that, this fault cannot be called permanent; since, if the idea of cowardice be not apprehended in connection with animals, then the apprehension of the improper sense would not arise.

Distinction between अनुचितार्थत्व & विरुद्धमतिकृत्व.

In the first, the word, standing by itself, brings out a derogatory notion; in the second, it requires the assistance of another word, to do the same.

---

* क्वचिदिति । श्लेषयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थ एव प्रयोग इति ततो भेदः—Pr.

7 UNMEANINGNESS (निरर्थकत्व).

The faulty word called 'Unmeaning' is that whose meaning is not intended, and *which is used for the purpose of merely filling up the metre.* The word 'merely' excludes such particles as च &c., when they are used in the sense of 'conjunction' &c. Such particles as खलु &c., are not faulty, when they beautify a sentence, and when they serve the purpose of a Rhyme, Paronomasia &c. *Such words* as come under this fault. *are particles* च &c, and the terminations of the plural number &c. The fault is instanced in उत्फुल्ल &c.

Here, the word हि is unmeaning, because, its meaning is not intended.

It cannot mean 'because;' for, in the verse, no two things are stated, standing to each other in the relation of cause and effect. Nor can it mean 'only,' in connection with मम; for, such a restriction is inconsistent with the nature of the object of praise. Nor can it mean 'certainly,' for, 'certainly' cannot be predicated of the act of fulfilling, which, the Imperative Mood shows, is to take place in the future. प्र is also unmeaning here. If it be said, however, that its meaning is intended, then it would give rise to the meaning of प्रसिद्धि, which is not wanted here. It would thus be an example of Inexpressiveness. So वि also is here unmeaning.

The fault consists in the dissatisfaction, of the hearer of a poetic sensibility, caused by the (unnecessary) use of an unmeaning word; or, in his perplexity to discover the motive of the poet in using such a word, thus, producing a delay in the apprehhesion of the meaning of the sentence.

It cannot consist in the nonapprehension of the meaning; for, the whole meaning of the sentence is apprehended from the other words of the sentence. Nor can it consist, as in प्रतिकूल, in an opposition to a flavour; for, then the particles च &c. inasmuchas their nature is the same, would oppose a flavour, even when they convey a meaning. This is, however, no fault, in a Rhyme, Paronomasia, &c.

Distinction between अधिकपदत्व and निरर्थकत्व.

In the first, no purpose is served by the use of the word, although its sense is not intended. In the second, the word

serves the purpose of at least filling up the metre, although its sense is not also intended.

Distinction between अवाचकत्व and निरर्थकत्व.

In the first, the meaning of the (Inexpressive) word can not be supplied by any other word belonging to the sentence, the word being an essential part of it. In the second, the meaning of the whole sentence is understood without the word.

8 INEXPRESSIVENESS (अवाचकत्व).

The faulty word, called Inexpressive, is that, which is used to express a particular intended object, having a particular intended attribute, which it can never express.

It is of three kinds:—The first is, where a word denotes a particular object, but does not connote a particular attribute. The second is, where a word connotes a particular attribute, but does not denote a particular object. And the third is, where it neither denotes the object, nor connotes the attribute, but expresses another object altogether.

The first, again, is of two kinds;–the first is, where the denotation of the particular object is dependent upon the derivation of the word. And the second is, where it is not so dependent.

A (१) (DENOTATION OF THE PARTICULAR OBJECT, BEING DEPENDENT ON DERIVATION) is instanceed in अवन्ध्य &c.

Here, the word, जन्तु means, (by derivation, from जन् to be born,) 'a man' only, but *can not connote the attribute 'ungenerosity', also, which it is intended to connote,* by the poet, as appears from the fact, that, in the first line, the opposite attribute of 'generosity' is intended to be expressed by 'आपदां विहन्तुः.'

This verse is an example of Inexpressiveness, only as interpreted by Mammata and his commentators; but, another interpretation of the verse is possible. In fact, it has been given by * Mallinâtha, according to which, Inexpressiveness does not occur in the verse. My opinion is, that Mallinătha's interpretation of the verse, is better than that of Mammata's, on the following grounds:–

1st. The reference. to a generous man, which, Mammata's interpretation requires, is irrelevant; the subject being to rouse heroism in Dharma.

2nd. The word जन्तु can not mean an 'ungenerous man,' which meaning this interpretation requires.

A (*b*) DENOTATION OF THE PARTICULAR OBJECT, NOT BEING DEPENDENT ON DERIVATION) is instanced in ह्याधिक् &c.

Here, the word दिन denotes (by usage) a 'day' only, but *cannot connote the attribute, 'luminosity,' also*; which, however, it is made to connote here by the poet, as appears from the fact, that a 'luminous day' is opposed to a 'dark night', expressed by the word तामसी.

B (CONNOTATION OF THE ATTRIBUTE, WITHOUT THE OBJECT) is instanced in जलं जलधरे &c.

Here, the word जलधर connotes the attribute, 'reservoir of water', but has no power to denote an 'ocean'. Al-

---

* Mallinàth thus interprets the verse:—अवन्ध्यकोपस्य अत एव आपदां विहन्तुः निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः। देहिनो जन्तवः। स्वयमेव वश्या वशं गता भवन्ति। अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः। व्यतिरेके त्वनिष्टमाचष्टे। अमर्षशून्येन निष्कोपेन जन्तुना जातहार्देन जातस्नेहेन जनस्य आदरो न विद्विषता च सता आदरो न अमर्षहीनस्य रागद्वेषावकिंचित्करत्वादगण्यावित्यर्थः। अथवा विद्विषा सता दरो भयं न। अतः स्थाने कोपः कार्यः। त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः।—Kirâta canto I. verse 33।

though the word may express 'an 'ocean', by derivation, yet, custom, that is more powerful than Derivation, has fixed the meaning of the word to be a 'cloud'.

The third variety, mentioned above, is also of two kinds:- where a word, instead of expressing the intended object, expresses quite another, (*a*) through its association with a preposition, and (*b*) otherwise. The first of them is instanced in जंघा &c. The second will be exemplified in प्राभ्रभ्राट् &c, an example of Inexpressiveness in a Sentence. The Inexpressive words, there, are निद्रा &c, used in the senses of' Contraction' &c. (respectively).

C (*a*) (EXPRESSION OF ANOTHER OBJECT, THROUGH CONNECTION WITH A PREPOSITION) is instanced in जंघा &c.

Here, the word विदधत्, *has no power to express the sense of 'holding'*, owing to its power being restricted by its connection with the preposition वि. The word विदधत् thus comes to mean 'doing', which it is not here made to mean by the poet.

That this is an example of Inexpressiveness, and not of Powerlessness, as is alleged by some, is clear from the fact, that a similar example is given in sentence–faults, where, it certainly can not be an example of Powerlessness, since the author has himself stated that Powerlessness is never a sentence-fault. Besides, the introduction of an example of Powerlessness in the description of Inexpressiveness would be in violation of all context. Thus, the distinction, drawn by them, between the two, *i. e.* " that, in असमर्थत्व, the word has no power to denote both the object and the attribute, but, that, in अवाचकत्व, the word has no power to denote the attribute only", is not right.

The fault consists in the nonapprehension of the intended meaning, and is permanent.

Distinction between असमर्थत्व and अवाचकत्व.

In the first, the word possesses the power of Denotation, at least, in some cases, (as in पद्धति, उद्धति, &c.); in the second, in no case does the word possess that power.

9 INDECENCY (अश्लीलत्व)

The faulty word, called Indecent, is threefold, owing to its being suggestive of (1) shame, (2) disgust, or (3) inauspiciousness.

The word अश्लील (from अ+श्रीः+ल) literally means that, which is void of elegance. But the word does not include all kinds of inelegance; for, in that case, it would invade the province of Vulgarity; but ,includes those three kinds, which cause the manifestation of shame, disgust, and inauspiciousness. Each of these kinds has, again, many subdivisions; (1) sometimes, the intended sense, of the word itself, is the cause of the manifestation of shame &c; (2) sometimes, the unintended sense of the word, but connected with the intended sense of the sentence, is so; and, (3) sometimes, the unintended sense of the word, although not connected with the intended sense of the sentence, causes, simply, the recollection of shame &c. Some of these varieties only are instanced here.

THE SECOND VARIETY, WHERE AN UNINTENDED SENSE OF THE WORD, BUT CONNECTED WITH THE SECOND SENSE, WHICH IS ALSO YIELDED BY THE VERSE, IS THE CAUSE OF MANIFESTING SHAME is exemplified in साधनं&c.

Here, the word साधन, which is used in the sense of an 'army', expresses another sense, *i. e.* The 'male organ of generation', which sense causes the manifestation of shame.

THE THIRD VARIETY, WHERE, AN UNINTENDED SENSE OF THE WORD, NOT CONNECTED WITH THE SENSE OF THE SENTENCE, IS SIMPLY, THE CAUSE OF THE RECOLLECTION OF ANOTHER SENSE, WHICH CAUSES THE MANIFESTATION OF DISGUST, is instanced in लीलातामं &c.

Here, the word वायु, which is used in the sense of 'wind', reminds us of the sense of 'Ventris Crepitus', which causes disgust. This sense, however, is not required to make the sentence intelligible.

THE FIRST VARIETY, WHERE THE INTENDED SENSE, ITSELF, OF THE WORD, IS THE CAUSE OF THE MANIFESTATION OF INAUSPICIOUSNESS, is instanced in मृदुपवन &c.

Here, the intended sense, itself, *i. e.* 'death' of the word विनाश, is inauspicious.

According to the Vritti, the words साधन, वायु, & विनाश *in these (examples), are suggestive of shame, disgust, & inauspiciousness,* respectively.

The fault consists in the apprehension of a sense that depresses flavour, or diminishes pleasure; or, in the dissatisfaction of the hearer caused by the apprehension of such a sense. This is, therefore, no fault in the Quietistic, where the object is 'renunciation', which is promoted by the apprehension of such a sense. This is, also, no fault in the Erotic; and also, where a future inauspicious event is to be prognosticated; for, there, dissatisfaction is absent.

Words like शिवलिंग, भगिनी, ब्रह्माण्ड &c, are not indecent, inasmuch as the indecent meanings of these words are concealed by association (of लिंग with शिव), usage, and qualitative (गौणी) Indication, respectively, in the three cases.

Distinction between अश्लीलत्व and ग्राम्यत्व.

In the first, there is the presence of an unseemly sense; in the second, there is mere loss of elegance.

10 AMBIGUITY (संदिग्धत्व).

According to Udyôta, the faulty word, called 'Ambiguous,' is that, which yields two senses, thus, giving rise to a doubt as to the intention of the writer or speaker; as in आलिंगित: &c.

Here, the word वन्द्याम् *is ambiguous, since it is doubt-*

ful whether it is the locative of वन्दी, and *means "on the queen taken by force,"* or the accusative of वन्द्या, and *signifies 'laudable'*. It should be noted that both the meanings suit the context.

The fault consists in the non-ascertainment of what is intended to be described. This is, therefore, no fault, where doubt itself is the principal thing; or, where there is ascertainment by means of the context, or, of the prominence of the expressed sense &c.

Bhâskar says, that an 'ambiguous' word is that, which is formed of letters, the natures of which are (*) not determined. This is not right; for, in सुरालयो &c., which is an example of this very, fault, but in a sentence, the natures, of the letters forming the word मार्गण & भूति, are perfectly determined; and yet there is ambiguity. Nor is there, here, any doubt as to the grammatical form of the word, and thus, Pradipa is also not right, when he defines this fault as, "that where there is a doubt, presented by two grammatical forms of a word, one favourable to the bringing out of the intended sense, and the other, to the bringing out of the unintentended sense".

11 UNINTELLIGIBILITY (अप्रततित्व).

The faulty word, called 'Unintelligible,' is that, which is well known in *philosophy only,* but is not known in poetry, grammar, and the dictionary, and is not in current use also; as in सम्यग्ज्ञान &c.

Here, the word आशय *is a synonym of* वासना (signifying "impressions of past actions produced by wrong knowledge") *and is known as such only in the Yoga Philosophy &c.*

The fault consists in the non-apprehension of meaning, by the general reader, who is not acquainted with that particular branch of study. This is, therefore, no fault when the reader is acquainted with that philosophy, or when the speaker utters a soliloquy; in these cases, on the

---

* यत्तु आनिश्चितानुपूर्वीकत्वं संदिग्धत्वम् तदसत्. । वाक्यदोषे सुरालयोल्लासेत्यादौ मार्गण-भूतिपदयोरानुपूर्वीनिश्चयेनापि संदिग्धत्वेन तदव्याप्तेः । —Sâr.

contrary, it constitutes an excellence, as indicating thdir proficiency in that subject.

Distinction between अप्रयुक्तत्व and अप्रतीतत्व.

In the first, the word is well-known in the dictionary, or is in current use, also; in the second, it is not.

Distinction between अप्रयुक्तत्व and अप्रतीतत्व.

In the first, the meaning is not apprehended by both the classes of men, *i. e.* those acquainted, and unacquainted with that particular branch of study; in the second, by the second class of men only.

The fault consists in the non-apprehension of meaning.

* It is said, by the anthor of the S. B., that the word, आशय, having a technical sense, in the Yoga philosophy, is not often used in literature in that sense. The meaning of it does not, therefore, readily suggest itself to us, but after great reflection. Thus the fault consists in a delayed apprehension of meaning. This is not right, § says Sudhâsâgara. For, even a delayed apprehensian is possible, only in the case of a man, who is proficient in all the sciences, not of one, who is not so; and it is impossible te find a reader, who has mastered all the sciences.

But this Sudhâsâgara, althongh successful here on this point, has not fared well, while defining this fault. Says he ‡ :— "An Unintelligible word is that, which is well known in any science except Rhetoric; and thus, according to Ravibhatta, it is no fault, if the word is well known in Rhetoric only; or

---

* वासनायां प्रयुक्तस्याशयशब्दस्य योगशास्त्रमात्रपरिभाषितस्य विरलप्रयोगेन झटिति न संस्कारोद्बोधकता, किंतु भावनयैवेति भावनाविलंबनेन प्रतीतिमान्थर्यमेवात्र दूषकतावीजम् ।—Sar.

§ तन्न निरवद्यम् । इदं हि सकलशास्त्राभिज्ञं प्रत्येव संभवति न पुनस्तच्छास्त्रानभिज्ञं प्रत्यपि. सर्वज्ञस्य च दुर्लभत्वात्—Sud.

‡ नञ्रोऽल्पार्थकतयाऽलंकारशास्त्रातिरिक्तैकशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः । अत एव रविभट्टाचार्याः प्राहुः । उभयप्रसिद्धार्थकेऽलंकारशास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थके वा न दोष इति । अत एव अप्रयुक्ताद्भेदः, तस्य शब्दानुशासनेऽलंकारातिरिक्तशास्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धेः । यच्च सारबोधिनीकारैर्व्याख्यातं यच्च प्रदीपकारैर्व्याख्यातं, तदुभयमपि अवद्यम् ; अलंकारमात्रप्रसिद्धेऽपि तत्त्वापत्तेः । अत एव मुखादौ प्रयुज्यमानं चंद्रादिपदं शास्त्रान्तराप्रसिद्धमप्यलंकारशास्त्रप्रसिद्धत्वान्नाप्रतीतिमिति द्रष्टव्यमिति व्याचक्ष्युः—Sud.

in Rhetoric and in some other science; and, therefore, this fault is to be distinguished from Unemployedness, where the the word is well known in the dictionary, and in any other science than Rhetoric also. If Pradipâ's definition be adopted, a word, well known in the science of Rhetoric only, would also be faulty, which it is not. Hence it is, that the word 'Moon,' employed to denote the 'face,' although not known in any other science, is well known in Rhetoric, and is not faulty." * This view of Sudhâ. is not right. That the employment of the word 'Moon,' to denote the 'face,' is based upon the attribution of the properties of the 'Moon' to the 'face,' is known, not to the Rhetorician only, but to every other man in the world. The word 'Moon,' in this sense, is not, therefore, faulty, because it is known by the ordinary man also.

12. VULGARITY (ग्राम्यत्व).

Some say that, *a 'vulgar' word is that, which is well-known* to a village *i. e. to ordinary people only*, but is not known in philosphy also; and that it is thus distinguished from an 'Unemployed' word, which is neither in current use, nor is known in philosophy. Others, however, say that, the fault includes provincial words, and that the instances of the fault are गह्ल, भल्ल &c, and not कटि &c. Both these views are wrong, because the word कटि has been given by other anthorities as an example of a word that is well known even in philosophy, & that is perfectly grammatical. The true definition is:—

A vulgar word is that which is well known to all men *i. e.* well known in the circles of both the polite and the vulgar, of a particular province; as in राका *&c.*

Here the word कटि is vulgar inasmuch as it is known by the rustic also.

The word is faulty to men of that province only, in which the word is used in that sense. Thus, all provincial words

---

* तत्तु न रुचिरम्। मुखादौ चंद्रत्वादिधर्ममारोप्य मुखादौ चंद्रादिपदप्रयोगस्य सर्वत्र (शास्त्रे लोके च) प्रसिद्धत्वात्।-Vâmanâchârya. Page 314 first edition.

are included under this fault. The fault consists in the dissatisfaction of the reader, caused by the use of an inelegant word, instead or an elegant of semi-elegant word; thus betokening a want of refinement in the poet. This is, therefore, no fault, when the buffoon or the rustic is the speaker.

The distinction between Vulgarity and Indecency has been already given. It should, however, be noted that, although the same word may be vulgar and indecent, yet, the grounds, why it is the one or the other, are distinct. (*)

13 IRREGULAR INDICATION (नेयार्थत्व).

The fault, called Irregular Indication, is, when a word is employed, (from the poets' inabiliay to find a better one), *to convey an indicated sense, which it is forbidden to do,* because of the absence of usage, or a motive, to indication; *as is said* (by Kumârilabhattta in his Vârtika);–*Certain Indications have been established* (*from times immemorial*) *by custom, like the power of Denotation of a word. Certain other Indications are now made* (*in virtue of a motive*); *other than these can never be made, on account of the inability of words to convey such senses.*

An example of the first class of Indications is ' A jar is white'. Here the word 'white' denotes, really speaking, nothing beyond 'whiteness'. The word, however, by Indication, means 'something white'. And the source of the Indicatory power in the word is custom. Another example is 'A Kalinga fights'. Here, the word 'kalinga', by Indication, means, 'a man belonging to the country of कलिंग'.

An example of the second class of Indications is 'A herd-station on the Ganges'. Here, the word गंगा denotes a 'mass of water'; but, by Indication, it is made to mean the 'bank of the Ganges'. The source of the Indicatry power is 'motive', which consists in this, that it causes one to think of the extreme coolness & purity, pertaining to the Ganges itself, which would not have been thought of, from the exposition of the same matter in the shape of

---

* तेन क्वचिदुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरान्न दोष इति भावः । —Pr.

the expression 'A herd-station on the bank of the Ganges'.

Such an Indication, as is exemplified in 'A jar is a colour', can not be made, on account of the absence of either custon or a motive, which are the necessary conditions of an Indication.

* नेयार्थ literally means:—a word used in a sense which is illegetimately supposed by the poet to belong to it.

The fault is instanced in शरत्काल &c.

Here, the word चपेटापातन, (which literally means 'giving a slap by the open hand'), *is made to indicate 'Vanquishing,' 'excelling'.* The word, therefore, is faulty inasmuch as it is neither established by usage, as Indicative of such a sense, nor is there any motive for such an indication.

There is no motive here, as there is in the example 'गंगायां घोषः,' where the sense of the 'bank' is brought out from the word गंगा, through Indication, instead of from the word तीर, through Denotation, because, in the former mode of expression, a third sense of 'coolness &c' is suggested, which could not be suggested if the latter mode of expression be employed. Here no other sense than that, which is directly expressed by the word निर्जित, exists; † so that, it can not be suggested, even though the word चपेटापातन is employed to convey the sense of 'conquest,' through Indication, instead of the word निर्जित, through Denotation. It should not be urged that, bringing out the idea of 'complete conguest' is the motive here, for it is impossible to accomplish this object in the present case. The representation of an inferior object, such as the 'face' is, as giving a slap to a superior thing, such as the 'moon' is, only succeeds in placing the inferior thing in a ridiculous position, instead of establishing its excellence over the superior thing. (‡) Chakravarti holds the same view.

S. B. § says, however, that this verse is not an example of नेयार्थत्व, but वस्त्रवैदुर्य &c. (Vide furtheron); for the idea of complete conquest serves here as a motive to Indication.

---

* नेयो न्यायपरिहारेण कवेः स्वेच्छया कल्पनीयोऽर्थो यस्य—Chakra.

† मुख्यशब्दार्थेति। निर्जितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्व्यतिरिक्तस्येत्यर्थः। मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्यं हि शैत्यपावनत्वं प्रयोजनं न चेह तथा प्रतीयमानमस्ति।—Pr.

‡ उत्तमं प्रति अधमेन तथाकृते तदभावात्। प्रत्युत अधमस्यैव तिरस्कारप्रवृत्तेः इति।—Chakra.

§ वस्तुतस्तु अस्य वस्त्रवैदूर्यत्यादिकमेव उदाहरणं न तु शरत्काल इत्यादि। अत्र निर्जितत्वातिशयस्य प्रयोजनस्य संभवात्।—Sâr.

The fault consists in the non-apprehension of meaning, on account of the want of a power (either Denotation, Indication, or Suggestion), and is thus distinguished from Unemployedness, which has a power. The fault is permanent.

FAULTS OF A COMPOUND WORD.

The words, 'अथ समासगतमेव' (in the 3rd. kârikâ), are to be connected with the word दुष्टम् (*in the 2nd. kârikâ*). Thus the meaning is:–That the three faults, क्लिष्टत्व &c, are possible only, when the faulty word is in conjunction with another word. When the two words form a compound, they become one word, and the faults become faults of a word. They are faults of a sentence, however, when the words remain separate. *The other thirteen faults, however, are faults of a word only, whether the faulty words are compounded with other words or not;* since they are faulty, quite independently of those other words.

14 (1). OBSCURITY (क्लिष्टत्व).

The faulty word, called 'Obscure', is that, owing to which the particular intended meaning (of the verse) is apprehended after much delay, which is due to the want of juxtaposition, or to the immediate non-apprehension of the particular intended meaning, through absence of the context &c. The first is a sentence-fault only; as in ' धम्मिल्ल' &c. But the last is a word-fault also; as in अत्रिलोचन&c.

Here (the compound word अत्रिलोचन *&c) means:– 'those which open at the rise of the lustre born of the eye of Atri;' hence 'lotuses'.*

Thus, the word अत्रिलोचनसंभूत is faulty, inasmuchas although its general meaning, *i. e.* 'born of the eye of Atri,' is,

easily understood, the particular meaning, *i. e.* 'moon', that is here intended, is not immediately apprehended; for from the word अत्रिलोचनसंभूत, another meaning is equally possible * *i. e.* (lustre) of the eye of Atri. Nor is there any context, restraining us to accept the first meaning, in exclusion of the second. Thus, the sense 'कुमुद' of the whole compound word, is alse apprehended after great delay, *i. e.* only when it is perceived, that they (*i. e.* कुमुदाs) are the sbjects which 'fame' is said to resemble (in point of whiteness). The same is an example of क्लिष्टत्व as a sentence-fault, when we read अत्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्योतेनावभासिभिः, for the first line of the verse.

The fault consists in a delayed apprehension of the meaning intended. This + is, however, no fault, when the attributes are peculiar to cartain individuals, as they are peculiar to रावण & शिव in शतार्ध &c, or in Enigma or Paranomosia &c, where a delayed apprehension is desirable. In the case of a drunkard &c, it is even an excellence, since it is but proper, that the words uttered by such persons, should be such, that the hearer should find very great difficulty in understanding them.

Distinction between निहतार्थत्व and क्लिष्टत्व.

In the first, $ the separate meanings of the words are not easily apprehended, in the second, the connected meaning of the verse, is uot easily apprehended.

---

* अन्यस्यापीति । चक्षुज्र्योतिषोऽपीत्यर्थः ।—Pr.

+ यत्र तु विशेषणं नान्यसाधारणं तत्र न दोषः । यथा 'शतार्धपंचांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः' इत्यत्र दशभुजत्वं त्रिलोचनत्वं च रावणशिवयोरेव । –Sudhâ.

$ पदार्थोपस्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेण उपस्थितावपि अन्वितविशेषानुपस्थितिमात्रमित्यर्थः।—Pr.

15 (2) PROMINENT NON-MENTION OF THE PREDICATE, OR, OF THE APODOTIC, OR, OF THE EMPHATIC. (अविमृष्टविधेयांशत्व.)

The Sanskrit word 'विधेय' is not restricted to the sense of 'predicate,' but is used also in the signification of a word, that gratifies the expectation raised by a previous word ; so also, it is used in the sense of that, on which a stress is laid. In the absence of any English word conveying the second sense, the adjective 'Apodotic' has been coined from the Greek word, 'Apodosis,' which, in Greek, means 'the completive part of a sentence, which gratifies the expectation, raised by the 'Protasis,' or the introductory part."

This fault occurs, where the predicate etc., are not expressed prominently. Prominence of the predicate is its capability of being apprehended as the predicate. That capability, it has, when it is expressed after the subject, and is not subordinate to it. Thus, the definition extends to the verses न्यक्कारो &c., and क्षणमप्य &c., because, in the former, the required prominence is absent, and in the latter, an express negation is not mentioned. Thus, both the parts of the definition, *i, e.,* the adverb, 'prominently,' and the verb 'not expressed,' have got their proprieties.

PROMINENT NON-MENTION OE THE PREDICATE is instanced in मूर्ध्ना &c.

A sentence consists mainly of two parts, the subject and the predicate. Now the subject* is that which is known as established, *i. e.* understood, independently, of the sentence, in which it is the subject, and, which is mentioned in the sentence, in order to have something established, in connection with it. The predicate is that which is known as non-established, and which is mentioned in order to be established in connection with the subject. The subject and the predicate are the two principal parts of a sentence, and to be known as such, must be stated separately.

In the verse, मूर्ध्नाम् &c., 'vanity' is intended to be the

---

* प्राप्तत्वेन अवगतं हि उद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेन अवगतं च विधेयम् । —Pr.

predicate, since the purport of the verse is :—" the greatness of my heads is vain, inasmuch as so great an effort is required to defend the city." ' *Vanity of greatness*' *is* thus the *predicate*, because it is not established, *i. e.* not known independently of the verse मूर्ध्नाम् &c. For this very reason, it is *not the subject*. For, if it be regarded as such, there would be nothing improper in predicating fruitlessness of it. Thus the question, —" Is this the fruit of those heads of mine," asked with reference to ' heads' would be inconsistent. But this predicate " vanity," has lost its prominence in the compound epithet applied to the subject, and therefore looks as if it were meant only to be collaterally attributed. The first member of a Bahuvrihî compound is an attribute of the second, and the whole compound forms an attribute of something else. Thus, the attributive member is always subordinate, and never principal in a Bahuvrihî. Grammar does not sanction a Bahuvrihì, in which the attributive member is the principal word. Again,* the subject and the predicate are to be stated separately, if they are to be apprehended in their distinct capacities. In a compound, however, this is impossible. A compound is regarded as but one word, and one word cannot be apprehended, as both the subject and the predicate. Thus the subject and the predicate, not beiug stated by separate words in a campound, are not apprehended as such.

Udyota adds:—The general rule is, that the distinct apprehension of two words, as subject and predicatie takes plaee, only, when the two words are separately stated. Now, although in some special cases, this distinct appre-

---

* वैरूप्यादपि एकस्मिन् समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह । किं चेति न च एकस्मात् पदात् अनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थः ।—Pr.

hension takes place, even in a compound; (as in ‡ 'लोहितोष्णीषाः', 'लोहितत्व' is apprehended as the predicate, and 'उष्णीषत्व' as the subject, although both the words are compounded together), still the general rule, being what has been above stated, violation of it, here, produces dissatisfaction in the mind of the reader of a poetic sensibility, and constitutes a fault. This would be an example of अभवन्मतयोगत्व also, but that would be no objection, because, the ground of अभवन्मतयोगत्व would be altoghther distinct from that of अविमृष्ट०.

PROMINENT NON-MENTION OF THE EMPHATIC (in a कर्मधारय compound) is instanced in स्रस्ताम् &c.

(*) मौर्वीमिव is not an उपमा, for it is only that thing, whichis one's own, that can be deposited with another; not another similar to it. There is हेतूत्प्रेक्षा here; the हेतु is the secondness of the bowstring, bowstring being in-appropriate for that purpose. Here,in this verse, a stress being evidently laid on द्वितीय, it should not be compounded with मौर्वी; but the poetical fancy of पार्वती's girdle being a second bowstring, should be expressed by the words separated thus:—मौर्वीम् द्वितीयाम्; this constitutes the right reading here. + The word द्वितीय, being compounded with मौर्वी, assumes a subordinate position; for, in a कर्मधारय compound, it is the second member that is predominant.

Although, it is true that the 'girdle' is compared, here, to the second bowstring, yet *it is the secondness of the bowstring only, that is the principal point of comparison.* The girdle is looked upon as the bowstring, which is de-

---

‡ 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंति' इत्यत्र उष्णीषस्य लौहित्यमात्रं विधेयम्। 'सोष्णीषा विनीतवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति इति वाक्यादुष्णीषष्यापि प्राप्तत्वात्। Vide Kavya-Prakasha Ullasa V Vamanacharya's gloss there on page 257 first edition.

* स्वीयवस्तुन एव न्यासीकरणं न तु तत्सदृशस्य इति नोपमा। किंतु न्यासीकरणे हेतूत्प्रेक्षेयम्। तत्र हेतुर्द्वितीयत्वमेव। मौर्वीत्वस्य तत्र अप्रयोजकत्वात्।—Sudhã.

+ तच्च द्वितीयत्वं कर्मधारयसमासे परपदार्थप्राधान्याद्गुणीभूतम्।— Sudhã.

posited with Pârvati by Madana. The girdle, in-as-much as it is considered as a deposit, must be looked upon as a second bowstring; for, it is only when a man has got two things, that he deposits one of these with another man. There is no propriety in making a deposit of the bowstring, especially, if it is only one; any other thing, if there is a couple of it, may serve that purpose. The term, 'bowstring,' is simply useful in making us acquainted with the nature of the thing deposited. Thus, the attributive द्वितीय in द्वितीयमौर्वीत्व, is prominent, and therefore ought to be separately mentioned.

It is, for this reason, that Pânini, * in his Sûtra I-4-1, did not join the words एक & संज्ञा in a compound, fearing the compound would make the word एक subordinate, although, he intended it as principal. Had it not been for this contingency, he would have been right, in predicating of a संज्ञि, such a whole thing as एकसंज्ञा. Thus, as Udyota has remarked on page 26, in द्वितीयमौर्वीम्, although both द्वितीयत्व and मौर्वीत्व are mentioned, by the poet, as the predicates, still, really speaking, मौर्वीत्व cannot be the predicate, since the resemblance between मौर्वी and कांची, being well known, is an established thing (but a predicate ought not to be an established thing); Thus, द्वितीयत्व alone is the proper predicate, in-as-much as it is not an established thing; but this predicate is not expressed prominently, but as subordinate to मौर्वीत्व. Thus, it is this fact, that produces dissatisfaction in the mind of the reader, and constitutes a fault here.

PROMINENT NON-MENTION OF THE PREDICATE in a बहुव्रीहि compound, is instanced in वपुर्विरूपाक्ष &c.

Here the context, *i. e.* that 'all the various excellences

---

* आकडारादेका संज्ञा। This Sûtra means:—From this Sutra up to the sûtra कडाराः कर्मधारये। II, 2—38, each word which is to receive a designation, will receive, only one designation. Thus, here oneness of the designation is the important thing.

to be sought in bridegrooms are observed to be conspicuous in शिव by their absence,' shows, that 'Unknowability' is intended to be predicated of 'birth'. But the word अलक्ष्य, being compounded with जन्म, the predicate assumes a subordinate position, looking as if it were a collateral attribute of the subject.

We should; therefore, to avoid the fault, *read* अलक्षिता जनिः।

Or, according to Sanketa*, better, अलक्षितं जनुः ; so that, the fault of भग्नप्रक्रम would also be avoided, since all the subjects and predicates would then be in the neuter gender. Now, although, these improved readings are open to this very fault, when in a sentence, in-as-much as the subject and the predicate have their natural positions reversed ; still the object, on the present occasion, has been to point out, how this fault, when in a word, can be removed, and that has been accomplished by the improved readings. § Sârabodhinî, however, justifies the improved reading अलक्षिता जनिः, on the ground, that the fact of 'birth' is not established in connection with शिव, and, that the predicate is, therefore, not अलक्षित simply, but अलक्षितजन्म. Thus, according to it, the position of अलक्षित before जनिः, which it qualifies, is quite proper.

PROMINENT NON-MENTION OF THE EMPHATIC in a नञ् compound, is instanced in आनंदसिन्धु &c.

Here, the denial in अमुक्ता, bearing as it does the character of an Express or Prominent Negation, *ought to be emphatically expressed i. e. as* न मुक्ता; for, it has been said;–"When the affirmation is not principal, but the denial is so, the latter is termed an 'Express Negation;' in the case of which, the negative associates with, *i. e.* qualifies the verb;" *as in* नवजलधरः संनद्धो &c.

---

* अस्मादप्यलक्षितं जनुरिति पाठे सर्वेषां क्लीबत्वनिर्वाहात् भग्नप्रक्रममपि व्यक्तं स्यात्—San.

§ वस्तुतस्तु त्रिलोचन जन्मनोऽसिद्धतया अलक्षितजन्मनो विशिष्टस्य विधेयतया अलक्षितेत्यस्य विशेषणस्य पूर्वोपादानमुचितमिति रचितः पाठः समीचीनः—Sâr.

In the example आनन्द&c, however, the denial has not the appearance of an Emphatic Negation, being reduced to an unprominent condition in the तत्पुरुष compound अमुक्ता, and hence, faring like what is called a 'Privation'. To this effect, (*) it has been said, " When the affirmation is chiefly intended, and not the denial, it is to be recognised as that case of denial, which is termed 'Privation'; where the negative is compounded with another word; as in जुगोपात्मान &c.

Here, since, it is the protecting of self &c, that are meant to be predicated of the king, having collaterally attributed to him, the qualities of 'undauntedness' &c, the reduction of the Negative to one of Privation is proper. We cannot, however, take the negative in अमुक्ता as Privation; *for* in that case, अमुक्ता will have to be taken as (a complement of) the subject. But, *by taking* अमुक्ता *as (a complement of)the subject, something else will be required to be taken as the predicate. But no such predicate exists in the verse, as* जुगोप &c. *exist in the verse* जुगोपात्मानमत्रस्तो &c.

It will thus be seen, that in the example आनन्द &c, which is that of an Express Negation, the negative particle अ cannot be compounded with मुक्ता, logically connected as it is, with the verb भवति (मुक्ता न भवति), since it is a rule of grammar, that a word cannot be compounded with another, with which it has no logical connection.

An objection:— Why should not the word अमुक्ता imply an Express Negation, like the word अश्राद्धभोजी? The meaning of अश्राद्धभोजी is not 'one eating at a place other than a funeral ceremony' For, this passage cannot have the purpose of establishing 'eating' as a vow; for, the act is already estblished by the natural appetite of man. But, that 'something' must be

---

* प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ Chakra.

the object of a vow here, is shown by the termination (*) इन्, which is always applied to the root, when the object of it is a word, signifying 'an object of a vow.' This इन् can be applied to भुज् here, only when अश्राद्ध would be the first member of the compound; for, the object of the vow here is 'not eatnig at a funeral ceremony' and not 'eating &c.' Thus, the meaning of the word is 'one not eating at a funeral ceremony.' It is, thus, an example of an Express Negation, and अमुक्ता should be considered as an example of the same kind.

One reply is:—It is not necessary to take अश्राद्धभोजी, as an example of an Express Negation. It would be quite unobjectionable to understand it as a case of Privation. For, the literal meaning of the word is, 'one different from an eater at a funeral ceremony'. From this, it follows by implication, that he must not be an eater at a funeral ceremony. The object of the vow, although not expressed, is here implied, and the meaning of the Sûtra, also, is that णिन् should be employed, when the object of a vow is implied; and the object of a vow is implied, when the negative particle is compounded with a word ending in इन्.

A second reply is given by § S. D., which is as follows:—Even in असूर्यंपश्या and अश्राद्धभोजी, then only would we acknowedge an instance of Express Negation, if, (to take the latter example), the negative be applied to that portion of the meaning of अश्राद्धभोजी, which consists in the act 'eating;' but, this is not the case, inasmuch as the negative relates to the portion 'Agent' viz.'eater;' since it is this which is 'the qualified,' and, therefore, the most prominent part of the expression, (इनि being an affix of agency). In अमुक्ता, however, the relation of the negative being to the 'act,' there is, of course, a fault.

A third reply is:—Pâṇini's rule, † असूर्य &c., teaches, that a word may (although rarely) be compounded with another, although it is not logically connected with it; as in असूर्यंपश्या राजदारा (a princess not seeing even the sun &c.), where अ is compounded with सूर्य, although it is logically connected with पश्या. Such a compound is called a 'powerless' compound. In the present case we cannot resort to this compound, for, such a compound is

---

* व्रते । III-2:80 णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।—Bhattoji on Pâṇini.

§ अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः संबंधः स्यात्, तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्रंशेनैव नञः संबंधात् । अमुक्ता इत्यत्र तु क्रियैव सह संबंध इति दोष एव ।—Sâhitya.

† असूर्यललाट्योर्दृशितपोः । III,2,36 । असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः संबंधात् सूर्यं न पश्यन्ति इति असूर्यंपश्या राजदाराः । ललाटंतपः सूर्यः । Bhattoji on Pâṇini.

not, after all, a good compound, and the use of it produces dissatisfaction in the mind of the reader.

In the same way, the word अमुक्ता cannot be taken as two separate words अ (=न) and मुक्ता; for, even when the word is understood this way, there is a doubt, as to whether अ is compounded or not, and, thus, as to whether there is a case of Privation or not; and besides, there would be a reversion of syntactical arrangement, in-as-much as अ, which ought to come after मुक्ता (being connected with भवति), is before मुक्ता.

'But', says an objector, 'why should not अमुक्ता be looked upon, even as a case of Privation, in-as-much as, taken either way (the question of prominence apart) the word yields us the same meaning?' 'This, we would allow,' we reply; 'if the expression क्षणमपि would, thereby, receive a connection in the sentence; but the connection of क्षणमपि is with मुक्ता only, the second member of the compound. This connection is impossible, when अमुक्ता becomes a case of Privation; for, the two words अ and मुक्ता, as soon as they enter into a compound, lose their independent positions, and their separate meanings, and form a new word with a new meaning. It is only with this new compound word, with its new meaning of 'attributed abandonment,' (अमुक्ता = abandoned not really but as it were), that क्षणमपि has a connection.'

'But,' says the objector, 'if the negative particle, by entering into composition, loses its meaning, how can this be an example of अविमृष्टविधेयांशत्व, inasmuch as the Emphatic word is not here apprehended at all, (while it is necessary that it should be apprehended, but not prominently, to constitute this fault). It will be an example of Inexprssiveness, inasmuch as the words अ and मुक्ता, because they enter into composition, cannot express the meanings of अ and मुक्ता, just as विदधत् can not express the meaning of 'assuming' because वि is compounded with दधत्. We reply, that, although, the two words lose their meanings, still, the fact, that one of them is not mentioned prominently, remains unaffected; on the contrary, because one of them loses its independent meaning, for this very reason, it can not be prominently mentioned; and, therefore, the Vrittikára has solved the compound अविमृष्टविधेयांश as 'that, where, the emphatic is not mentioned prominently', and not 'is mentioned not prominently:' The meaning of अमुक्ता, being lost, can not be mentioned, either prominently or otherwise. विदधत्, too, cannot be an instance of this fault, because, its meaning (*i. e.* assuming), although not mentioned like that of अमुक्ता, is not yet Emphatic in the sentence, as that of अमुक्ता is.

Again, we admit, that अमुक्ता will be an instance of Inexpressiveness, but, that will produce no harm, for, although in the present instance, both the faults

occur; yet separate instances also, of both these faults may be found, and, in fact, have been given by the author himself.

The fault consists in the nonapprehension of the subject and the predicate as such, and is therefore permanent.

Distinction between अविमृष्टविधेयांशत्व and अभवन्मतयोगत्व.

In the first, the mutual connection of the words is present, but the necessary prominence, given to one of these, is absent. In the second, the mutual connection itself, of the words,is absent.

16 (3) REPUGNANT SUGGESTION (विरुद्धमतिकृत्त्व).

This fault occurs, where, a word, in virtue of a juxtaposition with another,suggests a sense repugnant to the sense intended. It is of various kinds. Sometimes, it occurs, through the solution of the compound in another manner; as in सुधाकर &e.

Here, the word अकार्यमित्र is faulty; *the word, here, is intended to be used in the sense of an 'unselfish friend;' but,* when the compound is solved in a different way, *another meaning of the word, i. e. a 'friend in evil,' is suggested,* which is repugnant to the first sense, which is intended. The meaning, given by the second method of * solution, comes more readily to the mind than that given by the first, because, in the first, Indication has to be resorted to, to give अकार्य the meaning 'not false'. This produces delay in the apprehension of the meaning. In the second, no such thing is required, and hence the apprehension of the meaning is immediate.

Sometimes, the fault occurs, when the two nouns are so compounded as to form a third noun, which, by Custom,

---

* कार्यस्याभावोऽकार्यं तेन मित्रमकृत्रिमं मित्रमित्यव्ययीभावे लक्षणानुसन्धानस्य विलंबेन तदपेक्षया शक्तिलक्षणयोरन्यतराभावात् कर्मधारयेण झटिति कुकर्मप्रतीतिः । Sâh.

has got a sense, opposed to that, yielded by the two nouns; as instaneed in चिरकाल &c.

Here, the word 'गलग्रह' is intended to mean 'grasp of the neck'. This is the etymological meaning of the word. The customary meaning of the word is 'a partieular disease'. This sense overpowers the first, and is repugnant to the intended sense of the verse. *We should, therefore read*, कण्ठग्रह for (गलग्रह).

Although, the context, here, by overriding the foree of Custom, may lead to the apprehension of the etymologieal sense, still the word is faulty, inasmneh as it suggests an nintended sense, which brings out a repugnant idea. Hence, this fault is distinguished from Obsoleteness, which is no fault, when the context is prominent. This fault, however, does not vanish even though the context is prominent.

Sometimes, the eompound word eonveys an intended sense; but this gives rise to the fault of Redundancy, to avoid which, the word must be apprehended as conveying a sense that is, however, unintended; as instaneed in नत्रस्तं &c.

This verse has been interpreted in two different ways by उद्योत and + चंद्रिका. Of these two interpretations, that of Udyota is indeed very ingenious. The sense of the verse, as interpreted by him, is more in keeping with Parashuramâ's character, than that, given by Chandrikã. But that interpretation does not appear to me to be warranted by the construction of the whole verse, and by the presence of the word तु, espeeially, in the third line.

In this verse, the word भवानी is well known to mean 'the wife of भव'; then, when we apprehend, 'the lord of भवपत्नी,'

+ धनुर्व्यारुजता भंजता तेन प्रकृतेन दाशरथिना यदि नाम भगवतो भवार्नापतेर्देवान्न त्रस्तं भीतं तत्पुत्रस्तु स्कंदोऽथवा स्कंद इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः । यदि नाम शब्दोऽखण्डः संभावनायाम् । एतत्संभाव्यमित्यर्थः । कोपात्तेनेति विशिष्य नामग्रहणं । भवार्नापतेरत्रासे हेतुगर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु यः करुणासंतानः कृपासमूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तथा भूतात् । मदान्धो यस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेति उत्कर्षगर्भं विशेषणम् । &c.

from 'भवानीपति', the thought immediarly suggests itself, that he is different from भव. Thus *the word* भवानीपति, *brings to our mind the notion of another lord of* भवानी', and thus conveys a repugnant suggestion. In-as-muchas the expression भवानीपतिis employed, it appears to be suggested that, the lord of भवपत्नी is another than भव, for, if भव were intended to be expressed, a sane man would not employ the expression भवपत्नीपति, when भव would have served the purpose.

Some, however, say that भवानी has been established, by custom, as a designation of दुर्गा, and is synonymous with अपर्णा, पार्वती &c, and as such, does not come under this fault.

Sometimes, the fault occurs through each of the two words (forming a compound which is but one) conveying two senses; as instanced in गोरपि &c.

Here, the word अम्बिकारमण is faulty, in-as-much as although it is used in the sense of ' the husband of Durgà, it *suggests the meaning* of "our mother's husband," or still worse ' 'our mother's * paramour," *which is repugnant* to the intended sense. The fault consists in the apprehension of a sense repugnant to the intended sense. Therefore it is no fault where the repugnant sense is intended.

Distinction between + विरुद्धमतिकृत्त्व and अभवन्मतयोगत्व.

In the first, the unintended connection is apprehended, in the second, the intended connection is not apprehended.

Distinctions between

(1) विरुद्धमतिकृत्त्व (2) अनुचितार्थत्व (3) अमतपरार्थत्व and (4) प्रकाशितविरुद्धत्व.

In thd first the word becomes faulty when in juxtaposition with another. In the second, independently of another word.

---

* अंबिका माता तस्या रमणो जारः इति विरुद्धा मतिः—Kam.

+ अभवन्मते त्विष्टान्वयाबोधः अत्र त्वनिष्टबोध इति भेदः—Kam-

Again, in the first, the opposition is between the meanings of two sentences. In the third, between the two suggested flavours. Again, in the first, it is the unintended sense, which is afterwards apprehended, that suggests the repugnant sense; in the fourth, it is the intended sense which is first apprehended, that suggests the repugnant sense.

It has been said above that, the last three faults are the faults of a compound word only; from this, it follows that, the first thirteen faults are the faults of a word compound as well as simple. Examples of these faults, in a word simple, have been, hitherto, mentioned. *An example of Cacophony, as the fault of a word compound,* is now given by the author.

17 (1) CACOPHONY (श्रुतिकटुत्व)

is instanced in सा दूरे च &c.

Here, the word वाहिनि-ह्रादनाई is faulty, consisting, as it does, of harsh letters. *In the same manner, examples of the rest, should be understood* (*by the reader*).

The author now declares the faults of a part of a word and the faults of a sentence, such as are homogeneous to those of a word.

KÂRIKÂ IV.

With the exception of Solecism, Powerlessness, and Unmeaningness (which occur only in a word), (all) these faults occur in a sentence also; and some of them, even in a part of a word.

By the words च्युतसंस्कार &c. in the Kărikâ, we should understand च्युतसंस्कृतित्व &c, which lead to the use of such words as श्रुतिकटु &c. Mark! *Only some* occur in a part of a word, *not all.*

Definition of a sentence-fault.

A sentence-fault, say the traditionalists is that, which resides in words, which are faulty, only in association with other words. In Solecism, Powerlessness, and Unmeaningness, faultiness does not depend on this association with other words; and therefore they are beyond the province of a sentence-fault. This traditional view, says Pradīpa, is not right. For, in the verse सोऽध्वैष्ट &c, which the author has given as an example of 'Cacophony' as a sentence-fault, the faultiness of the word is not at all dependent upon its association with another word; it is not in consequence of 'association' that harsh words are harsh; they are so by their own independent natures. * But even granting that in सोऽध्वैष्ट &c, Cacophony as a fault of a sentence is different from Cacophony as a fault of a word, and as such must depend on association, yet the definition cannot extend to (examples of) Unemployedness &c, where faultiness certainly does not depend on association.

The property of Unemployedness resides only in a word, and has nothing to do with the other words of the sentence. Besides, if Powerlessness is to be excluded from sentence-faults, on the ground that it is independent of association, on what principle is Inexpressiveness to be included, which is exactly like Powerlessness; *i. e.* which is also independent of association.

The true definition of a sentence-fault is, therefore, this:— A sentence-fault is that which resides in words more than one, some of which are capable of conveying the intended

---

* सोऽध्वैष्टेत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकटुत्वं पदमात्रगतात्तस्मादन्यदतः सापेक्षमेवेत्याशंक्याह—तथात्वेऽपीति ।—Pr.

object (धर्मी). The word "all" † cannot be substituted for "some" in the definition; for, in that case, the definition cannot apply to Inexpressiveness as a fault of a sentence, where only some words, (for instance such words as विष्णुधाम, प्राभ्रभ्राट्, and विषमाश्व only, in the verse प्राभ्रभ्राट् &c.), are capable of conveying the intended object. The definition doesnot exclude the verse न्यक्कारो ह्ययम् &c; for, both the words, expressing the subject and the predicate, are there faulty. For, if there the predicate must come after the subject, the subject must also come before the predicate.

This explains the propriety of the word अंश in अविमृष्टविधेयांश. For, the word विधेय, which literally means a 'predicate', conveys by Indication the sense of what is intended to be understood as the 'predicate'; as in योऽसौ सुभगे तवागत. the word असौ is not the predicate, but is intended by the poet to be understood as the predicate. Hence the whole word अविमृष्टविधेयांश means 'a sentence, in which, a part, which is capable of being understood as the predicate, is not prominently mentioned.' If the fault अविमृष्ट० had been intended by मम्मट as a word-fault only, he would have named it अविमृष्टविधेय only. The word अंश, in that case, would not have been necessary. For, we would then have easily taken the compound as कर्मधारय, solving it as अविमृष्टं विधेयं अविमृष्टविधेयम् (a predicate which is not mentioned prominently); but, since the word अंश is added to विधेय, the whole word विधेयांश means 'a part, which is capable of being understood as the predicate.' But a part of what? Of course, of what is expressed by a compound and also of what is expressed by a sentence. Thus the word अंश shows that अविमृष्ट० is intended by मम्मट to be a sentence-fault also.

That this is the propriety of the word अंश is clear from मम्मट's वृत्ति on योऽसौ सुभगे तवागतः, which runs thus:—अत्र योसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितम्, अनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत्. Here मम्मट says that two words are faulty, and not one, thus showing that the fault is a sentence-fault. That two words are faulty, here, can be shewn in the following manner:—असौ is faulty, because

---

† अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राभ्रभ्राड्' इत्यादावसंभवः। सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात्। अतःपृथक् सत्यन्तम्। तादृशंकिंचिच्छब्दगतत्वाच्च न दोषः। च्युतसंस्कृत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम्।—Pr.

inasmuch as it comes immediately after यः, it cannot be the predicate, although it is intended by the poet to be understood as such; so also यः is faulty, because it cannot be the subject. A thing is a subject only with reference to another which is a predicate. Here there is no predicate (असौ being already shewn to be no predicate), यः cannot, therefore, be the subject.

The true definition of a sentence-fault being what is above stated, it is but right that the three faults, Solecism &c, should be excluded from sentence-faults, because none of them conveys the intended object. But Inexpressiveness, although resembling Powerlessness, cannot be excluded. For, in some cases at least, it conveys an intended object, as जन्तु conveys the intended object 'man'; but in no case are the faulty words, Solecistic &c, capable of conveying the intended object.

As regards Solecism, Udyota, however, remarks that, this fault should not be excluded from sentence-faults; for, a word, although grammatically incorrect, may retain the power of conveying the intended object; or, if we do want to exclude it, says he, the following words should be added to the definition of a sentence-fault:–" and which do not produce a peculiar dissatisfaction in the mind of the reader."

A third view about the Kàrikà is given by Maheshchandra. He * says:–A sentence-fault is a fault, which depends upon a sentence, which is nothing but a collection of words,

---

* विशिष्टैकार्थतात्पर्य्यकपदसमूहो वाक्यम् । तदपेक्षदोषत्वमेव वाक्यदोषत्वं, तदपेक्षत्वं च, केषांचिदात्मलाभाय, केषाञ्चिच्च स्वोत्कर्षाय । तथाहि । ये केवला वाक्यदोषाः, येऽपि च विधेयाविमर्षादयो वाक्यगतास्ते वाक्य एव संभवन्तीत्यात्मलाभाय वाक्यमपेक्षन्ते । ये पुनः श्रुतिकट्वादयः पददोषा अपि वाक्यघटकपदद्वयत्रयादिगतत्वेनातिशयदोषतामापद्यन्ते, ते स्वोत्कर्षलाभायैव वाक्यसापेक्षा इति । च्युतसंस्कारासमर्थत्वयोः स्वत एवातिशयदोषयोर्न वाक्यघटकपदद्वयादिगतत्वेन कोऽपि विशेषः । निरर्थकपदत्वस्य वाक्यघटकत्वमेव नास्तीति नैषां वाक्यदोषत्वम् । —Vivarana.

expressing a particular thought. Some faults depend upon a sentence, for coming into being; whilst, others, for becoming egregious. Thus, those faults, that belong to a sentence, exclusively, and the faults विधेयाविमर्श &c, when they occur in a sentence, are possible only in a sentence, and therefore they depend upon a sentence, for coming into being. Such faults again, as श्रुतिकटु &c, which, although word-faults, become heightened by occuring in two or more words of a sentence, depend upon a sentence for becoming egregious. च्युतिसंस्कारत्व & असमर्थत्व are by themselves egregious faults, and their nature can not be heightened by their occuring in two or more words of a sentence. निरर्थकत्व cannot be a sentence-fanlt, because, it is impossible that two or more unmeaning words should contribute to the formation of a sentence, which is the expression of a particular thought.

30 (1) CACOPHONY (श्रुतिकटुत्व)
is instanced in सोऽध्यैष्ट &c.

Here the words अध्यैष्ट, अयष्ट, व्यजेष्ट &c. are faulty.

It may be asked § :— All the sentences that compose this verse are independent of each other. Each faulty word is thus faulty by itself, quite independently of another. How can, then, this verse be an example of cacophony as a sentence-fault ? To this the answer, given by some, is that the real example is व्यजेष्ट षड्वर्गम् only, where the two words, that depend on each other, are faulty; and thus the whole verse, containing this sentence, is secondarily called faulty. Sârabodhinî, however, says that we may look upon this whole verse as a compound sentence, where many small sentences are joined together by the particle च.

It should be noted that this objection and these refutations of it are according to the traditional view of the definition of a वाक्यदोष. The objection itself does not arise according to Pradipâ's view.

---

§ ननु आख्यातवाक्यानां परस्परनिराकांक्षत्वेन प्रत्येकं श्रुतिकटुत्वे कथं वाक्यदोषतेति । अत्र टीकाकृतः, ' व्यजेष्ट षड्वर्गम् ' इत्यत्रायं दोषः, एकान्वयबोधकयोर्द्वयोरिह सत्त्वात् । तत्प्रसंगेन सर्वपद्याभिधानमित्याहुः । वस्तुतस्तु चकारबलादेकवाक्यत्वमस्त्येव । — Sâr.

* Although a grammarian is, here, the writer, and although, therefore, the words, uttered by him, should not be faulty, according to what Mammata will say afterwards, yet the object of writing, in this verse (as also in the भट्टिकाव्य from which this verse is taken) has not been a mere display of learning, but imparting instruction on grammar; and what Mammata means is this, that the words of a grammarian are not faulty, only when the object is 'a mere display of learning' and not 'imparting instruction on grammar.' Thus, Cacophony is here a fault.

31 (2) UNEMPLOYEDNESS (अप्रयुक्तत्व)
is instanced in स रातु &c.

Here the words दुश्चयवन *and* अनेडमूक *have the meanings of 'Indra' and 'deaf and dumb'.* Now, although these words are given as having these senses, in the Amara and Medinî Koshâs, still, they are not used in those senses by the poets in general.

32 (3) OBSOLETENESS (निहतार्थत्व)
is instanced in सायक &c.

Here the words सायक, (मकरध्वज, क्षमा, अब्ज, & श्लोक) *are used in the senses of sword,* (*ocean, earth, moon, and fame, respectively*). *But, they are* (*generally*) *known as having the senses of arrow,* (*cupid, forgiveness, lotus, & verse, respectively*). These latter senses consequently overpower the former.

---

* ननु 'वैयाकरणे वक्तरि श्रोतरि वा कष्टत्वं गुणः' इति वक्ष्यमाणत्वाद्वैयाकरणोक्तमिदं कथंदुष्टमिति चेत् । उच्यते । न खलु वैयाकरणोक्तं सर्वं श्रुतिकटु अदुष्टं, किंतु वैयाकरणेन स्ववैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तमेव । Sudhâ.

33 (4) IMPROPER SIGNIFICATION (अनुचितार्थत्व) is instanced in कुविन्दस्त्वम् &c.

Here the words कुविन्द, पटयसि, गुण, नग्न, यशस् with अ, and विगताच्छादन, bear other senses also, *i. e.* of 'weaver, making a piece of cloth, threads, naked, and infamy. Thus, *the sentence* कुविन्द &c, *yielding another sense, (also), conveys a notion derogatory to the* king, who is, here, the *object of praise, and thus has an Improper Signification.* When we consider the suggested sense of the sentence, we see that it cannot have any connection with the expressed sense of the sentence, unless we suppose that comparison has been intended here between the king and a weaver; such a comparision is, however, derogatory to the king, who is the object of praise. Pradîpa separates अयशः for यशः from अभितः, but that is not good; for, if we do so, there would be nothing improper in the wife of a disreputable husband wandering naked; thus, the whole sentence would become unintelligible.

It is true that the word कुविन्द is an example of obsoleteness in-as-much as the customary sense of the word, 'weaver', overpowers the etymological sense of the word, i. e. king. But Obsoleteness and Unemployedness are no faults in a Paranomasia &c., so * says Sudhâsâgara; or according to † S. B., in Improper Signification, both, the usual and the rare, senses are intended. In Obsoleteness, only the rare is intended.

34 (5) INEXPRESSIVENESS (अवाचकत्व) is instanced in प्राभ्रभ्राड् &c.

Here the words, प्राभ्रभ्राट्, विष्णुधाम, विषमाक्ष, निद्रा and पर्ण, *are used in the senses of "excellent cloud," 'sky', 'the sun,' 'contraction,' and 'petal', respectively, which, however, they can not express.* In

---

* नन्वत्र कुविन्दपदाद्यर्थमं जातिशेषोपस्थितौ राजनि तन्निहतार्थमितिचेत्, सत्यम्, किंत्वप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टौ। – Sudhâ.

† न चात्र निहतार्थत्वमिति वाच्यम्। अत्र प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोर्विवक्षितत्वात्, तत्र तु प्रकृतस्यैव विवक्षितत्वात्।—Sâr.

प्राभ्रभ्राट्* &c, the preposition प्र can not be connected with a noun, because, according to grammar, it can be connected with a verb only; thus the idea of excellence can not be obtained; again, the word विष्णुधाम has the power to express only 'the abode of Vishnu', and not 'the sky'; so also, विषमाश्व means only 'odd-horsed', and thus does not necessarily mean 'the seven-horsed', but may also mean 'one-horsed', 'three-horsed' &c. So in the case of others.

Here some, although not all, words are expressive of the intended object. For instance, § विष्णुधाम, through derivation (the abode of Vishnu), means 'sky', so also, विषमाश्व = odd-horsed = seven-horsed = the Sun; also प्राभ्रभ्राट् = excellent shiner in the sky = excellent cloud. The fault is, therefore, a sentence-fault, according to Pradipa.

35 (6) INDECENCY (अश्लीलत्व).

(a) Suggestive of shame

is instanced in भूपतेरुप &c.

Here the words उपसर्पण, प्रहरण, *and* मोहन *are suggestive of senses, that cause shame.*

(*b*) Suggestive of disgust.

is instanced in तेऽन्यैर्वान्तं &c.

Here the words वान्त, उत्सर्ग *and* प्रवर्तन *convey,* the first two, by Denotation, and the third by Suggestion, *senses, that cause disgust.*

(*c*) Suggestive of Inauspiciousness

is instanced in पितृवसति &c.

Here the words पितृवसति (*and* पावकान्वय, *although intended to be used in the senses of 'paternal home,' (and 'spotless*

(*) अत्रोपसर्गरूपप्रशब्दस्य धातुयोगे एवानुशासनात्प्रकर्षानुपस्थापकता।--Sudhâ.

§ विष्णुस्थानत्वरूपयोगेनाकाशवाचकं विष्णुधामेति. तथा प्राभ्रभ्राडित्यपि योगेन । तथा विषमाश्व इति चेत्यर्थः ।—Pr.

family') convey, by Suggestion, the senses of a 'cemetary' (and 'connection with funeral fire'), that are inauspicious. Here (*), although, the sense of the word पावक is not inauspicious by itself, still, it is so in connection with the sense of पितृवसति. That पावक is connected with पितृवसति, is shown by the word यत्र in the verse.

36 (7) AMBIGUITY (संदिग्धत्व)

is instanced in सुरालयोल्लास &c.

Here, there is a doubt as to whether the words सुर *&c., are used in the senses of 'gods,' 'army', 'arrows', and 'prosperity', or of 'wine' &c.* According to Pradïpa, however, there is a doubt here as to whether the words सुरालय &c. are used in the senses of a 'temple' &c, or of a 'tavern' &c. Here, owing to the absence of the context &c., there is a doubt as to whether praise or blame is meant.

37 (8) UNINTELLIGIBILITY (अप्रतीतत्व)

is instanced in तस्याधिमात्रो &c.

Here, the words अधिमात्र &c., *being employed in* the Yoga *Philosophy only, are quite unintelligible to the general reader.*

38 (9) VULGARITY (ग्राम्यत्व)

is instanced in ताम्बूलभृत &c.

Here the words गल्ल, (भल्ल, मानुष, खादन *and* पान) *are vulgar.*

39 (10) IRREGULAR INDICATION (नेयार्थत्व)

is instanced in वस्त्रवैदूर्य etc.

Here, the sentence conveys by Indication (लक्षणा) the following sense :— *The earth is made void of darkness by the rays of the jewel of the sky (i. e. of the sun). Open, (therefore), your two eyes.*

According to Pradipa, the word वस्त्रवैदूर्य is intended to be

---

* ननु पावकशब्दस्य कथममंगलार्थत्वम्, वन्हिशब्दस्येव अतथात्वात् इतिचेत्, मैवम्। यत्रेत्यनेन श्मशानाकृष्टया तत्संबंधिनो वन्हेश्चिताग्नित्वप्रतीतेः—Sudhâ.

used in the sense of the 'jewel of the sky.' Thus the word वस्त्र is intended to express the sense of the 'sky,' which it cannot. Thus the word वस्त्रवैदूर्य indicates the word 'अम्बर' through the relation of, 'the being expressive of a sense, expressed by itself', or in other words, 'the being a synonymous word.' Then from the word 'अम्बर,' the meaning of the 'sky' is understood; or (to take it in another way), the word वस्त्र indicates the sense of the 'sky' through the relation of 'the being expressed by a word, expressive of a sense, expressed by itself,' or in other words, 'the being expressed by a synonymous word.'

In the first, there is लक्षितलक्षणा, *i. e.* the word वस्त्र indicates (लक्षित) the word अम्बर, and then the word अम्बर expresses (लक्षणा=बोधनम्) the sense of the 'sky.' In the second, there is simple लक्षणा, *i. e.* the word वस्त्र indicates the sense of the 'sky.' Similarly, the words वैदूर्य, चरण, सत्वरजःपर, निष्कम्पा, युद्ध, and वेदय, indicate the senses of, a 'jem,' 'rays,' 'darkness,' 'earth,' 'couple,' and 'open,' respectively. There is, however, neither usage nor any motive for such an Indication here.

40 (11) OBSCURITY (क्लिष्टत्व)
is instanced in धम्मिल्लस्य न कस्य etc.

Here, the construction of the two lines is very obscure, the connection being this :—कुरंगशावाक्ष्या **धम्मिलस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यति** । The obscurity of the construction obstruets the apprehension of the meaning of the verse.

41 (12) PROMINFNT NON-MENTION OF (*a*) THE PREDICATE, THE (*b*) APODOTIC, OR (*c*) THE EMPHATIC (अविमृष्टविधेयांशत्व)
(*a*) is instaneed in न्यक्कारो ह्ययम् &c.

Here, न्यक्कार (contempt) is meant to be the predieate,

and should, therefore, be placed after the subject अयम्. For the rule is that the predicate should not be mentioned before the subject is mentioned. *The sentence should*, therefore, *stand thus* :—अयमेव न्यक्कार:. From the reversed order of the two words, however, a reversed apprehension, or a delayed apprehension takes place. The fault is that of a sentence, in-as-much as it arises from the reversed collocation of two words. Therefore, it has been reckoned as the fault of a word compound (not of a word simple).

Again, the word वृथोच्छूनै : is also here faulty. *Here ' plump arms', alone, are fit to be the subject, and not 'vainly plump arms;'* for, by the word किंमोभि:, 'vanity' itself is predicated of ' arms'. To predicate 'vanity' of 'vanity' would be as good as to say that a jar is a jar. Even * assuming that the 'vanity' of 'plumpness', implied in the plundering of a petty heaven is different from the 'vanity' of 'arms', implied in his own defeat at the hands of Râmà, still, to predicate 'vanity' by the words किंमभि:, of vain plumpness is inconsistent. Vanity + inasmuch as it is appropriate in vain plumpness, is an established fact, and, therefore, does not again require ' vanity ' to be predicated of it by the words किंमनि:. Thus, as remarked by both Prabhà and Udyota, वृथोच्छूनै: is declared here to be open to the fault called अनुवादायुक्तत्व (Improper Attribution). The declaration is, of course, incidental.

(*) अर्थभेदोपगमेऽपीति । उच्छूनतायाः क्षुद्रस्वर्गलुण्ठनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपराजयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। —Pr.

(+) वैफल्यविधाने च वृथोच्छूनस्य वैफल्यं औचित्येन सिद्धमेवेति तद्विधानमनर्थकमिति।—Vivarana.

But this part of Mammata's Vritti, *i. e.* उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न वृथात्वविशेषितम् । has been interpreted in various other ways by other commentators ; I shall notice only one interpretation, *i. e.* that given by the ancient commentators of Mammata. For instance, Jayanta, Sanketa, and others say:— Here, 'vanity' that is predicated is twofold;— that of 'arms', and that of 'plumpness.' The one is quite distinct from the other, and, thus, there is no Repetition (पुनरुक्ति). But वृथात्व, which is predicated of उच्छूनत्व, has assumed a subordinate position in the compound वृथोच्छूनत्व, and thus appears to be a collateral attribute of the subject. Thus वृथोच्छूनैः is an example of अविमृष्टविधेयांशत्व as a पददोष.

Now Pradipà's interpretation of Mammata's Vritti, here, appears to me to be better than that of the ancient commentators, for the following two reasons:—

First:— The wording of Mammata's Vritti, उच्छूनत्वमात्रं etc., shows that Mammata here lays stress on the fact that 'plumpness', alone, is here the proper subject, and not 'vain plumpness'. He says nothing here about the predicate. This shows that the fault he intends to point out here, is अनुवादायुक्तत्व and not अविमृष्ट०; whilst, the wording, of his वृत्ति on the verse मूर्ध्नाम् &c, shows that, there, he lays stress on the fact, that 'vain greatness' is the predicate, and not the subject; but that it is not so apprehended. This shows that he is talking there about the predicate, and thus the fault, there, is अविमृष्टविधेयांशत्व.

Second:— The interpretation of the ancient commentators requires that, we should take वृथात्व as the predicate of उच्छूनत्व. But we cannot take it as such, because the poet has not intended it as such. That the poet has not intended it as such, is clear from the presence of the word ग्रामटिका in स्वर्गग्रामटिका &c. The word ग्रामटिका, used in reference

to स्वर्ग, shows that'heaven' is a little village, and therefore, the pluudering of such a little village is a cause of 'vanity' and not of 'plumpness'. Thus, वृथात्व is an established fact, and is, therefore, the subject, and cannot be taken as the predicate. If we take it as the predicate, ग्रामटिका loses all its propriety. Other commentators say that वृथोच्छूनैः किमेभिः भुजैः &c. is open to the fault of पुनरुक्ति or अविमृष्ट०. as a वाक्यदोष. I have not noticed their views, because, although they may be right, still, the wording of Mammata's Vritti, here, gives us no warrant for the belief, that those faults were intended by him to be pointed out here.

If it be said, that in न्यक्कारो ह्ययम् &c., there is a reversed apprehension of the subject and predicate, and hence it is but a sense-fault; we reply that, here, it is not the intended senses that are faulty; we cannot apprehend the intended senses, because, *here, the order of the words is reversed*; hence words are to blame in the matter; *and, therefore, it is the fault of a sentence itself, and not of the sense of a sentence.* If the words be arranged in a different way, the senses would be correctiy apprehended, as in Repugnant Suggestion.

The author now gives another example to show that this fault occurs, not only when the predicate is subordinate to the subject, as in वृथोच्छूनैः &c, or when it is reversed, as in न्यक्कारोऽयम् &c, but even when it is not apprehended at all.

(*b*) is instanced in अपांगसंसर्गि &c.

For the explanation of the Vritti on this verse vide page 43.

According to the rule, that there is an invariable correlation between the relative यत् (who or which) and the personal pronoun तत् (he or it), the pronominal words, इदम्, एतत्, अदस्, used in the same sense as तत्, in order to the

fulfilment of the expectation, raised by the relative यत्, must properly belong to the Apodosis. But, here, the personal pronoun असौ, being placed immediately after the relative यः, appears as if it belonged to the Protasis; implying that the person or thing, which it qualifies or points to, is well known; whilst, really speaking, असौ is, here, intended as fulfilling the expectation, raised by the relative यत्; for, what is intended to be said in the verse is :-"He, who causes your eyebrows to dance &c, has arrived." Such a sense is not, however, apprehended from the verse; what is apprehended is:-" That wellknown man, who &c."

The invariable correlation between यत् and तत् is of two kinds;- expressed or understood. Where both यत् and तत् are mentioned, the correlation is said to be expressed; where one or even both are not stated, the correlation is said to be understood. In both of these latter cases, the expectation is fulfilled through Implication, and hence there is no fault.

A. CORRELATION EXPRESSED,

When the relative and the personal pronouns are both expressed,

is instanced in स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः।, and यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत्। (Vide Jayanta for the latter example).

B. CORRELATION UNDERSTOOD.

(*a*) When *the relative pronoun may be understood*; as in the following three cases:--

(1) *When the pronoun* तत् *refers to one, that is the subject of discourse* (प्रकान्त), as in कातर्यं केवला &c.

Here, सः refers to king 'अतिथि,' who is the subject of discourse.

(2) *When* तत् *refers to one that is well known* (प्रसिद्ध), as in द्वयं गतं &c.

Here, सा refers to the digit of the Moon, which is well known.

(3) *When* तत् *refers to a thing, that is known by one's self* (अनुभूतार्थ), as in उत्कम्पिनी &c.

Here, ते refers to the eyes of वासवदत्ता, whose beauty has already been experieneed by Vatsarâja.

In these three instances, it is not neeessary that यत् should be stated. The required senses are apprehended, even without it, through Implieation.

(*b*) When the personal pronoun may be understood, *when the relative* यत् *is used in the latter clause, the personal pronoun* तत् *need not be expressed but may*, from the context, be underıstood *in the former*; as in साधु चंद्रमसि &c.

Here यत् occurs in the latter clause मीलितं यद् &c; it is not, therefore, necessary to state तत् in the former elause साधु...कृतम् ; since, it may be obtained by Implication. So also, in the verse मातर्भारति &c., तावत् may be obtained by Implication.

If, however, यत् *is used in the former clause, then the expectation, raised by it, will not be fulfilled, unless* तत् *is stated* (*in the latter clause*), *as in the very verse* साधु &c, *with the first two lines reversed.*

If it, however, be urged that even when यत् is used in a former clause, the sense is complete without the express use of तत्, in the next clause, as in तच्चक्षुर्यदि &c., where we get the required apprehension (तच्चक्षुर्यद्यस्ति तर्हि कुवलयैर्हारितम्), even without the use of तर्हि. We reply that, it is true that the sense is complete here; but we add that, this completion of the sense is possible only in the case of यदि (a particular modification of यत्), and not of any other modifieation of it. But, in the next clause, any other modifieation of यत् may be present, and yet the sense will be complete

without तत् in the former clause; or, we may say that, this example is irrelevant, since, यदि (and चेत् also) is an अव्यय, whose nature is quite different from that of यत्, of which alone we are talking here.

When both (the relative and the personal pronouns) are expressed, then it is well known that the fulfilment of expectation is present in that case.

(c) When the personal pronoun and the relative may both be understood from the context; as in ये नाम &c.

Here, the following is clearly understood:--" *This effort is for him, who will be born* &c." If this is not taken as understood, and if the line be read as it is, it can not be connected with the first half of the verse. As for the explanation, given by some, that when 'तत् refers to something that is well known &c., it does not require यत्, either expressed or understood'; it is not right; for, it is not based upon the reading of such works as व्यक्तिविवेक &c., and also because it is not favoured by our author, who says that 'तत् does not require the express use of यत्;' not that 'it does not require यत्.'

Thus, here (*i. e.* in the example तनोति योऽसौ &c.), *(the relative* यः) *remains expectant, owing to the absence of an express mention of the personal pronoun* तत्, and the impossibility of Implication.

If it be said, that the expectation, raised by यत्, is fulfilled by असौ, which, here, stands in the place of तत्, we reply that, असौ *does not express the sense of* तत्; for, *in the verse* असौ मरु &c., *we do not apprehend that* असौ *has got the meaning of* तत्. If अदस् be a synonym of तत्, as you say it is, then, in the example, असौ मरुच्चुम्बित &c., असौ would express the meaning of तत्, and not of इदम्, and then it would belong to the Apodosis and * would require यत् in the

* तच्छब्दार्थमेवेति । एवं च यच्छब्दप्रयोगापत्तिरिति भावः —Pr.

'Protasis,' which, however, does not contain it. *But if,* it be boldly asserted that, अदस् *is apprehended* (*as having the sense of* तत्) here, denoting an object, absent or distant, and that this अदस् does not require the use of यत् in the 'Protasis,' as तत् referring to a well known thing &c., does not; we reply that, then, *in the example* करवालकराल &c., सः *would be redundant,* since its meaning has been conveyed by असौ.

But, it may be said:—It is not denied that अदस् has not got any other sense, but it is contended *that* अदस् *may be used in the sense of* तत्, *just as* इदम् (*is used in the sense of* तत्) *in the verse* योऽविकल्प &c. Now, the nature of अदस् is identical with that of इदम्, therefore, अदस् may be used like इदम् in the sense of तत्.

We reply:–True what you say. अदस् *will get the sense of* तत् *here also* (*i. e. in* तनोति यो &c.), *(if it occur) in a clause, different* (from that in which यत् occurs, but)*not* (certainly) *in the position in which it, at present, is,* (i. e. that of immediate proximity to यत्). For, even तत्, much more इदम् and अदस् &c., if placed immediately after यत्, not separated from it by any thing, and having the same gender, number, case &c. with it, brings out the idea of celebrity (only), and belongs to the 'Protasis,' as in यत्तदर्जित &c.

Here ,the word तत् (*refers to the celebrated prowess of* धर्म); and if it would not do so, then the use of the second तत् would be purposeless. Therefore, अदस्, if it is to give the sense of तत्, must be used apart from, and not close to, यत्, as इदम् is used apart from, and not close to, यत्, in योऽविकल्प &c.

The personal pronoun तत् does not convey the idea of celebrity in न केवलं &c., because it is separated from the relative by a Visarga; but in the case of तनोति योऽसौ &c., no

separation exists between the relative यः and असौ, one part of the former having entered into one part of the latter.

If it be said:—The correlation of यत् and तत् is not constant; for, otherwise, in यद्यत्पापं &c., *how could the poet, after saying* 'यद्यत्' *(first), say (only)* तन्मे *(afterwards)*? We see there that, although the second यत् has not got तत् corresponding to it, still the apprehension of the sense is complete. It cannot be supposed that तत् may be obtained there by Implication; for, यत् belongs to the 'Protasis'. *We reply*:--It is not necessary that if यत् is repeated, its correlative should also be repeated, for fear of the second यत् remaining expectant without it; for, *the repetition of* यत् *indicates that* यत् *refers to a thing in all its specific forms, and the personal pronoun* तत्, *(although used only once), refers to it in one generic form* only; as in कल्याणानाम् &c.

Here, the two यत्s refer to sin, in all its specific forms, whether conscious or unconscious, small or great, and तत् refers to this sin in its generic form, i. e. as sin.

Really speaking, the second यत् is a repetitive termination, denoting 'totality,' and is to be applied to one only of the two, either यत् or तत्, and to that one, which comes first. If यत् comes first, यत् takes this termination; if तत् comes first, तत् takes it as in तत्तत्कर्म &c.; not both, however. For the 'totality' being indicated by the affix यत्, तत् may refer to that 'totality,' indicated by the affix यत्, without taking another affix तत् to itself. But in those cases, where both यत् & तत् are repeated, they should be looked upon as separate words, each denoting 'totality.' This repetition of both यत् & तत् is justifiable, only when the sense of succession is intended in the verse, as in संचारिणी &c; otherwise it is a fault as in यद्यदाचरति &c., where no succession is intended.

(*c*). is instanced in किं लोभेन &c.

Here, instead of using the compounds आर्यानुजः *and* तातकलत्रम्, *thus making* (the words) आर्य and तात *subordinate, we should say separately* आर्यस्य (अनुजः) and तातस्य (कलत्रम्). For, the genitive termination, which is lost in the compounds,

is particularly significant here, as giving an independent position to the words to which it is applied, and thus marking distinctly the relationship of भरत to राम, and of कैकयी to दशरथ.

* If it be said, that even though we separate the words as आर्यस्य अनुजः, and तातस्य कलत्रं, still the words, आर्यस्य and तातस्य, do not obtain an independent position; for, the genitive affix shows that they are subordinate to अनुज and कलत्र respectively; we reply:—True; according to grammar they are no doubt dependent; but in Rhetoric, we recognise them as independent.

Udyota remarks that this is a sentence-fault, because it resides in two compound words i. e. आर्यानुज and तातकलत्र.

It should be remembered, here, that in each of the faults, that are mentioned, as both word-faults and sentence-faults, the fault invariably resides in two or more words, as here it resides in the two words आर्यानुज and तातकलत्र. But in the case of those faults, that have been declared as sentence-faults, exclusively, the fault does not invariably reside in two or more words. For, some of these faults become sentence-faults, owing to the fault residing in one word only in each case; as अधिकपदत्व becomes a sentence-fault owing to one word only in the sentence (i. e. आकृति or कृत) being redundant: whilst, others become sentence-faults, owing to the faultiness of two or more words; as लुप्तविसर्गत्व becomes a sentence-fault, owing to the presence of many words, whose Visargâs are omitted, such as भृत्या, बलोत्सिक्ता and भक्ता.

The fault अविमृष्टविधेयांशत्व as a sentence-fault has occurred, here, in two compound words. The compounds here, are षष्ठीतत्पुरुष compounds. But the fault occurs in other kinds

---

* नन्वसमासेऽपि कृते गौणत्वमेव । यतो गौणात्षष्ठी स्यादिति स्थितिः । सत्यम् । लक्षणभाषया इदं गौणत्वं साहित्यभाषया त्वसमासे विधेयत्वमेव ।– San.

of compounds also. For * instance, in the verse य: स्थलीकृत- &c., the faulty compounds are Bahuvrihi. In the verse धात्रा स्वहस्त &c., the faulty compound is a तृतीयातत्पुरुष. In the verse सीताया &c., the faulty compound is a Dwandwa. In the example ब्रह्मा विष्णुश्च &c., the faulty compound is a Dwigu.

42 (13). REPUGNANT SUGGESTION (विरुद्धमतिकृत्त्व) is instanced in श्रितक्षमा &c.

Here, what is intended to be understood is:—" (Those kings), who are possessed of the attributes of forgiveness, &c., enjoy a happy sleep." (But another sense is also) *apprehended (from the verse), i. e " (Those kings) are killed,"* which (sense) is *repugnant (to the intended sense).* The fault consists in the diminution of the pleasure, arising from the intended sense. On another ground, this may be an example of Indecency also. In अमतपरार्थत्व, the repugnant sense is also intended; whilst, here, it is not. In प्रकाशितविरुद्धत्व the repugnant notion is suggested by the sense of the sentence; here, it is suggested by the words.

FAULTS OF A PART OF A WORD.

Our author now gives *examples, in order, of those of the above faults, which become possible in a part of a word.*

---

* तत्र बहुव्रीहौ यथा, ' य: स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापरवारिधि: । यश्च तापितवातापि: स मुनि: श्रेयसेऽस्तु व: ॥'-इति । अत्र 'येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्त पयोनिधि: । वातापिस्तापितो येन'-इति वाच्यम् । बहुव्रीहिणा तु गुणीभाव: कृत: इत्यविमृष्टविधेयत्वमिति बोध्यम् । तृतीयासमासे यथा, 'धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे को वाऽक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थ:'-इति । अत्र स्वहस्तेनेति वाच्यम् । द्वन्द्वे यथा, 'सीताया ऊर्मिलायाश्च सदृशौ रामलक्ष्मणौ'-इति । रामो लक्ष्मणश्चेति वाच्यम् । द्विगुसमासे यथा, 'ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिलोकीमधिकुर्वते'-इति । अत्र त्रीन् लोकानिति वाच्यम् । S. T.

43 (1). CACOPHONY (श्रुतिकटुत्व)

is instanced in अलमति&c., and तद्गच्छ सिद्ध्यै &c.

If in a word two letters occur together, that are harsh, it is the fault of a word, for, there the word itself sounds harsh to the ear. But if only one letter is harsh there, it is the fault of a part of a word. If it be said:—"How is सोऽध्येष्ट&c. an example of Cacophony as a sentence-fault, in-as-much as every word there is not faulty, according to this definition of the fault of a word? We reply that a sentence-fault is regarded by us as occurring, not when it resides in many words, that are faulty, but when it resides in many words simply. Whether the faultiness resides in the whole word or in a part of the word does not matter.

In these verses, two harsh consonants in त्वा, *and* three in द्ध्यै, and द्ध्यै are combined, that *sound harsh* (*to the ear*). In the first example the resultant flavour is the Erotic, which, being very sweet, does not admit of even a slight defect, and is thus depressed by harsh letters. The second example contains a solicitation to which sweet words are appropriate, but these are wanting there. The second example is given by the author, because, in the first, त्वात् may not be admitted by some to be harsh.

44 (2) OBSOLETENESS (निहतार्थत्व)

is instanced in यश्चाप्सरो &c,.

Here, a part of the word धातुमत्ता i. e. मत्ता, used in the sense of 'possession,' *has that sense, overpowered by the* more common *meaning of 'intoxicated,'* which sense it bears as the feminine of मत्त.

I have here translated the reading क्षीबार्थेन निहतार्थः, which I have found in the manuscript (ज). The readiug adopted in the text means:—मत्ता, being well-known as having the sense of 'Intoxicated,' is Obsolete here, being used by

the poet in the sense of 'possession,' which is rare. Although I have adopted the reading क्षीबार्थे in the text, on the ground that it is the general reading, still I must say here that I do not approve of it ; because, if we accept it, the line will not yield a good meaning unless the words ' प्रसिद्ध इति ' are taken as understood after क्षीबार्थे. The line will then run thus :—अत्र मत्ताशब्दः क्षीबार्थे ' प्रसिद्ध इति ' निहतार्थः ।

45 (3) UNMEANINGNESS (निरर्थकत्व)

is instanced in आदावञ्जन &c.

Here, the plural number 'दृशाम्' is but '*Unmeaning,*' and is used simply for the purpose of filling up the metre, *inasmuch as only one deereyed maid is mentioned* in the verse, and one woman cannot have more than two eyes. *Nor can the plural number be accounted for by saying that there is here 'plurality of movements,' as in* अलस &c.; *For, we have got* the word दृशाम् here, meaning ' eyes, ' and *not* इक्षणैः, meaning ' glances, ' consisting of ' *movements of the eyes.*' *Nor can* it be said that, the word ' दृक् ' *is used,* here, *in the sense of 'movements of the eyes'*; for, in that case, the adjective अंजनपुंज &c, cannot be applied to it, inasmuch as the action of 'anointing with collyrium' cannot properly be predicated of 'movements'. If * it be urged, that the plural number can not be said, here, to serve the purpose of filling up the metre, because it is possible to fill up the metre by the dual number also (दृशोः); we reply; true, but the use of दृक् in the dual number would necessitate the use of its adjective संतापित also in the dual member. But if we put संतापित in the dual, it violates the metre.

---

* ननु दृक्शब्दाद्द्विवचनोपादानेऽपि वृत्तपूर्णत्वसंभवे कथं बहुवचनस्य तदर्थकता । मैवम्, तत्र द्विवचने तद्विशेषणस्यापि संतापितेत्यस्य तदुपादाने वृत्तभंगप्रसंगात् । विशेष्यबहुवचनाधीनमेव विशेषणगतबहुवचनामिति विशिष्य तदुपादानम् ।—Chakra.

The plural number of संतापित alone cannot be said to be faulty, for, it is dependent upon the plural number of दृक्, to which संतापित is an adjective. Therefore, the plural nnmber of दृक् alone is, here, said to be faulty; for, when the plural number of the noun is faulty, that of the adjective, of course, becomes so. Again, *in this very verse*, the word कुरुते *also* has its Atmanepadi form 'Unmeaning.' This form, according to Pânini, is used, when it implies that the fruit of the action, denoted by the verb, to which it is applied, accrues to the agent's self. Here, however, *the fruit, i. e.,* 'conquest of the Erotic world', *of the* (fancied) *action* of 'sharpening the edges of Cupid's arrows,' *doet not accrue to, and has no connection with, the agent* (*of the action*), *i. e. the weeping damsel. Therefore the Atmanepadi form* 'कुरुते' *is* '*Unmeaning.*'

If it be said:—Let the form कुरुते be Solecistic (च्युतसंस्कृति) like नाथते, where also the fruit of the action does not belong to the agent; or let नाथते also be 'Unmeaning' like कुरुते, since there is no difference between the two words. So also the plural number of the word दृक्, referring here to two eyes only, is Solecistic. We reply:—By restricting the Atmanepadi form to नाथ्, in the sense of 'praying for', कात्यायन has intimated that the restriction does not exist, when नाथ् is not used in the sense of 'praying for'. Therefore its ungrammaticalness is proper, when it is used in the sense of 'soliciting'. So the Sûtra, § स्वरित ... कर्त्राभिप्राये क्रियाफले, restricts the use of the Atmanepadi form to those cases, where the fruit of the action is intended to accrue to the agent. This restriction intimates the prohibition of the form, when the fruit of the action is intended to accrue to another. In such cases only the form would be Solecistic; not, however, in the cases where the intention, that the fruit of the action does not accrue to the agent of the action, simply, is absent. Therefore the question:—" What is the propriety of कर्त्रभिप्राय ?" –has

---

§ स्वरितेतो ये धातवः, ञितश्च, तेभ्यः आत्मनेपदं भवति; कर्तारं चेत् क्रियाफलं अभिप्रैति । काशिका on Pânini I, 3, 72.

been answered by saying, that the word कर्त्राभिप्राय shows, that this form is not to be used, when " the fruit of the action accrues to another", and not 'when the fruit of the action does not accrue to the agent.' Here what is suggested is, not that " the fruit of the action accrues to another", but, simply, that " the fruit of the action does not accrue to the agent"; and thus, the form is not solecistic. So also the Sûtra बहुषु बहुवचनं, by restricting the use of the plural number to a word, referring to more than one or two things, prohibits the use of it in connection with a word, only when it refers to one or two things, not simply when plurality is not intended. But in दृशाम् neither unity nor duality is particularly intended, and therefore the plural form दृशाम् is not solecisic. Simply plurality is not intended here; and therefore, the word is nothing but 'Unmeaning'. Thus, the opinion of चंडीदास, that निरर्थकत्व occurs with reference to a part of a word, such + as an affix &c., while च्युतसंस्कृतित्व occurs with reference to the whole word, should be rejected; since, as we have just now shown, च्युतसंस्कृतित्व does not occur here at all. Nor should it be said that च्युतसंस्कृति itself should be a पदैकदेशदोष; since we have accepted it as a पददोष on the ground that the ungrammaticalness of the form renders the meaning of the root impossible; whilst, here, the meaning of the base is not sublated, and thus निरर्थकत्व is different from च्युतसंस्कृतित्व.

Udyota remarks that the Âtmanepadi form is not Solecistic, for, it is possible to show that the form is grammatical, by attributing the fruit, belonging to Cupid, to the heroine, who is connected with him. But the form is 'Unmeaning,' because the attribution serves no purpose.

46 (4) INEXPRESSINENESS (अवाचकत्व)

is instanced in चापाचार्य &c.

Here, in the word विजेय, *the suffix* कृत्य (the sign of the future passive participle) *is 'Inexpressive' of the sense,* in which it is used, i. e. that *of the suffix* क्त, (the sign of the past participle).

+ अवयवाभिप्रायेण प्रत्ययांशाभिप्रायेण । समुदायः पदम् । अनादेयमिति । असाधुत्वस्योक्तरीत्या प्रसक्तत्वाभावादिति भावः । न च नाथत इत्यत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् । आशीरूपप्रकृत्यर्थसंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपगमात् । अत्र तु प्रकृत्यर्थाबाधेन तद्वैलक्षण्यादिति ।—Prabhâ.

47 (5) INDECENCY (अश्लीलत्व).

(a) Suggestive of shame

is instanced in अतिपेलव &c.

Here, the first two letters, of the *word* पेलव, are indecent, as they form a Sanskrit word of an indecent import.

(*b*) Suggestive of disgust

is instanced in यः पूयते &c.

Here, the word पूयते has its first two letters i. e. पूय of a disgusting import.

(c) Suggestive of inauspiciousness

is instanced in विनयप्रणयैक &c.

Here, a part of *the word* अभिप्रेत i. e. प्रेत is suggestive of 'inauspiciousness. '

48 (6) AMBIGUITY (संदिग्धत्व)

is instanced in कस्मिन् &c.

Here, it is difficult to determine whether the part चर, of the word साधुचर, is an affix according to the * Sûtra ' भूतपूर्वे चरट्, ' or a derivative formed from the root चर् by the addition of the affix ट (= अ), according to the + Sûtra ' चरेष्टः. ' Hence,*there is a doubt as to whether the word* साधुचर *means, 'Having been formerly* a *virtuous man,' or, 'Living amongst the virtuous. '*

49 (7) IRREGULAR INDICATION (नेयार्थत्व)

is instanced in किमुच्यते &c.

Here, the word वचोवाण is intended to be used in the sense of " god, " but it has no power to express that sense. Custom sanctions the use of the combination of the words गीः and वाण in that sense, but not the use of the combination of their synonyms. *The word* वचः *is,* therefore, *made to*

* Pânini (V. 3. 53)

+ Pánini (III. 2. 16)

indicate, (without the warrant, of either usage or a motive,) *the synonymous word* गीः, and, thus, in composition with वाण to yield the (usual) sense of "god." Thus this is an example of नेयार्थता. *Here, not only the first component member i. e.* गीः, *but the second also, i. e.* वाण, *does not bear being exchanged for a synonymous word.* Thus गीःशर is also open to this fault. *In* (*such compound words as*) जलधि *&c., only the latter word* (*i. e.* धि), *and in* (*such as*) वडवानल *&c., only the former word* (i. e. वाडव), are not exchangeable with their synonyms. This is not an example of अवाचकत्व for, it is, here, the intention of the poet that लक्षणा should be resorted to; when this intention is wanting, we get अवाचकत्व.

Although it is true, that some of the faults, such as, अप्रयुक्तत्व *&c., are but varieties of* असमर्थत्व (and therefore do not deserve to be separately mentioned), *yet we have mentioned them as separate divisions, because other Rhetoricians* (who have preceded us) *have done the same,* (and we do not wish to depart from the practice which they have initiated), *and also because, it is well that* although *the faults (above-mentioned),* do not admit of real distinctions, still they *should be divided before they are exemplified.* For, such a procedure fulfils the purpose of effecting a clear understanding of pupils regarding them.

The following are the three principles according to which 'faults of a word' may be classified:—

(*a*) वि० अर्थानुपस्थितिः.
(*b*) वि० अर्थोपस्थितिविलम्बः.
(*c*) सहृदयवैमुख्यम्.

The first principle underlies the following faults, and for the following reasons:—

1. असमर्थत्व ... ... उपसंदानाभावात्।
2. अवाचकत्व ... ... शक्त्यभावात्।

3. नेयार्थत्व ... ... वृत्त्यभावात् ।
4. अप्रतीतत्व ... ... शास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वात् ।
5. संदिग्धत्व ... ... वक्तृतात्पर्यसंदेहात् ।

The second principle underlies the following faults:—

6. अप्रयुक्तत्व ... ... कविसंप्रदायविरोधात् ।
7. निहतार्थत्व ... ... प्रसिद्ध्यर्थप्रत्ययव्यवधानात् ।
8. क्लिष्टत्व ... ... अप्रत्यासत्तेः प्रकरणाद्यभावाद्वा।

The third principle underlies the following faults:—

9. श्रुतिकटुत्व ... ... श्रोतुरुद्वेगजनकत्वात् ।
10. च्युतसंस्कृतित्व... ... ... असंस्कृतस्वरूपत्वात् ।
11. निरर्थकत्व ... ... निरर्थकपदप्रयोगात् ।
12. अश्लीलत्व ... ... असभ्यार्थोपस्थितेः ।
13. ग्राम्यत्व ... ... कान्त्यभावयुक्तशब्दप्रयोगात् ।
14. अनुचितार्थत्व... ... ... वि० तिरस्कारार्थोपस्थितेः ।
15. अविमृष्टविधेयांशत्व ... ...उद्देश्यविधेययोः पौ०वि०निर्देशात्।
16. विरुद्धमतिकृत्त्व ... ... वि० तिरस्कारार्थोपस्थितेः ।

If अप्रयुक्तत्व &c. are to be made varieties of असमर्थत्व, then असमर्थत्व must be defined as:–'Incapability of producing an apprehension, delayed or undelayed, of the intended sense'. असमर्थत्व, thus defined, will include those faults which come under the first two principles, which we have given above.

Numbers 1, 2, 3, 10 11, 14, 15, & 16 are नित्य faults and the rest अनित्य. (Vide Udyota page 127).

Thus have the faults of a sentence, homogeneous to those of a word, been declared. Those of a different class are now stated.

Faults peculiar to a Sentence.

1. Incongruity of letters; 2. Blunting, and 3. Dropping of the Visarga; 4, Deformity Of 'Sandhi'; 5. A Metre condemned; 6. Deficiency, 7. Redundancy, and 8.

Repetition of a Word; 9. Excellence falling off; 10. Resumption of the Concluded; 11. Isolation of a word in a distinct half; 12. Failure of an Intended Connection; 13. Omission of what must be said; 14. Misplacement of a Word; 15. A Compound out of place; 16. Confusedness; 17. Use of a Parenthesis; 18. Disregard of Usage; I9. Violation of Uniformity; 20. Syntactic Irregularity; and 21. An Unacceptable Second Sense; these are faults residing only in a sentence.

Here also we can get both divisions and definitions by taking the various words in the Kàrikà, in their customary and etymological Senses respectively.

50 (1) INCONGRUITY OF LETTERS

(प्रतिकूलवर्णत्व)

occurs when letters are inconsonant with the flavour of the piece in which they occur. *What letters are consonant with what flavours, will be mentioned* in the 8th Ullâsa. *The opposite of such letters are (called) 'Incongruous letters.'* The fault, occurring when the flavour is the Erotic, is instanced in अकुण्ठोत्कण्ठया &c.

Here, the flavour is the Erotic, to which ट्स are opposed, manifesting the excellence 'Energy' (ओजस्), which is opposed to the Erotic. It * should be noted that this is no fault if the letter ट occurs only once, twice, thrice, or even four times, inasmuch as this does not so much injure the flavour as when it covers a whole sentence. Therefore it is the fault of a sentence, not of a word, as श्रुतिकटुत्व is, which occurs if but one letter is harsh. The fault consists in the opposition of letters to the manifestation of a flavour.

---

* यद्यप्येकस्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्वं प्रसज्यते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसानुकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभवसिद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमेवेति तात्पर्यम् ।–Pr.

The fault occurring when the flavour is the Furious, is instanced in देशः सोऽयमराति &c.

Here, the flavour is the Furious, to which soft letters are opposed; *harsh letters and long compounds are appropriate to this flavour,* which is possessed of the excellence 'Energy'; as in प्रागप्राप्त &c.

Here, in the first three lines, harsh letters and long compounds have been used, because the flavour is the 'Furious', an angry man being the object of description.

But where there is no anger, only soft letters &c. should be employed; *as in the fourth line* of this verse, *soft letters &c. alone, are employed;* because, here, Parashurâmâ's anger is absent, since it is, for a moment, superseded by the feeling of love, which is engendered by the recollection of his great and revered teacher.

Pradipa asks:—Why should not this be a word-fault, inasmuch as the compound, consisting of soft letters, extending to half the verse, constitutes one word. It cannot be said, that the fault of a sentence requires the juxtaposition of another word, but the fault of a word does not; for, in this way, क्लिष्टत्व would not be a fault of a word. In fact, this is a fault of a word exactly in the manner in which क्लिष्टत्व is a fault of a word. Thus there is a deficieney in the divisions of the faults of a word.

51 (2) BLUNTING OF VISARGA (उपहतविसर्गत्व).

This fault occurs, where the Visarga is changed into उ or ओ; as is shown in धीरो विनीतो &c.

To make this a sentenee-fault, it is neeessary that more, than one Visarga should be blunted. The उपघात, here referred to, is the change of the Visarga to उ. Other kinds of उपघातs come under other faults. The ehange of one

Visarga only does not destroy the flavour; therefore, the definition of उपहतविसर्गत्व is :–"That where many Visargás are conseeutively changed to उ."

52 (3) DROPPING OF THE VISARGA (लुप्तविसर्गत्व).

This fault occurs where many Visargâs are dropped; as shown in यस्य भृत्या &c.

The fault in both उपहत० and लुप्त० consists in the dissatisfaction of the reader produeed by the harshness, i. e. looseness of the composition. Therefore it is permanent. The presence of many Visargas is also faulty; as in स्मरः &c.

Pradîpa asks:––Why should not this be the fault of a word, as instanced in भूयोमहीयो &c. ?

53 (4) DEFORMITY OF 'SANDHI' (विसंधित्व)

is of three kinds:–

(A) *Disjunction of 'Sandhi'*,
(B) *Indecency of 'Sandhi'*,
(C) *Harshness of 'Sandhi'*.

(A) Disjunction of 'Sandhi' (विश्लेष) occurs when a 'Sandhi' is not made, although according to grammar, it ought to be made. It, again, is of two kinds:–

(1) OPTIONAL and
(2) NECESSARY.

(2) Neeessary Disjunetion is, again, of two kinds:––

(*a*) When the final ई, ऊ, or ए, of the dual terminations, whether of nouns or of verbs, are not subject to the rules of 'Sandhi'.

(*b*) When the Visarga, or ए, ऐ, ओ, & औ, although dropped or changed aecording to rules, are to be considered as not dropped or changed.

A (*1*)

is instanced in राजन् &c.

Here Disjunction is optional.

(2) (*a*)

is instanced iu धीर्दोवले अतितते &c.

Here, the dual ए is प्रगृह्य, and cannot be joined with the following अ or उ.

(2) (*b*)

is instanced in तत उदित &c.

Here, although the Visarga is dropped, it is to be considered as not dropped (असिद्ध), and thus the preceding अ cannot be joined with उ. When the Visarga is considered to be present between them, it is impossible to join them.

'Optional Disjunction' is faulty, occurring but once. For, although grammar does not give an absolute injunction that such a 'Sandhi' must be made, yet the non-making of it clearly shows that the poet is wanting in a perfect command over the language, and thus causes dissatisfaction in the mind of the reader.

Both the kinds of 'Necessary Disjunction' are faulty, however, only when occurring more than once; for, although, obedience to the rules of grammar on the poet's part does not lead us to iufer his feebleness of the powers of composition, yet it certainly makes the composition of the verse loose and thus weak.

(B) INDECENCY OF 'SANDHI'

is instanced in वेगादुड्डयि &c.

Here, the 'Sandhis' are indecent inasmuch as they give rise to the words लण्डा, and चिक्कु, which are suggestive of senses causing disgust and shame respectively.

(C) HARSHNESS OF 'SANDHI'

is instanced in उर्व्यसावत्र &c.

Here, the 'Sandhis,' between उर्वी and असौ &c., are harsh.

Pradîpa asks :— Why should not 'Deformity of Sandhi' be the fault of a word, inasmuch as two or more words, being compounded, become one word. Thus the second kind of अश्लीलत्व, and the third kind of कष्टत्व, and the first subdivision of the first kind of विसंधित्व (इच्छानिबंधनविश्लेष) come under अश्लीलत्व, क्लिष्टत्व, and च्युतसंस्कृतित्व respectively, and the second snbdivision of the second subvariety of the first kind of विसंधित्व may also be a distinct wordf-ault as in भूयउच्चैर्मह &c.

Pradîpa himself answers the question, which he has asked here and also elsewhere:—The word एव in the last line of the Kârikâ has the sense of a restriction. It intimates that, these faults (mentioned in the Kârikâ प्रतिकूल&c.,) with all their subdivisions, occur only in a sentence in such a manner as not to be confounded with any other faults. But when these faults occur in a word, they become confounded with other faults ; for instance, प्रतिकूलवर्णत्व, sometimes, becomes confounded with श्रुतिकटुत्व or अपदस्थसमासत्व; so also उपहतविसर्गत्व and लुप्तविसर्गत्व become confounded with अप्रयुक्तत्व; so also the three varieties of विसंधित्व, i. e. अश्लीलविश्लेष, कष्टविश्लेष, and इच्छानिबंधनविश्लेष, become confounded with अश्लीलत्व, कष्टत्व, and असाधुत्व, respectively. It is true that one variety of विश्लेष, i. e. लोपासिद्धिनिबंधनविश्लेष, does not become confounded with any other fault, and is, thus, a distinct word-fault; still inasmuch as the remaining varieties of विसंधि become संकीर्ण, we can not say that, विसंधि, as a whole, is असंकीर्ण, when occurring in a word. In the same manner, the list of word-faults is not deficient; for, only such faults have been men-

tioned in the Kàrikà दुष्टं पदं श्रुतिकटु &c., as, with all their subdivisions, occur in a word only, in such a manner as not to be confoundəd with any other faults.

As regards इच्छानिबंधनविश्लेष, Udyota remarks that it does not come under Solecism; because in the former, Disjunction of 'Sandhi' is optional, and cannot, therefore, be said to be ungrammatical.

54 (5) A METRE CONDEMNED (हतवृत्तत्व)
is of three kinds:—

(A) *When it is harsh.*
(B) *When a verse ends in a short syllable, which has no power to produce the effect of a long syllable.*
(C) *When it is inconsonant with the flavour of a verse.*

(A) Harshness of Metre (अश्रव्यत्व)
is again of three kinds:—

(1) When there is a violation of the definition of a metre, (the word अपि * in Mammata's Vritti gives us this division). If we would do not take this division, a poem would become faultless even though its metre be violated. This division, being common, is not noticed by Mammata.

(2) When there is no violation. This is again of two kinds:—

(*a*) When there is a break in the cæsura.

(*b*) When there is a union of particular feet in a particular place.

---

*वृत्तौ लक्षणानुसरणेऽपीत्यपिना तदननुसरणस्यापि ग्रहणमित्याशयः। अन्यथा छन्दोभंगेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः ।

‡ अश्रव्यत्वस्य सर्वत्रानुभवाल्लाघवात्तत्त्वमेव दोषः । अन्यत्तु तत्प्रयोजकामित्याह । यद्वेति ।—Pr.

OR

We may better look upon a Condemned Metre as nothing but a harsh metre, including under it the five varieties mentioned above. For, a general feature, viz,that of sounding harsh to the ear, is observed to run through all of them.

(A) (1) Though not noticed by मम्मट
is instanced (by Pradîpa) in यस्मिन् &c.

Here the fifth letter is long, notwithstanding the rule * which says that it should be short. Thus the definition of the Metre is violated.

(A) (2) (*a*) (In a Metre regulated by
the number of letters)
is instanced in अमृतममृतं &c.

In हरिणी, the first cæsura, in every line, is at the end of the sixth letter. Here, however, the letter हा in the fourth line, at which there is a cæsura, is dependent upon another word, i. e. अन्यत्, being joined with it, and thus breaks the cæsura. Thus, यदिहान्यत्स्वादु स्यात् *is here* harsh. We should, there-fore, read वदतु मधुरं यत् स्यादन्यत् &c.

(A) (2) (*b*) (In a Metre measured by the
number of Prosodial Instants)
is instanced in जं परिहारिउं &c.

Here, there is an आर्यावृत्त, which is a मात्रावृत्त, i. e. a metre measured only by the time occupied in the pronunciation, without any reference to the number, of the letters which a metre is to contain. *The second and the third feet*, i. e. स which is अन्तगुरु, and भ which is आदिगुरु, come together (हरिउं, तीरइ) and are regarded as sounding harsh in the science of Prosody.

---

* ' श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् ' इति ।—Pr.

(B)

is instaneed in विकसित &e.

Here, the word हारि *is faulty.* रि, the last letter of the first line, is short and has no power to produee the effect of a long letter, although, aecording to the rule that 'the ending short letter of a line should be considered as either long or short', the letter being reckoned long, there is no violation of the definition of a metre. The rule has applieation only to such metres as वसन्ततिलका, इंद्रवज्रा &e., where the ending short letter has a power to produce the effect of a long letter. *We should, therefore, read* **हारिप्रमुदितसौरभ** &e.

This fault occurs not only in the first and the third lines of a verse, but in the second and fourth lines also. The fault occurring in the 4th line is instaneed in अन्यास्ता &e.

Here, in the last line च is short, and although it obeys the rules of Prosody, it has yet no power to produee the effect of a long letter; for, if we assume the letter to have that power, the composition will be rendered loose. *When we read* **वस्त्राण्यपि**, *although* **पि** *remains short, yet it has the power to produce the effect of a long letter,* beeause the preceding short vowel अ beeomes strengthened by eoming after two eonsonants ण् and य्. Or, aecording to Sanketa + just as a short letter coming immediately before another that is a महाप्राण, (pronounced with hard breathing), beeomes long; so a short letter, (पि in the present example), eoming immediately after another that is a महाप्राण, (ण्य in the present example), sometimes becomes long. The fault eonsists in the harshness of the eomposition eausing dissatisfaetion in the mind of the reader. Therefore it is a permanent fault.

+ ण्यकारस्य महाप्राणस्य संनिधौ पाश्चात्यो गुरुर्लघुरपि यथा गुरुः स्यात्तथा महाप्राणस्य संनिधावग्रिमोऽपि क्वचिल्लघुर्गुरुतां यातीत्यस्याभिप्रायः ।—San.

(C)

is instanced in हा नृप &c.

This metre (*which is a* दोधक) *suggests the Comic flvour*, and therefore does not suit its opposite i. e. the Pathetic, which is the flavour here. The fault consists in an Incongruity of letters. The fault does not occur in a flavourless poem, and therefore is a permanent fault. It may be added here that मंदाक्रांता, पुष्पिताग्रा, &c. suit the Pathetic; पृथ्वी, स्रग्धरा, &c., suit the Erotic; शिखरिणी, शार्दूलवि० &c., suit the Heroic; and दोधक suits the Comic.

55 (6) DEFICIENCY OF A WORD (न्यूनपदत्व)

is the omission of a word expressive of a sense that is intended. When the omitted word simply points out that another word has a certain sense, such as a preposition &c., the fault is अनभिहितवाच्यत्व. The fault is instanced in तथाभूताम् &c.

Here, (the word) अस्माभिः in the first two lines, *and* इत्थं *before* खिन्ने in the last line, are wanting. Each of them is wanted, because, without * the first, we will not get the subject for the first three sentences; and without the second, there will be no connection between the first three sentences and the fourth. The senses of all these are intended here by the poet, and therefore, the words are to blame; where the senses are not intended, we get a sense-fault, i. e. साकांक्षत्व. According to Sanketa + in न्यूनपदत्व, the sense of the verse can not be made

---

* दृष्ट्वेत्यत्रोषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपेक्षणात् । इत्थमित्यभावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्त्वे तु तथाभूतनृपतनयादर्शनादितः खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः ।—Pr.

+ अत्र न्यूनैः पदैर्विना काव्यार्थ एव न घटते । अनभिहितवाच्ये तु विरुद्धार्थस्येष्टार्थसंगतिविघातस्य वा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।—San.

out, without the words that are omitted. In अनभिहितवाच्यत्व, the omission leads to the apprehension of a contrary sense or the destruction of a desired sense.

The fault consists in the non-apprehension of the intended meaning caused by the absence of the apprehension of the necessary words. So if the intended meaning is immediately apprehended through 'Implication,' as in मा भवन्त &c., and निधानगर्भा &c., there is no fault. To avoid the fault of न्यूनपदत्व, Jayanta * proposes to read the last two lines of this verse as given in the foot-note below.

56 (7) REDUNDANCY OF A WORD (अधिकपदत्व).

A 'Redundant' word is a word the meaning of which is not intended; as instanced in स्फटिका &c.

Here, the object of comparison is served simply by the word स्फटिक; and therefore *the word* आकृति *(is redundant)*.

The meaning of आकृति is 'conjunction of parts,' which connot be at all connected with the sense of the sentence; and even though any other sense ¶ of आकृति, such as 'nature' (स्वरुप) &c., be connected with the sense of the sentence somehow or other, still even that sense is not intended here, the purpose of comparison being served without it. In × अपुष्टार्थत्व, the meaning is intended, but is obtained by 'Implication,' and, therefore, does not deserve to be expressed by a word. Or, according to साहित्यदर्पण, in the first, the blemish becomes evident simultaneously with the apprehension of the connection among

---

* अत : 'विराटस्यास्माभि : श्रितमनुचितं वेश्मनि भृतं, गुरुश्चेत्थं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ' इति पाठो युक्त : । Jayanta.

¶ यथाकथंचिदाकृतिपदस्य स्वरुपपरतया ।--Pr.

× इदं हि व्यर्थं । अपुष्टार्थं तु न तथा, विततत्वाद्यर्थस्य विवक्षितत्वेऽपि अर्थलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यते इति ।--Pr.

the meanings of the several words; while, in the second, it comes to be recognised afterwards.

A word may be redundant not only in a compound, but also when there is no compound; as in इदमनुचित &c.

Here the word कृतम् (*is redundant*), inasmuch as, without it, the sense of the second line can be completety understood; *its use on the contrary*, in the second line, accompanied by the absence of the use of the corresponding word in the first line, *produces* another fault प्रक्रमभंग. Uniformity requires that 'impropriety' should be attributed to a woman's passion in old age in the second line, as it has been attributed to a man's passion in the same period of life in the first line. But we see that 'impropriety' is, here, attributed to Bramhâ's failing to do a certain thing. Thus the 'uniformity' is violated. *If we, however, read* यदपि च न कुरंगलोचनानाम्, the apprehension becomes complete. The fault consists in the dissatisfaction of the reader caused by an unnecessary use of a word in the verse. This is, therfore, no fault, when joy &c., are to be suggested. Manmatâ's Vritti, viz. अत्र कृतामिति कृतं प्रत्युतप्रक्रमभंगमावहति has been construed in two ways:–

(1) Pradipa construes;–अत्रकृतामिति (पदमधिकं)। कृतं (पठितं) प्रत्युत प्रक्रमभंगमावहति।

(2) सारबोधिनी construes:–अत्र कृतामिति (पदमाधिकं) कृतं (पठितं)। प्रत्युत-प्रक्रमभंगमावहति।

* Sanketa has given three more examples of this fault;

---

* दलत्कंदलभाग्भूमिः सनवांबुदमम्बरम् । वाष्पः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविषं मम। अत्र भाजिः सहशब्दो युजिश्चाधिकः। बहुव्रीहिणैवार्थाधिगतिसिद्धौ मत्वर्थीयाधिक्यं, यथा कोकप्रीतिचकोरकारणपटुज्योतिष्मती इत्यादिः । यथा च सौवर्णपट्टरुचिरास्त-दीयकरिणःशिता : । तडित्वतीमनुचकुः प्रावृषेण्यघनावलीमित्यत्र तद्धिताधिक्यं, षष्ठी-समासेनैव तदर्थाधिगतिः ।—San.

(vide foot-note). In the first, the word भज्, स, and युज्, in the second, the possessive affix मत्, and in the third, the तद्धित affix ईय, are redundant.

57 (8) REPETITION OF A WORD (कथितपदत्व).

A word is repeated when it is used again in the same form, and in the same sense, without any reason for so using it; as in अधिकरतल &c.

Here, the word लीला *(is repeated)*, thus intimating a connection, which is not intended, between स्वापलीला and यौवराज्य. We should therefore read स्मरनरपतिलक्ष्मी &c.

Pradîpa asks:—Why should not this fault be called a word-fault, since it is possible that the same word may be repeated again at some interval in a compound, and even when there is no Lâtânuprâsa ? To this Sudhâsgara * replies:–This can never be a word-fanlt, for it requires the presence of two words identical in their meanings and forms; but parts of a word can never be called words. If it be said that, the two component parts of a compound, which are identical in their meanings and forms, are called by us, words, and that the presence of two such words may constitute this fault; our reply is that, in that case, inasmuch as a fault resides in two words, it becomes a sentence-fault as the definition of a sentence–fault applies to it. The fault consists in the dissatisfaction of the reader caused by the inference that the poet is wanting in the powers of composition. Therefore it is no fault in लाटानुप्रास, where such an inference is absent.

---

* न खलु एकस्मिन्पदे कथितपदत्वं स्वप्नेऽपि संभवति, पदावयवयोः पदत्वाभावात्। तादृशपदान्तर्गताखण्डपदाभिप्रायेण तथात्वमिति चेत्, तर्हि तादृग्विवक्षया नानापदवृत्तिताऽप्यक्षतेति वाक्यदोषत्वमेवेति ।—Sudhâ.

In कथितपदत्व , there is no purpose &c.; thus the fault does not extend to उदेति &c., (Vide प्रक्रमभंग) where there is a purpose. If the word repeated be of a different form, although having the same sense, there would be पुनरुक्तत्व.

58 (9) EXCELLENCE FALLING OFF (पतत्प्रकर्षत्व)

occurs where the excellenee, of either a figure or a composition, is gradually diminished; as instaneed in कः कः कुत्र &e.

Here the exeellence of the sense is inereasing, inasmuch as the elephant is more terrible than the boar; beeause he is engaged in the destruction of his enemies ; the buffalo is more terrible than the elephant, because he is the vehiele of the god of Death; and the lion more terrible than the buffalo, beeause he destroys elephants, buffaloes &c., and yet here the excellence of words, (consisting in alliteration and harsh-sounding letters), is gradually falling off. The fault here is the same as in कथितपदत्व . If the excellence falls off, however, in eonsonance with a flavour, as in the fourth line of the verse प्रागप्राप्त, & , then there is no fault.

59 (10) RESUMPTION OF THE CONCLUDED (समाप्तपुनरात्तत्व).

The fault समाप्तपुनरात्तत्व (समाप्तं च तत्पुनरात्तं च) oeeurs when a sentenee, that is concluded, i. e. has yielded the intended sense, is again taken up by a word, that may be eonneeted with it. The word may be eonnected with it as (1) an adjective or an adjectival phrase, or (2) as an adjeetival elause. In (2), समाप्तपुनरात्तत्व is no fault, as Mammata will say afterwards The present is an example of the first kind. The second kind is instaneed in प्रागप्राप्त &c., where the word येन shows that the elause is adjectival to the first sentence which is principal.

The word 'intended' in the definition shows that this is no fault in अयमुदयति &c., & in अद्यापि &c.; for, in the first, what is referred to by अयम्, being doubtful, is made clear by the adjectives that follow. Thus these adjectives are connected with the sense of the sentence simultaneously with the noun referred to by अयम्. In the second, 'the trembling of the breasts' demands that its cause should be stated. This expectation, raised by the word वेपथु as to its cause cannot be fulfilled, and the intended sense cannot, therefore, be fully understood, unless we take the words प्रमाणाधिक &c. into the body of the sentence.

Some say that समाप्तपुनरात्त (समाप्ते पुनरात्तं विशेषणं यत्र) occurs, when, even though a sentence is concluded, another adjective or adjectival phrase is added on to it, which does not tell us anything particularly useful to the object under description. This definition, we reply, is not right; for, it would not apply to प्रागप्राप्त &c., where no adjectival phrase is added, but a new clause is begun. And thus this would be inconsistent with Mammatâ's statement that समाप्तपुनरात्त is an occasional fault. Besides, according to this definition, the word पुनः in समाप्तपुनरात्त would have no propriety, the adjective, i.e. the appositional phrase, नववयो &c. being employed for the first time. If it be said that the adjective, that is to be again employed, is a new adjective in addition to those already existing in the sentence; still, we say, the word पुनः will be useless. Besides, according to this view, the compound समाप्तपुनरात्त will have to be solved as a व्यधिकरणबहुव्रीहि--a solution which, according to grammarians, is artificial and should be resorted to only as a last remedy. Again, according to the view of the grammarians, viz, that the action, denoted by a verb, is the predominant thing in a sentence, घटोऽस्ति मृन्मयः is an example of समाप्तपुनरात्त; but according to these men, it would not be an example of it; for, here, there is no adjective to घट, already existing in the sentence (which according to the grammarians means:-घटनिष्ठसत्ता), and therefore, another adjective, viz. मृन्मय cannot be said to be added to it.

The fault is instanced in केंकारः &c.

Here the sentence is concluded at तनोतु वः, yet it is again taken up by the words नववयो &c. The fault consists in the absence of expectancy. The fault is, therefore, occasional. For, it does not occur, if a new clause is begun, as in प्रागप्राप्त &c., or as even here by reading यो नववयो &c. for नववयो &c., in both of which there is expectancy, as shown by the word यत् in each of the two clauses.

(60) (11) ISOLATION OF A WORD IN A DISTINCT HALF (अर्धांतरैकवाचकत्व)

occurs when an unimportant word, signifying a reason &c., is isolated from the half to which it belongs, and is placed in the other half; as instanced in मसृणचरण &c.

Here, the unimportant word तत् is placed in the second half of the verse, being isolated from the the first half to which it properly belongs. It cannot be regarded as standing for another sentence that precedes, for, इति serves that purpose. The reason of 'slow walking' in मसृणचरण० is obtained by Implication or Suggestion, simply by hearing that the ground is rough. The word तत् is thus not needed and is unimportant. This fault is not संकीर्णत्व, because the word does not fall in another sentence, but is simply placed in the other half of the sentence. The fault consists in the absence of expectancy.

In the verse तव तुल्यःप्रभो नास्ति भुवनत्रितयोदरे। राजा दानदयाशीलः &c.–(Pr.), although the word राजा, the subject of the sentence, is placed in the second half of the verse, yet the fault does not occur here; because the word राजा is not unimportant; or, even though by the omission of the words अप्रधानहेत्वाद्यर्थक in the definition, the fault may be made to occur here, yet it is not a fault, because the absence of expectancy, which constitutes this fault, does not here exist; or, it may be an example of क्लिष्टत्व, inasmuch as there is a delay in the apprehension of the meaning, caused by the knowledge of juxtaposition. But it is a question, says उद्योत, as to how this is regarded as a sentence-fault, or why it should not be अपदस्थपदता or अपुष्टार्थता.

According to S. T. * the fault अर्धान्तरैकवाचकत्व may also occur when a word,

---

* (अर्धांतरैकवाचकं च) द्विविधं, द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषं प्रथमार्धम्, प्रथमार्धगतैकवाचकशेषं द्वितीयार्धं, तत्र प्रथममुदाहरति। मसृणेति। " वक्षःस्थलं मुकुंदस्य कौस्तुभांकं कपर्दिन :। चूडालो भालचंद्रेण जटाजूटश्च पातु वः॥" इत्यत्र पूर्वार्धगतैक (कपर्दिन इति) वाचकमुत्तरार्धमिति द्रष्टव्यम्।—S. T.

belonging to the second half, is placed in the first half; as in वक्षस्थलं &c., where कपर्दिनः, which properly belongs to the second half of the verse, is isolated from it and placed in the first half.

(61) (12) FAILURE OF AN INTENDED CONNECTION (अभवन्मतयोगत्व).

This fault occurs where a desired connection is absent. This is not the same as अविमृष्ट०, because अविमृष्ट० + supports अभवन्मतयोगत्व, i. e. is the cause why a desired connection is absent;–so say some: but, really speaking, there, the connection of the words is present, but not in the manner in which it is desired, i. e. in an unprominent manner; whilst in अभवन्मतयोगत्व, the connection itself is not apprehended. If it be said that, in this way the word 'desirable' (मत) in the definition is useless; we reply * that the 'desirable connection' here means simply a syntactical connection, and such a connection is present here; in अविमृष्ट०, the connection meant is that which is intended to be expressed by the poet.

(*a*) Owing to the difference of cases is instanced in येषां ताः &c.

Here the relative यैः, in the second line, *is intended*, by the poet, *to be appositionally connected with the noun* क्षपाचारिन्, *But such a connection is not apprehended, because* the noun क्षपाचारिन् is in a case (i. e. the genitive) different from that of the relative (i. e. the instrumental).

If it be said;–Just as the relatives can be appositionally connected with the correlative, difference of cases notwithstanding, as in 'यः शुक्लवासास्तमानय', so let the relatives येषाम्, यैः,

---

+ उपजीव्यत्वेनेति । अविमृष्टविधेयांशत्वस्य मतयोगाभावप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ।—Pr.

* नात्र विवक्षितार्थकतया मतशब्दप्रयोगः । किंतु शाब्दबोधविषयत्वार्थकतयेति समाधत्ते। नेति ।—Pr.

and येषाम् be appositionally connected wlth each other, difference of cases notwithstanding. Thus, in this manner, when the relative यैः becomes appositionally connected with the relative येषां, it will, of course, be connected with the noun क्षपाचारिन्; thus, another noun is not required for being appositionally connected with the relative यैः.

We reply;–No; for all the relatives are directly connected with the correlative, each independently of the other. *One relative*, however, *cannot be connected appositionally with another*, coming immediately after it, *since*, all the relatives being equally dependent upon the correlative, there is no special reason why one of them should be regarded as the correlative(विशेष्य)and the others as the relative(विशेषण).

Says Jaimini:—Relative clauses can have no connection with each other, each of them being equally dependent upon the correlative with the others; for instance, in the example अरुणयैकहायिन्या &c. (He buys सोम with a cow red-coloured, one year old, and tawny-eyed), the words अरुणया, एकहायिन्या, and पिंगाक्ष्या, are not connected with each other; nor with गवा also, for the word गवा also is subordinate to the verb क्रीणाति, inasmuch as it expresses an object that is a means to the act of buying. But they are connected with क्रीणाति.

If it be said that, if the words are connected with क्रीणाति, then सोम may be bought by any other object that is red-coloured, one year old, and tawny–eyed.

We reply:–No;for, the adjectives अरुणया &c., and the substantive गवा, necessarily imply each other, since they fulfil the exepectation raised by each other; for, it would be cumbrous to suppose that the adjectives अरुणया &c., are connected with another substantive, and that the substantive गवा is connected with other adjectives. not mentioned in the sentence.

If it be said;–Let there be an implied connection between the relatives and the correlative here, as in अरुणयैकहायन्या &c.; we reply that such an implied connection would have been possible here, if the cases of the relatives and the correlative had been identical, as in अरुणयैकहायिन्या &c., but they are not.

If we read क्षपाचारिभिः for क्षपाचारिणाम्, *then the word* क्षपाचारिन्, falling within the correlative clause, marked by तत्, *can be appositionally connected with all the foregoing relative clauses*, marked by यत्, whatever may be the case assumed by each relative, and although all these cases may differ from that of the correlative.

(*b*) Owing to the deficiency of words

is instanced in त्वमेवं सौन्दर्याः &c.

Here, the intended connection, between 'the rest being accomplished' and 'the possession of excellences bearing fruit', is possible in two ways:–(1) either तत् must be taken in the sense of चेत्, or (2) other words, i. e. तत् *after* यत् *and* यदि *or* यदा *before* तदानीम्, must be supplied in the correlative and relative clauses, respectivly, which *are not* there *expressed*. If the first alternative be adopted, there would occur the fault अवाचकत्व; if the second, there would be न्यूनपदत्व. It should not be said that न्यूनपदत्व is included in this fault, for, in न्यूनपदत्व, it is possible to obtain the desired connection by means of Implication or Indication (the connection being apprehended after a great delay, it is a fault). Not so here.

Implication obtains only when the words invariably expect each other, as subjects, objects, verbs &c., in न्यूनपदत्व. It does not obtain here, owing to the absence of this sort of expectancy among the words.

(c) Owing to the want of expectancy is instanced in संग्रामांगण &c.

Here the first half of the verse is intended to be connected with the second half. This connection is not, however, at all possible.

For, a connection between them is possible in the following ways:—A word may be connected with another, either (1) as a verb; or (2) as a noun in any case such as the nominative, acc., &c.; or (3) as a noun in the possessive case; or (4) as an adjective to a noun in such a case; or (5) as a noun in a case indicative of causation, as in दण्डेन घटः; or as a noun in a case indicative of sign (i. e. in the direction of), as in वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्); or (6) as a correlative referring to a relative in a former clause. Here the 1st, 3rd, 4th, 5th and 6th modes of connection are impossible. The only mode of connection that is possible is the second (कारकत्व). And in the matter of this कारकत्व also, words in the second half may be connected with those in the first half only as subjects or objects of the verb in the first half.

Now, *if all the words* कोदण्ड *&c. be connected as objects with* आकर्णय *as the ve b,* कोदण्ड *&c. must be each in the objective case,* because, they must be in apposition with तत्, implied by यद्यत् in the second line, which, being the object of आकर्णय, must be in the objective case. *If* कोदण्ड *&c. (not syntactically connected as subjects, objects, &c.) be collectively* (and not separately) *taken to be the objects of the verb* आकर्णय, i. e. to be in apposition with तत्, the object of आकर्णय, *then in that case,* although it is not necessary that they should each be in the accusative case, still *they must each be in the nominative case,* as in माहिषं दधि &c.; since, each of them has got the sense of a simple nominal stem (प्रातिपदिक).

If कोदण्ड and शर be connected with the verb समासादय as subjects and objects, respectively, then समासादितम् must be turned into समासादिताः to suit शराः; for, the word शराः, in the plural, cannot be connected with समासादितम्, a verb in the singular number and neuter gender.

If the two sentences, येन यत्, &c., and कोदण्डेन शराः &c., be taken in apposition with तत्, then there would be two subjects (येन and कोदण्डेन) and two objects (यद्यत् and शराः)— which is undesirable; and besides, the expectation, raised by यद्यत्, would remain unfulfilled.

If, however, it be said that, since यत् is used to express objects, that are present in our minds, it *may signify* कोदण्ड &c., which, in the present case, are the objects present in our minds; thus inasmuch as यत् becomes connected with the verb समासादय, the connection of कोदण्ड &c. with that verb, follows as a matter of course. *We reply:–No.* For, in that case the repetition of कोदण्ड &c. would be as useless as that of घट in घटो घटः.

But inasmuch as both the words येन and कोदण्डेन have been employed, we must admit that although they mean one and the same thing, still they mean one and the same thing in two distinct capacities, i. e. we must admit येन to mean कोदण्ड &c., as objects present in our minds, and कोदण्ड to mean कोदण्ड as कोदण्ड. We must thus try to connect these two words which are used in two distinct capacities, with each other . But such an attempt is futile as we shall see just below.

Again, just as कोदण्ड &c. cannot be taken to be the objects, referred to by यत्, so, for the same reason, they cannot be taken to be the objects, referred to by तत्, which is implied by यद्यद् in the second line.

Again, these words (येन &c. and कोदण्ड &c.) cannot stand to one another in the relation of adjectives and a substantive; fro, केादण्ड &c. cannot be taken as adjectives *(i. e. in apposition) to* येन, *or* येन *as adjective to* कोदण्ड &c.; for, here again, no correlative being mentioned, the expectation raised by यत् will not be fulfilled.

Again, such connections as यच्छराः, येनशरैः, would be unintelligible; and there being many connections of this

sort, the apprehension that the sentence is one would also be destroyed. *Nor can the latter two lines be taken as containing answers to the (detailed) questions in the form 'what were obtained by what,'* about things that are generally known by येन यत्; for, there is no word expressive of interrogation in the sentence. Nor can it be said that the questions are implied, (not expressed), and that, thus, by accepting this alternative, we would get उत्तरालंकार ; for, here there is no necessity to infer questions, since, without them, the latter sentences may be taken as particularizing the description, which the former sentence has given generally.

If it be said that, the verb समासादित, by change of number &c, may be connected with शराः, thus giving rise to a new sentence (कोदण्डेन शराः समासादिताः); we reply that in this way there would be two unconnected sentences, because the second sentence–कोदण्डेन...समासादिताः cannot be connected with the first sentence येन...समासादितम्. Such unconnected sentences, in ordinary speech, are faultless no doubt, but they are faulty in a poem, where the use of such unconnected sentences produces dissatisfaction. We should therefore read संग्रामे परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमा सादितम् as the second line of the verse.

(*d*) Owing to the absence of the desired connection with (the expressed, or) even the suggested sense

is instanced in चापाचार्यस्त्रिपुर &c.

Here, the context is that of the reproach of भार्गव. This context shows that *reproach is intended to be connected with* भार्गव for his having cut the head of his mother. The axe being inanimate and skilful in its own act, reproach can not be apprehended in connection with it. This connection is, however, not apprehended here. For, *the instrumental case* shows that कृतवता is syntactically connected with the axe itself, and thus *makes reproach apprehended in connection with the axe.* If it be said that, reproach has been most ingeniously hurled at भार्गव, under the pretext of

its being addressed to the axe, still, we reply, this would be an example of अनभिहितवाच्यत्व, since, कृतवत् is not expressed as connected with भार्गव, although it ought to be so expressed. The word कृतवत् must be connected with भार्गव himself, not with his axe; for, inasmuch as certain attributes, such as महादेवशिष्य &c., are applied to भार्गव to show 'his fitness to be fought with,' it is proper to mention other attributes, now, showing his 'unfitness to be fought with', in connection with भार्गव himself, and not with his axe. *The desired connection is, however, obtained when we read* कृतवतः.

This, says * S. D. is the view of the Ancients. But the Moderns declare that, it is this form of expression that displays wit; for, the reproach against Parashurâma is more strongly felt, being reflected through the axe.

(*e*) Owing to subordination in a compound

is instanced in चत्वारो वयमृत्विज &c.

Here, the word अध्वर, *being reduced to a subordinate position in the compound, the object denoted by it cannot be connected with the objects denoted by all the* (other) *words,* of the sentence, viz. ऋत्विक् &c., which, however, are intended to be connected there-with, as its essential adjuncts. Nor can + ऋत्विक् &c. be connected with रणयज्ञ in the prose passage above the verse; for, in that case, संग्रामाध्वर would be a useless repetition.

---

* अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठछेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह संबंधो न युक्त इति प्राच्याः । परशुनिंदामुखेन भार्गवनिंदाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीत्याधुनिकाः ।—Sâhitya.

+ न चात्र 'प्रिये रणयज्ञः प्रवर्तते' इत्यनेनान्वय इति वाच्यम्, तथा सति संग्रामाध्वरशब्दस्य पुनरुक्तत्वं स्यादिति ।—Sâr.

(*f*) Owing to violation of the rules of Syntax is instanced in जंघाकाण्डो &c.

Here, the word निजतनु *is intended to be connected with Pârvatî; but it is apprehended as connected with* दण्डपाद, according to the rule, that निज, आत्मन् and स्व should be connected with the subject * of the principal verb. The fault consists in the absence of the desired apprehension; thus the fault is a permanent fault.

62 (13) OMISSION OF WHAT MUST BE SAID (अनभिहितवाच्यत्व)

occurs *when a word*, that simply + suggests a sense, (i.e. that is other than a word that expresses a sense) such as a preposition &c., *which ought to be necessarily stated, is omitted*; or, according to those † who say that, a preposition &c., such as अपि &c., express, not simply suggest, a sense, the fault occurs when a word, which cannot be used independently of another, such as a preposition &c., is omitted. वाच्य in अनभिहितवाच्य means a 'word', not a 'sense'; otherwise, the fault would be a sense-fault. अनभिहितवाच्यत्व is of two kinds:—

(1) When a word, that ought to be stated in one manner, is stated in a different manner.

(2) When a suggestive word, that is, a word which cannot be used independently of another, is omitted.

The first kind is instanced in अप्राकृतस्य &c.

Here, अपहृतत्व *ought to be expressed as the predicate*; (*the sentence being made to run thus*:—(अहं) अपहृतोऽस्मि.

---

* वाक्ये यत्प्रधानमिति । प्रधानक्रियाकर्त्रान्वितस्वार्थबोधकव्युत्पत्तेरिति ।—Pr.

+ वाचकपदातिरिक्तं (अर्थात्) द्योतकम् ।—Pr.

† अप्यादेर्वाचकत्वमते तु स्वातंत्र्येणाप्रयोज्यम् ।—Pr.

When अपहृतत्व is made the predicate, two sentences are obtained, and thus the position of तथापि becomes grammatically right. *For,* तथापि *(is a conjunction, and) is understood (as such) only when it occurs in the second sentence.*

If it be said that, here, the attempt of removing the unconnectedness of तथापि results in the prominent mention of the predicate; and that, thus, this is but an example af अविमृष्टविधेयांशत्व; we reply:—Prominent Non-mention of the Predicate is not the only fault here, but the Unconnectedness of तथापि also. We get अपहृत as a predicate only in reference to तथापि, and not independently of it. अपहृतस्य can be very well connected with मम नास्था, and thus give us an intelligible sentence, independently; but the word तथापि remains unconnected. It is, thus, the Unconnectedness of तथापि that constitutes the fault here.

From this explanation, it will appear that, the distinction, which some intend to draw between विधेयाविमर्शित्व and अनभिहितवाच्यत्व, viz. that the former does not occur in a subordinate clause, while the latter does, should be rejected; because there is no reason for such a restriction, and besides, विधेयावि० has been instanced in क्षणमप्यमुक्ता, which is but a subordinate clause; or, let there be विधेयाविमर्श in this example. The second division of this fault, as instanced in एषोऽहं &c., is not confounded with विधेयाविमर्श. Thus the recognition of अनभिहितवा० as a distinct fault is proper.

The second kind is instanced in एषोऽहम् &c.

Here, one अपि after सुरासुर and another *after* मनोरथ *ought to be stated.* But they are omitted: without them the sentence would mean 'not of gods and demons, but of others', and 'not of their desires, but of their external senses.' But what is intended is–'beyond the reach of even the desires of even gods and demons.'

This fault occurs even when there is no compound; as in त्वयि निबद्ध &c.

Here, the word अपि *after* अपराधस्य *ought to be stated,* but it is omitted; without it, the sentence would mean;–'not a small but a great fault;' but what is intended is:— 'what even a slight fault &c.'

In न्यूनपदत्व, an expressive (वाचक) word is omitted; here, a suggestive (द्योतक) word.

As for those who say that in न्यूनपदत्व there is simply absence of apprehension, whilst here there is presence of an opposite apprehension, and that in the following example, viz. अप्राकृतस्य &c., the fact that a warrior boy should exist for Parashuràma, is itself an opposite apprehension; we reply that their view is opposed to experience, which does not show that the alleged fact is apprehended from the verse.

The fault consists in the production of an undesirable apprehension in the first division, and of an opposite apprehension in the second division, of this fault, and therefcre is permanent.

63 (14) MISPLACEMENT OF A WORD

(अस्थानस्थपदत्व)

occurs when a word or a compound is put in an improper place.

Some say that the fault occurs when a word is employed in a place, other than that in which it is required to be placed, although placed as it is, it does retain its power of conveying its own intended sense, and that, thus, संकीर्णत्व, गर्भितत्व, and अक्रमत्व are excluded; because, there, from the words placed as they are, the intended sense is not apprehended.

The fault is instanced in प्रियेण &c.

Here, the position of the negative should properly be immediately before the verb विजहौ. Its position before काचित् is not proper. The impropriety of the position of the negative, here, is due, not to its absence of proximity to the verb, with which it is syntactically connected; but to the fact that the negative in that position yields a repugnant sense.

In न खलु &c. the proximity, between the negative and the

verb, is absent, and yet the position of the word, there, is faultless.

We should, therefore, *read* काचिन्न विजहौ; otherwise, the sentence would mean:—" not only one, but all gave up &c.;" or, according to उद्योत:-" not only one did not give up, but all did not give up"-which is opposed to the intended sense.

The fault occurs even when a word, being wrongly put, does not serve its intended purpose; as in लग्न: केलि &c.

Here, कुटिल *&c. ought to be read before* नखलक्ष्म &c. For, what gives rise to a suspicion about नखलक्ष्म &c., is कुटिल &c.; when, therefore, कुटिल &c., is placed first, the relation of cause and effect, existing between it and नखलक्ष्म &c,, is immediately perceived.

64 (15) A COMOUPND OUT OF PLACE

(अस्थानस्थसमासत्व)

is instanced in अद्यापि &c.

Here, long *compounds are not used in the (supposed) speech of the angry* (*moon*) (where they would have been appropriate, as being suggestive of the ardour and vigour of the speaker), *but are used in the words of the poet.*

This is not included in प्रतिकूलवर्णत्व, for, a compound is not a letter; and प्रतिकूलवर्णत्व consists of a sentence in which many letters are inconsonant with a flavour. Nor is this पतत्प्रकर्षत्व, for, in it, execellence, which is first commenced, is afterwards abandoned; here, quite opposite is the case. Again, there, execellence is proper in both the places, here, the compound is proper in one place only.

65 (10) CONFUSEDNESS (संकीर्णत्व)

is the insertion into a sentence, of words belonging to a distinct sentence; as in किमिति &c.

Here पादगतं बहुगुणम् (*is intended to be connected with*) हृदयनाथं किमिति &c., इमम् *with* कण्ठे गृहाण, तमोरूपम् *with* कोपं मुञ्च &c.

The fault consists in an undesirable or a delayed apprehension. By वाक्य in वाक्यान्तर is to be understood a simple sentence, not a complex or a compound one. Hence, although all these sentences be taken as one compound sentence, the fault would be but संकीर्णत्व. क्लिष्टत्व, *however, respects only one* (*simple*) *sentence*, and is thus distinct from the present fault.

66 (17) USE OF A PARENTHESIS (गर्भितत्व)

occurs when a distinct sentence is (wholly) inserted into (1) *a* principal *sentence*, or (2) between two clauses of a principal sentence; the first kind is instanced in परापकार &c.

Here, the sentence वदामि &c., forming *the third line*, *is* (*wholly*) *inserted into the* principal *sentence* परापकार &c.

Here, according to उद्योत, the inserted sentence is capable of yielding a meaning ; not so in संकीर्णत्व; or, according to *, संकेत in संकीर्णत्व, some words only of one sentence are inserted into another; here, one whole sentence.

The essence of the fault ' want of proximity' is the same in both.

The second kind is instanced in लग्नं रागावृतांग्या &c.

Here, (*the sentence*) विदितं तेऽस्तु *is* unnecessarily *inserted* between the two clauses, तत्सक्तो &c. and तेन भृत्ये &c., of the principal one.

This insertion of विदितं &c. *on the contrary, is open to another fault also, i. e.* प्रकाशितविरुद्धत्व, *inasmuch as the sentence* विदितं &c. *suggests the repugnant notion of 'Lakshmī's departure from*

---

* पूर्वत्र दोषे वाक्ये वाक्यान्तरपदप्रवेशः, अत्र तु वाक्यान्तरप्रवेशः।—San.

her husband.' The fault consists in the destruction of the apprehension.

67 (18) DISREGARD OF USAGE

(प्रसिद्धिहतत्व)

occurs when there is a violation of such usages as are mentioned in the following verse:—

The sound of an anklet or the like, (it is the custom to call) 'Tinkling;' that of bird's voice, 'Warbling' &c; *that in dalliance, 'Muttering' or 'Murmuring'* &c.; *and that of clouds &c., 'Roaring'* &c.

The fault is instanced in **महाप्रलय** &c.

Here (the word) **रव** *is generally used to denote the croaking of frogs, and not such a lion-like roar, as is characterised* in the verse by such adjectives as **श्रवणभैरव** &c.

This is not **अवाचकत्व**, for, the word **रव** has the power of denoting both the sound of frogs, and that of warriors; but its use has been restricted by the poets to the latter. Nor is this '**अप्रयुक्तत्व**', for, there, the prohibition is absolute; here, only in reference to a particular sense. It is for this reason that this is a sentence-fault, inasmuch as the word is faulty, only when uttered along with such particular adjectives as **श्रवणभैरवत्व** &c. The fault consists in the dissatisfaction of the reader, caused by the disregard of usage.

68 (19) VIOLATOIN OF UNIFORMITY (भग्नप्रक्रमत्व).

The fault occurs where uniformity of the subject is violated.

प्रक्रम here, according to +, Prabhâ does not mean, 'commencement'; for, then the use of the word **पुत्र** for **अपत्य**

+ प्रक्रमपदस्य पूर्वोपक्रान्तपरत्वे 'महीभृतः पुत्रवतो' इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभंगो न स्यादिति।—Pr.

in महीभृतः पुत्रवतोऽपि &c., would not be an instance of भग्नप्रक्रमत्व. It simply means 'Uniformity of the subject'; whether the beginning of the subject is violated by its end, or the end by its beginning, does not matter.

(1) of Radical

is instanced in नाथे निशायां &c.

Vritti:—"Here, in the commencement, the act of 'departing' is expressed by the root गम्; but the same act is expressed, subsequently, by the root या; thus, the uniformity of Radical is violated. We should, therefore, read गता निशाऽपि &c."

Otherwise, the employment of another word to express the same sense would lead us to suspect that another sense is intended. For, * it is a general rule that when the words employed are different, the senses also are apprehended as different. Although, the verb या has the sense of 'going', yet it does not prominently bring out the idea of 'the wife sharing the fate of her husband (अनुगमन)', which idea is, however, intended by the poet, and which idea is prominently brought out by the use of the verb गम्.

Vritti:—"An objection;-It has been said elsewhere (by Vâmana), that a word should not, generally, be used twice. In this very book (vide page 64), it has been declared that कथितपदत्व is a fault. How can, then, it be said (as it is said here), that one and the same word should be used again. Answer:—The sphere of the prohibition of the re-employment of the same word is a case other than that where something is mentioned and re-mentioned.

---

* भिन्नाभ्यामिति । संज्ञाभेदे अर्थभेदप्रत्ययस्य औत्सर्गिकत्वादिति भावः ।—Pr.

Here, in the present case, the 'departing of the moon' and the 'following him of the night' have respectively the characters of 'something that is mentioned', and 'something that is remeantioned' or 'referentially mentioned.' Repetition, inasmuch as it serves the purpose of denoting identity of subjects, is thus here an excellence, and not a fault. Vâmana too has used the word 'generally' and not 'universally' (i. e. in all cases except where the word is referentially mentioned).

In (such) a case (as the present one), where something is mentioned and the same thing is referred to, unless the same word is used (as in उदेति *&c.), or unless a pronoun (standing for it) is used,* (*as in* कोदण्डेन *&c.*), *there arises the fault* (of 'Violation of Uniformity'); for, we cannot, otherwise, apprehend the identity of subjects, which is the point here intended.

कथितपदत्व is no fault in such examples as उदेति सविता &c.

Vritti:—Here, if the same meaning of 'red' were to be expressed by another word, i. e. रक्त, then, this distinct word, seeming as if it conveyed a distinct sense, would obstruct our apprehension (of 'Uniformity', which is intended in the verse).

Here, it is only the pronoun सः that is capable of referring to the sun; not § तादृश, as said by Sanketa; for, तादृश brings out the idea of resemblance only, not of identity; even तथा has not that capability; for, तथा brings out the idea of identity of 'attributes' and not of 'subjects'.

(2) of Affix

is instanced in यशोऽधिगन्तुं &c.

Here, instead of using the Desiderative affix लिप्सया (with

§ अत्र तादृगेवेति पाठे न दोषः ।—San.

a wish to obtain) we should use simple Infinitive, because the same has been used in the other two clauses of the verse. Thus, *here (Uniformity) of Affix (is violated). The right reading is* सुखमीहितुं वा.

(3) of Pronoun

is instanced in ते हिमालय &c.

Here, since the pronoun इदम् has been first used to refer to शृलिन्, the same pronoun, or one of its equivalents एतत्, or अदस्, ought to be used, again, to refer to the same शृलिन्.

This, not being used, a doubt arises as to whether they took leave of 'Himalâya' or 'Shûlin'. It should not be said that इदम् is a synonym of तत्; for, इदम् denotes an object present, whilst तत् denotes an object absent.

Thus (*Uniformity*) *of Pronoun is here violated. We should, (therefore), read* अनेन विसृष्टा :.

(4) of Synonym

is instanced in महीभृतः &c.

Here, in the simile employed, it is stated that the bees entertained a special attachment for a particular kind of flower, namely, Mango flower, in exclusion of all other kinds of flowers; so, in the subject of the simile, also, it ought to be stated that Himâlaya had a deep affection for a particular child, in exclusion of all his other children. The point of agreement, is, here, 'Preference of the particular over the general'. This Uniformity is here violated by the use of the word पुत्र, which denotes a particular kind of children, viz. son, not a child in general. Thus *(Uniformity) of Synonym is here violated. The right reading is* **महीभृतोऽपत्यवतोऽपि.**

Some, here, maintain that, (*there* is no violation of uniformity here; for,) *what the poet intends to say is that although Himâlaya had many sons, he entertained a deep affection for his daughter.* Thus, there is here a preference of one particular kind over another particular kind. Such an interpretation of the poet's intention, however, is not right; for, it produces an incompatibility between the simile and the subject of the simile.

In the simile, what is stated is 'that the particular is preferred to the general'. The same thing ought to be stated in the subject of the simile. The possessive termination in अपत्यवतोऽपि shows that plurality of children is meant in the subject of the simile, and this corresponds to the plurality of flowers in the simile. Thus there is compatibility in this respect also.

The above explanation shows that we should reject the opinion of Chandidâsa, i. e. " that the reading पुत्रवत: is but right, and that this view is supported by Mammata, being given by him as the view of the traditionalists, (referred to by the word केचित्,) in the Vritti."

Mammata, here, says that this is an example where Uniformity of the synonymous words पुत्र and अपत्य is violated. But a question may be asked:—How can the words पुत्र and अपत्य be regarded as each other's synonyms; since the one denotes a ' son ' (a particular kind of children) and the other, a child in general ?

Some say that पुत्र means a child in general, and, therefore it is that पुत्र is given as a synonym of अपत्य in the Amara Kosha, and therefore it is that the feminine affix ई gives the word the additional meaning of a female child, by taking in the general meaning, (i. e. a child,) of the radical पुत्र. It should not be urged that, according to this view of the matter, the word सपुत्र would, like सापत्य, give rise to a doubt as to whether it means ' possessed of sons,' or ' possessed of daughters' ; for, the presence of the Visarga and the absence of the feminine affix ई, there, decide the point that the word means the former, not the latter. Therefore, पुत्र and अपत्य are synonyms.

This view is not right; for, if पुत्र means a 'child in general', the relation of the general and the particular being apprehended, this would not be an example of the fault under discussion.

It cannot also come under the first division of this very fault (i. e. of Radical); for, the simile employed shows that what is intended is the apprehension of the relation of the general and the particular; and this is secured even by the alteration of the word पुत्र for अपत्य. Difference of words is a fault only when identity (in nature) of subjects is intended to be apprehended, as in the case where something is mentioned and the same thing is rementioned. Here, identity (in nature) of subjects is not intended to be apprehended, but compatibility between the simile and the subject of the simile. पुत्र and अपत्य are synonymous only in this sense that they denote one and the same kind of objects i. e. children. Synonymity does not require complete identity of sense, partial identity (i. e. identity in some respects) would do. That this is the view of Mammata is clear from the fact that, otherwise, he would have given पुत्र्याम् as the proper reading, according to the rule that the end should correspond to the beginning.

It is as regards such a synonymity, (synonymity understood in the sense of partial identity of meaning,) that Uniformity has been said by Mammata to be violated here. It is for this reason that he has cited नियता लघुता &c. as an example of this variety, although लघुता is referred to, there, by अगरीयान्, which is not completely identical with it, inasmuch as अगरीयान् is a negative word, whilst लघुता a positive one.

(5) of Preposition (& Synonym) as in विपदोऽभिभवन्ति &c.

Here, first, the preposition वि has been employed; and yet, afterwards, another preposition आ has been used in connection with the same word to give the same meaning. Thus, (*Uniformity*) *of Preposition is, here, violated. So also* (*Uniformity*)*of Synonymity* (*has been violated*) in the use of अगरीयान् for लघुता. It has been shown above how अगरीयान् and लघुता are synonymous. *We might, (therefore), adopt the right reading* **तदभिभवः कुरुते** *&c.* if the metre would not, thereby, be violated.

(6) of Number (and Verb)

as in काचित् कर्णौ &c.

Here, in the first sentence, the singular number has been used in connection with 'women'; in the next, the plural number. *Thus (Uniformity) of Number (is, here violated). We should, therefore, read* काश्चित् &c. Again, Uniformity of Verb has also been violated here by the use of a present participle, instead of a verb. A participle is used only when the action, denoted by it, is subordinate to another. But no other action is predominant here; *we should,* (*therefore,*) read कम्पमापुः *for* कम्पमानाः.

(7) of Case-noun.

as in गाहन्ताम् &c.

Here, the Active Voice, showing that the verb is related to (or agrees with) the subject, is employed in the first two and the fourth sentences. In the third, however, Passive Voice has been used, showing that the verb is related to (or governs) the object. Thus, (*Uniformity*) *of Case-noun* (*is, here, violated*). *We should, therefore, read* विश्रब्धा &c.

Upon this, Udyota remarks that if this reading be adopted, it would contain the word शूकर, which is vulgar, and the composition would become loose. A better reading would be विश्रब्धाः &c. (vide Udyota). Thus Uniformity would also be secured in the use of the Âtmanepadi form of the verb throughout.

(8) of Order.

as in अकलित &c.

Here, in the first two lines, 'possession of penance-lustre' (तपस्तेजः) and 'prowess' (वीर्य), the causes, (accord-

ing to Udyota) of 'saluting' and 'fighting with' Bhãrgava, have been mentioned in order. In the same order, therefore, should the effects, *i. e.* 'saluting' and 'fighting with,' be mentioned. For, there is a rule that things, which correspond to other things, should be mentioned in the same order in which the latter are mentioned; but this rule is not adopted here. *Thus, (Uniformity) of Order (is here violated). We should (therefore) read* पादोपसंग्रहणाय *first.*

The causes are not 'prowess' 'and 'anger' as is said by Pradîpa, but 'lustre of penance' and 'military valour.' The fault consists in the complete absence (स्खलन) of the apprehension of 'uniformity' or dimunition of pleasure. The fault, is therefore, permanent. *Similarly, other examples, of this fault should be understood (by the reader).*

69 (20) Syntactic Irregularity

(अक्रमत्व).

The fault occurs where (the syntactical) order (of words) is absent; or, when a word, that should be used immediately (before or) after another word, is not so used.

So, this fault occurs in the case of prepositions and particles; prepositions are generally used immediately before verbs; the particles एव, इति &c. after words denoting things that are to be particularised &c.; पुनः &c., after words denoting things that are to be separated from; इव &c. after words denoting things compared to; च &c. after words denoting things that are to be conjoined or added to.

The fault is instanced in द्वयं गतम् etc.

Here, *the right position of* च *is (immediately after)* त्वम्; for, it is the word त्वम्, not लोक, that is intended to be conjoined with कला, in point of 'deplorableness'.

---

(1) यत्तु प्रदीपकारैरुक्तम्—'तेजोवीर्यरोषौ क्रमेणोपक्रम्य' इति तदयुक्तम्।— Sudhá.

Distinction between

अक्रमत्व and अपदस्थपदत्व;

and

दुष्क्रमत्व and भग्नप्रक्रमत्व.

Some say that in अपदस्थपदत्व, another apprehension is produced, here (*i. e.* in अक्रमत्व), the apprehension is the same, but it is delayed. But this is not right, says Pradîpa ; for, in कुटिलाताम्र &c. another enample of अपदस्थपदत्व, the apprehension is not different.

Really speaking, where the words are capable of producing the intended apprehension, only when they are placed close to each other, we have अक्रमत्व ; where this is not so, i. e. where the apprehension can be produced (without delay &c.), even though the words are not close to each other, there is अपदस्थपदत्व.

The particles च &c. imply conjunction of such objects only as are close to one another.

If it be said that स्रजं न काचित् &c. would also be an example of this fault, since the negative particle also does not, there, produce the intended apprehension, because it is not close to विजहौ ; we reply—no ; for in न खलु &c., although there is separation between the negative and the verb, there are no delay &c. in the production of the apprehension.

If the (1) order of the sense is improper, there is दुष्क्रमत्व, and if the order of the commencement is violated in the end, there is भग्नप्रक्रमत्व.

The fault occurs not only in the case of च &c., but in the case of इत्थम् &c. also ; as in शक्तिर्निस्त्रिंश &c.

Here, इत्थम्, which refers to a thing that immediately precedes it, should properly be used immediately

---

(1) अर्थक्रमस्यानौचित्ये तु दुष्क्रमत्वम्, उपक्रमोक्तक्रमस्योपसंहारे भंगे प्रक्रमभंग इत्येतेषां भेदः ।—Mahesh.

after what it refers to, and not after प्रोच्य; for, प्रोच्य is not referred to by इत्थम्, but what is said in the first three lines. *It is* (*therefore*) *proper to read* इत्थं प्रोच्येव. So also, in लग्नं रागा &c., *we should read* **इति** (*before*) **श्रीनियोगात्**; for, इति also, like इत्थम्, refers to a thing that immediately precedes it, i. e. विदितं तेऽस्तु तेन &c. The fault consists in the absence of the intended apprehension. The absence is due to the absence of expectancy, as in शक्तिर्निस्त्रिंश &c., or to the absence of proximity, as in लग्नं रागा &c.

70 (21) An Unacceptable Second Sense

(अमतपरार्थत्व).

Occurs where the second sense is unacceptable, i. e. opposed to the intended sense of the verse; or, according to Pradîpa, 'Unacceptability' means manifestation of a flavour, opposed to the flavour of the piece. The fault is instanced in राममन्मथ &c.

Here, the second sense is suggestive of the Erotic flavour, which is opposed to the flavour of the piece, viz. the Disgustful.

Opposition also exists between the Heroic and the Terrible; the Furious and the Marvellous; and the Comic and the Pathetic.

The fault consists in the depression of the flavour through the apprehension of such an inconsistent sense. The fault is permanent, since it does not occur in a flavourless poem.

Some say that अनभिहितवाच्यत्व is included in न्यूनपदत्व, अक्रमत्व in अर्धान्तरैकवाचकत्व, and संकीर्णत्व and गर्भितत्व in अपदस्थपदत्व.

The faults न्यूनपदत्व, अधिकपदत्व, कथितपदत्व, पतत्प्रकर्षत्व, समाप्तपुनरात्तत्व, अपदस्थसमासत्व and गर्भितत्व, are अनित्य. अर्धान्तरैकवाचकत्व may be नित्य or अनित्य (vide Pradîpa page 68). संकीर्ण is also अनित्य according to Jayanta. The rest are नित्य.

After having defined word-faults, the author now *declares sense-faults.*

Kârikâs VII, VIII, & IX.

1 Irrelevancy and Superfluity; 2 Obscurity; 3 Contradiction or Inconsistency; 4 Tautology; 5 Impropriety of Order; 6 Rusticity; 7 Ambiguity; 8 Inconsequentiality; 9 Opposition to Usage; 10 Opposition to Science; 11 Monotony or Want of Variety; 12 Improper Non-Limitation; 13 Improper Limitation; 14 Improper Non-Specification; 15 Improper Specification; 16 Incompleteness; 17 Introduction into a Wrong Place; 18 Dissimilitude of the Associated; 19 Repugnant Intimation; 20 Impropriety of Predication; 21 Impropriety of Attribution; 22 Resumption of the Concluded; and 23 Indecency; (in these ways) senses (are faulty).

The word **दुष्ट**, (brought from the second Kârikâ, with its gender changed,) *must be connected (with the word* **अर्थ**) here, so that we get such sentences as **अपुष्टः अर्थः दुष्टः** &c. *The author now exemplifies these faults in order:—*

71 (1) Irrelevancy and Superfluity

(अपुष्टत्व)

occurs when a * sense, even though not expressed by a word, does not harm the intended sense; as in **अतिविटत** &c.

The fault is of two kinds, (1) where a sense of a word does not serve any purpose, at all, i.e. is irrelevant; (2) where, although relevant, it is obtained by † Implication, even

---

* पुष्टत्वं चेति। यस्यार्थस्यानुपादाने शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधो ऽसिद्धिः, तत्त्वं पुष्टत्वमित्यर्थः।—Pr.

† अन्यलभ्यत्वादिति। शब्देनानुक्तावप्यर्थलभ्यत्वादित्यर्थः। —Pr.

though not expressed by a word. The first kind is called Irrelevancy, the second, Superfluity. Bhōjarâja also says that the fault is twofold. Therfore, Mammata, also, thus comments on the verse अतिविततं &c.:—"(*The senses*) अतिविततं &c. (*here*), *although not expressed by words, do not affect the sense that is intended to be apprehended* (from the verse)"; he does not say, here, that the senses अतिविततं &c. are irrelevant.

The fault is instanced in आतीवितत &c.

Here, what is intended is the excellence of the sun, due to the fact that he traverses the vast and supportless sky without rest, and that he opens the lotuses, which can not be opened by any body else. The notion, expressed by the word अतिविततं &c. i. e. expanse of heavens, is implied by that of the word गगन (heavens), like that of 'fieriness' by 'fire'. Thus, the sense of अतिविततं, being obtained by Implication from that of गगन, dose not harm the intended sense, even though it is not expressed by the word अतिविततं. The notions of सरणित्व and सौरभत्व are irrelevant, i. e. do not at all contribute towards the principal sense of the sentence. Thus, all these senses are अपुष्ट. Similarly, the senses of आनंद and आकार are also अपुष्ट.

An objection:—The sense of अतिविततं is पुनरुक्त, being obtained from the word 'sky'. मरुदु &c. is an example of प्रसिद्धिविरुद्धत्व, inasmuch as the sun's opening the lotuses, as possessed of fragrance, is opposed to experience which tells us that lotuses cannot have fragrance before they are opened. Thus, this is no distinct fault.

Pradîpa answers:—(The senses are) *neither tautologous* (पुनरुक्त) *nor inconsistent with experience* (असंगत). The word 'sky' has no power to denote 'expanse', and if the sense is obtained by Implication, it is not tautologous

(पुनरुक्त). The same thing is said by भोजराज. Again सौरभ, instead of being open to the fault of प्रसिद्धिविरुद्धत्व, adds to the beauty of the verse, since the inversion of the relation of cause and effect has been mentioned here, in order that it may give rise to a figure called Hyperbole; or सौरभ may be taken to denote any other qualities than 'fragrance', which may have nothing to do with the opening of lotuses by the sun.

Distinction between

अपुष्टत्व and अधिकपदत्व.

The difference between the two faults, as given by साहित्यदर्पण, has been already noted (vide page 77). That is not a very good difference, however; for, in the first place, there is no warrant for such a restriction ; 2ndly, the restriction, even though assumed to be real, will not explain the distinction existing between word-faults and sense-faults, i. e. will not explain why one fault is a word-fault, and another a sense-fault ; for, in विरुद्धमतिकृत्त्व, अमतपरार्थत्व &c., the blemish comes to be recognised after the connection among the meanings of the several words is apprehended, and yet, they are word-faults.

It cannot be said that अपुष्टत्व * is distinguished from अधिकपदत्व by the fact that, in the former, there is a purpose, but that in the latter, there is none. For, this difference is partial. It applies to the first kind of अपुष्टत्व, where, a sense, though serving a purpose, is superfluous, being obtained by Implication. But how is the second kind of अपुष्टत्व to be distinguished from अधिकपदत्व ? Our opinion, says Pradîpa, is this:—

Where the intended sense itself, even though expressed in a different manner, remains faulty, it is a sense-fault; but where it does not, it is a word-fault.

Flavour-faults are, of course, out of consideration, because,

---

* प्रयोजनवत्यन्यलभ्ये हि न प्रयोजनाभाव : । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेद : । न त्वप्रयोजके । प्रयोजनाभावस्योभयत्र साम्यादिति भाव : ।–Pr.

they, being incapable of being expressed by words, cannot be expressed in a different manner.

In अधिकपदत्व, the sense, although not intended, is yet expressed as connected with the sentence, somehow or other; for, the sense of the sentence can be understood without the word. In अपुष्टत्व, the sense is, of course, intended; but, being obtained by Implication, or not serving to augment the sense of the sentence, does not deserve to be expressed.

For instance, in स्फटिकाकृति &c., आकृति is not intended as an उपमान; for, it is not possessed of 'purity.' So also, in यद्यपि च &c., the fact that a woman's passions do not cease with 'the falling of her breasts' is intended as improper, not that Brahman has not done any particular thing, as is clear from the first half of the verse. Both the things i. e. the senses of आकृति and कृतम्, however, have been expressed as connected with the sense of the sentence somehow or other, to suit the purposes of metre &c., and therefore, the fault is अधिकपदत्व. In अतिविततं &c., on the contrary, the sense is intended, but being obtained by Implication &c., does not deserve to be expressed.

Again, अधिकपदत्व, where the sense is not intended, is a word-fault. But अपुष्टत्व, where the sense is intended, is a sense-fault; for * here no word is fauty, but the sense; as being such as can be obtained by Implication, or such as does not add any new thing to the sense of the sentence.

Upon this, Udyota remarks that there is no reason why the first kind of अपुष्टत्व, i. e. where the word is irrelevant, should not be included under अधिकपदत्व; since, in the latter, the sense is not intended; in the former, the sense, although intended, does not add any new thing to the sense of the sentence.

The fault consists in the dissatisfaction of the reader caused by the inference that the poet is wanting in the

---

* व्यक्तं चेति । अविवक्षितार्थकत्वं हि शब्ददोष इति व्यक्तमेव । विवक्षितार्थकत्वे तु न पदं दुष्टं किंत्वर्थ एव, अप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां तथेत्यपि व्यक्तमिति भावः ।—Pr.

powers of composition. Therefore, this is no fault in a Paronomasia &c., where, a display of शब्दालंकार's being the principal point, such an inference is absent. In कर्णावतंस &c. also, such an inference is absent, because, the use of a superfluous sense, there, serves the purpose of suggesting an additional idea. So also, this would be no fault, if a substantive be employed in order to have some new adjective attached to it.

The word असंगत, in Mammata's Vritti, is taken by Pradîpa as meaning विरुद्ध; by Sârabôdhinî * as आधिक; and by Sanketa † and Jayanta ‡ as असंगत, or असंबद्ध and तद्वान्–faults mentioned by Rudrata (vide Appendix).

72 (2) OBSCURITY (कष्टत्व).

occurs where the sense of a verse is apprehended with great difficulty ; as instanced in सदा मध्ये etc.

Here what is meant is briefly this :—

How can the productions of such poets, as have studied the finest compositions in their language, as have clothed their thoughts in words, sweet, forcible, and simple, be easily understood like the compositions of ordinary poets? How can the rays of the sun, overrun by the celestial Ganges and overspread by clouds be clearly perceived?

Here, the first is the intended sense which is compared to the second, the unintended sense. The intended sense,

---

* ननु इदं अधिकपदत्वं पुनरुक्तत्वं वा स्यात् इत्याह । न त्विति । असंगताः अधिकाः ।—Sâr.

† न त्विति । पराशयेनेदमुक्तं रुद्रटो हीदमेव काव्यमसंगताख्यदोषतया ऊचे ।–San.

‡ न त्वसंगता इति । अनेन एवंविधानां अर्थानां असंगतत्वं छंदःपरिपूर्णमात्रं च मन्यमानेन भट्टरुद्रटेन दोषस्यास्य यत् असंबद्ध इति तद्वानिति नाम कृतं तन्निराकरोति ।—Jayanta.

even though expressed in other words than these, is such that it cannot be apprehended without great difficulty. Such is not the case in क्लिष्टत्व, where the sense can be very easily apprehended, if other words are employed, or the same words arranged in a different manner. The fault consists in the absence of a right apprehension of the meaning of the verse. Therefore, the fault is permanent.

73 (3) CONTRADICTION (व्याहतत्व).

When, after having declared the excellence or inferiority of an object, we speak of it, otherwise, afterwards, it is termed 'Contradiction'; as in जगति जयिनः etc.

Here, the very man, (i. e. माधव) *to whom, moonlight, the digit of the moon &c. were insignificant, is represented to have attributed the nature of 'moonlight' to* मालती (*in the second half of the verse*). *Thus, there is 'Contradiction.'*

This is not अनुचितार्थत्व; for, there, repugnance comes to the mind, at the very time when the words are understood, independently of others. Here, after they are understood in reference to other words with which they are connected. The fault consists in the non-apprehension of the sense of the sentence, and is permanent.

The fault is also instanced in देवि त्वन्मुख &c.

Here, in the first line 'lotuses' have been glorified in virtue of the 'face' being declared to be like one of them. But, in the second line, they have been depreciated, owing to the same 'face' being described as having vanquished them.

The utterances of mad men, children, and the intoxicated are not open to this fault. For, in such cases, no connection is intended. On the contrary, want of con-

nection is an excellence, here, inasmuch as it brings insanity &c. into prominent manifestation.

74 (4) TAUTOLOGY (पुनरुक्तत्व)

occurs where a sense, although expressed by a word, is again expressed by another synonymous word.

In this definition, the addition of the words 'without any purpose,' (made for instance by S. B. *) for excluding such examples as कर्णावतंस &c., is unnecessary; for, otherwise, the fault would not be an occasional fault. In कर्णावतंस &c. there is a purpose, and thus, the fault itself does not occur there.

The fault is of two kinds, through the differences of (1) the Tautology of the sense of a word, and (2) that of the sense of a sentence.

The first kind is instanced in कृतमनुमतम् &c.

Here, the individual अर्जुन, *addressed by the words* अर्जुन, अर्जुन, *is*(*first*) *referred to, by* भवद्भिः, *and then* (*by* तेषां, *and is*) *again expressed by the word* किरीटिन्. *Thus, the sense of* अर्जुन *is tautologous.* It cannot be said that पुनरुक्ति here serves the purpose of giving prominence to अर्जुन; for, this object is served by the Vocative अर्जुन.

Some, however, say that this verse is not open to this fault; for, पुनरुक्ति is here due to forgetfulness, caused by the heat of anger, and thus contributes towards the heightenment of the Furious, which is the flavour, here.

The second kind is instanced in अस्त्रज्वाला &c.

Here, the sense of the sentence constituting the fourth line is tautologous; or, according to Pradïpa, the senses of the sentences, अलं संभ्रेमण and को भयस्यावकाशः, are identical.

---

* अत्र 'प्रयोजनं विना' इत्यपि विशेषणं देयम्, अत एव कर्णावतंसादिषु प्रयोजनं विना इत्यंशाभावान्न पौनरुक्त्यम्। —Sâr.

It cannot be said that the flavour being the Furious, this is no fault; for, a warrior should not be described as doing what is improper. The fault consists in the dissatisfaction of the reader, caused by an unnecessary repetition of a sense. Therefore, when there is a purpose, this is no fault. Thus, the fault is occasional.

Jayanta * gives another example, (vide footnote below,) where a substantive is tautologous, its sense being obtained from an adjective attached to it.

Distinction between अपुष्टत्व, पुनरुक्तत्व and कथितपदत्व.

When a sense is again known from the sense of another word, i. e. when a sense is implied by another word, it is अपुष्टत्व; when a sense is again known from another word i. e. when a sense is again expressed by another word, it is पुनरुक्तत्व. When the same sense is again apprehended from the same word, it is कथितपदत्व; when, from a synonym, it is पुनरुक्तत्व. पुनरुक्तत्व is a sense-fault, inasmuch as it endures exchange with another word.

Some say that पुनरुक्तत्व occurs even when a sense, that is obtained by Implication, is expressed; as in अस्त्रवाला &c., and that अपुष्टत्व occurs in those places only, where a sense, that does not contribute to the sense of the sentence, is expressed. They, thus, put the second kind of अपुष्टत्व under पुनरुक्तत्व.

75 (5) IMPROPRIETY OF ORDER (दुष्क्रमत्व)

occurs where the order of the senses is opposed to what is found (1) in the world, or (2) in any particular science.

The first kind is instanced in भूपालरत्न &c.

Here, the proper order is to mention the elephant, first, and then the horse; for, an elephant is a more costly gift,

---

* यथा यत्र विशेषणादपि विशेष्यप्रातिपतिस्तत्र पौनरुक्त्यम्। यथा, 'पायात्स शीतकिरणाभरणो भवो वः' इत्युक्ते भवस्य पौनरुक्त्यम्।—Jayanta.

and therefore is asked first, and when the donor is unable to grant it, then only a less costly gift is asked for. This is the order men generally follow. This usual order is here reversed. The order mentioned in the verse being intended by the speaker, this is a sense-fault.

The second kind is instanced in कारयित्वा &c.

Here, a man is represented as getting himself shaved first, and then proceeding to learn the auspicious position of the stars. This is, however, opposed to what is found in the books on Religious Law.

The fault consists in the non-apprehension of meaning, or dissatisfaction in the mind of the reader produced by such an opposition.

76 (6) RUSTICITY (ग्राम्यत्व).

A Rustic sense is a vulgar sense, or such a sense as रिरंसा etc. expressed in a vulgar style; as instanced in स्वपिति etc.

Here, (the speaker) is a vulgar man, and the whole sense is vulgarly expressed.

The Excitants (विभाव) etc., being expressed in this vulgar manner, are unable to produce a flavour, as a burnt seed is unable to produce a sprout. This, however, is no fault in the case of a buffoon. The fault is, therefore, occasional.

77 (7) DUBIOUSNESS (संदिग्धत्व)

is that which is the object of a doubt, i. e. which causes the production of a doubt; as instanced in मात्सर्य etc.

Here, owing to the absence of the context etc., there arises a doubt as to what is intended to be suggested by

the poet :— 'whether men should betake themselves to the skirts of the mountains', or 'to the hips of women'.

Some say that here the doubt is as to whether the speaker is a quietist or a lover. 'This is not right,' says Pradîpa ; 'for, a doubt about a speaker, who is neither denoted by the sentence nor by any word occuring in it, cannot be a sense-fault, (for which a doubt, about the sense of a word or of a sentence, is required). Therefore, Mammata has said :— '*But when it is stated that the speaker is either a quietist or a lover, there is ascertainment.*'

What मम्मट means to say is that when it is determined who is the speaker referred to in the verse, it leads to the removal of the doubt arising from the verse. For, when the nature of the speaker is determined, ascertainment of the question, i. e. whether पर्वतनितंब or कामिनीनितम्ब should be resorted to, also takes place. Thus the doubt is removed.

In वंद्यां etc., it is the word (whether it is the locative of वंदी, or accusative of वंद्या) that is doubtful. Here, there is a doubt, notwithstanding the fact that the words are quite clear. Therefore, this is a sense-fault. The fault consists in the absence of the ascertainment of what is intended by the poet. Therefore, this is no fault, where a doubt itself is intended.

78 (8) INCONSEQUENTIALITY (निर्हेतुत्व)

occurs when a reason is not stated ; as in गृहीतं येना etc.

Here, the reason for (Ashwatthâman's) laying aside the weapon is not stated. The reason is 'the grief caused by his father's death', not 'the abandonment by his father of his weapon' as some would say ; for, the

father might abandon his weapon through fatigue etc., and yet the warlike son might take up his own.

Distinetion between

निर्हेतुत्व and साकांक्षत्व.

Here, the reason is not stated; in साकांक्षत्व, something other than the reason is not stated; or, here, no apprehension is produeed, while, there, a repugnant apprehension is produeed. For, there, अमर्ष is (imporperly) apprehended as eonneeted with स्त्रीरत्न.

Mammata has said that, in the example of साकांक्षत्व, the word स्त्रीरत्न requires the presence of the word उपेक्षितुम्, which is, however, not stated there. This shows that those men are wrong who say that there is साकांक्षत्व, where a word that is employed is connected with another than that with which it ought to be connected, and that निर्हेतुत्व is there, where a word is not employed.

The fault consists in the absenee of the intended apprehension. This, therefore, is no fault when a reason is well known.

79 (9) OPPOSITION TO USAGE

(प्रसिद्धिविरुद्धत्व)

oeeurs when a sense is opposed to (1) a popular usage, or (2) a eonvention of the poets. The first kind is instaneed in इदं ते ete.

Here, 'Madana' is spoken of as holding a चक्र in his hand; but *the* चक्र *is not generally known by the people as the weapon of Cupid.*

The second kind is instanced in उपपरिसरम् ete.

Here, it is the convention of the poets that 'flowers' not 'new shoots' are produced in the Ashoka tree by (a woman's) kick.

There is, here, consequently, an opposition to a conventional usage of the poets.

Some men take this verse to be an example of what is established by poetical convention; ' but they are wrong,' says Pradipa; ' for, the verse cannot be an example of कविसमयसिद्धि, since, what is established by poetical usage is that flowers, not shoots, are produced by the stroke of a woman's foot. Mammata's Vritti on this verse also shows the same thing.'

When what is generally known by the people is opposed to a poetical convention, the latter supersedes the former. Thus there is no fault; as in सुसितवसना &c.

Here, 'fame,' although incorporeal, is said to be as shining as 'moon-light'. This is opposed to ordinary experience, but is quite in accordance with a poetical convention, and thus, this is no fault.

The fault consists in the nonapprehension of meaning owing to opposition to a popular or poetical usage. If, by some unexpected chance, the apprehension would take place, there would be no fault, here.

80 (10) OPPOSITION TO SCIENCE (विद्याविरुद्धत्व)

occurs when there is opposition to some science. It is of various kinds, owing to the great variety of sciences; of these, opposition to the science of Religious Law is instanced in सदा &c.

Here, the act of Bathing at night, unless there is an Eclipse &c., is opposed to the Religious Law (which forbids it).

Opposition to the science of Politics is instanced in अनन्य &c.

Here, what is stated in the verse, i. e. that a mighty man need not adopt the sixfold royal policy, *is opposed to Poli-*

tics, which makes the adoption binding on both the strong and the weak.

Opposition to the Erotic science is instanced in विधाय दूरे &c.

Here, wounding of the upper arm, (on which a bracelet is worn,) by the nail is not sanctioned. This is thus opposed to the Erotic science, which lays down that that part of the body, called the 'arm-pit,' should be wounded by the nail, thus implying that the other parts should not.

Opposition to the science of the Yoga is instanced in अष्टांगयोग etc.

Here, the Yoga science teaches that, *there is first discriminative knowledge of* **पुरुष** *and* **प्रकृति**; *then there is* **संप्रज्ञातसमाधि**; *after this, there is* **असंप्रज्ञातसमाधि**; *and then there is final emancipation, which does not immediately follow discriminative knowledge. With this teaching, what is stated in the verse is at variance.*

संप्रज्ञातसमाधि * is the first exercise of contemplation, in which reason still works; but the object of which is to destroy the consciousness of one's individual existence, and to bring the mind to that state, in which it is entirely oblivious of the reality of all external matter, and is convinced that the soul is actually connected and united with the Supreme One. असंप्रज्ञातसमाधि is contemplation in which reason is lost sight of; a complete restraint of the action of thought; the last stage of mental abstraction, in which even the reflection of one's individual existence is lost sight of, and one is mentally one with the Supreme Being.

The fault consists in the absence of the desired apprehension.

In the same manner examples of oppositon to other sciences should de understood.

---

* Vide Introduction to the योग philosophy edited by तुकारामतात्या.

81 (11) WANT OF VARIETY

(अनवीकृतत्व)

occurs when a sense is not made new, by a different turn being given to it, i. e. where one and the same turn is given to many senses ; as instanced in प्रासाःश्रिय : etc.

Here, 'uselessness' is not made new by different turns being given to it. Even if the repetition of ततः किम् be removed by the use of equivalents, still the turn of thought would remain the same. This is thus distinguished from कथितपदत्व ; or according to * Kamalâkara, here there are many sentences ; there, only one. To convey a clear idea of this fault, its opposite, viz. *'Diversity,' is instanced in* यदि दहत्यनलो etc.

Here, the ideas conveyed by किमद्भुतं etc. are made new in ततः किम् etc. by different turns being given to them.

Monotony occurs, where the turn of thought is the same ; where it is different, we get Variety.

The fault consists in the dissatisfaction of the reader caused by monotony, or the poet's want of the powers of composition. The fault is, therefore, permanent.

82 (12) IMPROPER NON-LIMITATION

(सनियमपरिवृत्तत्व).

The word परिवृत्त is to be connected with each of the four words सनियम, अनियम, विशेष and अविशेष. Thus, we get the following four faults :— सनियमपरिवृत्तत्व, अनियमपरिवृत्तत्व, विशेषपरिवृत्तत्व and अविशेषपरिवृत्तत्व or सामान्यपरिवृत्तत्व.

---

* अत्र वाक्यभेदान्न कथितपदेऽन्तर्भावः, तस्यैकवाक्यनिष्ठत्वादिति । –Kam.

Of these, सनियमपरिवृत्तत्व occurs, where a sense is expressed without limitation, although it ought to be expressed with a limitation ; as in यत्रानु etc.

Here, 'through the reflection of Chintâmani' should be thus limited :— *' Only through the reflection of Chinâtmani'* ; for, this limitation precludes the possibility of the gems' possessing lustre from any other cause, and thus heightens their depreciation. Otherwise, the inferiority of the gems to the Chintâmani, not being apprehended, there would be inconsistency in calling it a ' stone ' when found by their side ; for, it is association with the low that makes the high low. But it is not certain that the gems are here low, since they might be high in virtue of their possessing lustre from some other cause.

In न्यूनपदत्व, although a particular sense is intended by the poet, a word, conveying that sense, is not put in. But, here the particular sense itself (i. e. of मात्र) is not intended by the poet. The sense of the sentence can be understood even without the sense of the word मात्र. Thus, the sense of the word मात्र not being necessary to the sense of the sentence, the fault is not अनभिहितवाच्यत्व also.

An objection :—If the sense of मात्र be not intended, the sense of the sentence would not be understood, inasmuch as we could not understand, why Chintâmani should be called a stone. The reason is given only by मात्र, which is not, however, expressed. Udyota answers :—Chintâmani's association with stones, that resemble it through a reflection of its lustre, serves a good reason why Chintâmani should be called a stone. Thus, the reason being apprehended, the expectation about it is fulfilled. Thus the sense of the sentence can be understood without मात्र. For this reason, this is not निर्हेतुत्व or अनभिहितवाच्यत्व. The word मात्र serves to bring out the idea of entire depreciation which is, however, not intended by the poet. Therefore, inasmuch as the particular sense of ' entire depreciation ' is here not intended by the poet, this is a

sense-fault : for, the intended sense is here apprehended form the other words of the sentence even without मात्र, and yet the fault of Non-limitation remains as it is. This shows that this is a sense-fault, and cannot be a word-fault.

Some say that the word अर्थ in the Kârikâ shows that the faults mentioned in it are sense-faults, and not word-faults. Thus no other distinction is required between them. 'This is not right,' says Pradipa; 'for, then these faults would be identical with * न्यूनपदत्व, अधिकपदत्व and (according to Udyota) अवाचकत्व, or (according to Prabhâ) अनभिहितवाच्यत्व. For, सानियमपरिवृत्तत्व, where a word expressive of limitation is not put in, is nothing but न्यूनपदत्व. अनियम०, where an addtional word expressive of limitation is put in, is nothing but अधिकपदत्व. In विशेष० something, as possessed of a neeessary specification, is not mentioned, and therefore the fault is अनभिहितवाच्यत्व; or the fault is अवाचकत्व, because the word श्यामा, in the example of विशेष०, does not express the attribute of 'brightness.' अविशेष० cannot be identical with any of the faults before mentioned; for, although, there, what is not required, is mentioned, yet what is required is not omitted. Thus this is a new fault altogether.'

As for what Chandîdâsa says that when the fault is discovered after the words are uttered, it is a word-fault, and when it is discovered after the meanings of those words are apprehended, it is a sense-fault ; he is not right; for, in many § faults such as अपदस्थपदत्व, अपदस्थसमासत्व, अमतपरार्थत्व &c., the fault is not discovered until there is apprehension of the meanings of the words, and yet they are word-faults.

The fault consists in the dissatisfaction of the reader, caused by the poet's want of a command over the language.

---

* न्यूनपदादिष्विति। न्यूनपदाधिकपदानभिहितवाच्येषु त्रिष्वित्यर्थः। त्रयाणां सनियमपरिवृत्तानियमपरिवृत्तविशेषपरिवृत्तानाम्। तत्र हि प्रथमस्य न्यूनपदेन संकरः। द्वितीयस्याधिकपदेन। तृतीयस्यानभिहितवाच्येनेति। तथा हि सनियमपरिवृत्ते नियमवाचिपदादुपादानान्न्यूनपदत्वम्। अनियमपरिवृत्ते नियमवाचकस्याधिकस्योपादानादधिकपदत्वम्। विशेषपरिवृत्ते त्ववश्यवाच्यस्यानुक्तेरनभिहितवाच्यस्य सविशेषस्यानुक्तेरनभिहितवाच्यत्वमिति। न चाविशेषपरिवृत्तेऽप्येतदिति शंक्यम्। तत्रानपेक्षितस्य विशेषस्य कथनेऽप्यपेक्षितानुक्तत्वाभावात्।—Pr.

§ बहुष्विति। अपदस्थपदसमासामतपरार्थादिवाक्यदोषस्यार्थप्रत्ययं विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्योक्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः।—Pr.

83 (13) IMPROPER LIMITATION

(अनियमपरिवृत्तत्व)

occurs where a sense is expressed with a limitation, although it ought to be expressed without a limitation; as in वक्त्राम्भोजम् &c.

Here, the limitation 'the Shôna itself' should not be put; for, it is useless; on the contrary, other reservoirs of water are prevented by it from forming the 'lower lip'; thus, 'the extreme impropriety of the thirst of the king', which the poet intends to point out, is not clearly brought out.

Here, the sense of एव is intended by the poet to be connected with the sense of the sentence. In अधिकपदत्व the redundant sense is not intended to be connected with the sense of the sentence.

If एव be construed with सदा शोणः, it would be an example of अस्थानस्थपदत्व.

84 (14) IMPROPER NONSPECIFICATION

(विशेषपरिवृत्तत्व)

is instanced in श्यामां &c.

Here, 'night' should be particularly specified as 'Moonlit night'; otherwise, the word श्यामा would mean 'dark night' also, and then it would not require 'blackening' to be predicated of it. The fault thus consists in the dissatisfaction of the reader. Sometimes, it consists in opposition to the intended sense of the sentence &c.; as in * सन्तानं &c.

---

* 'सन्तानं कीर्तिमातनुते' इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकविरोध इत्यर्थः ।—Pr.

The word संतान, not being specified, would mean 'a bad progeny' also, the possession of which would be opposed to the obtainment of 'fame'; when the context &c. are present to determine the specification required, this is no fault.

In अवाचकत्व, the poet intends to use the word in that qualified sense which it has no power to express; here, only in the general sense which the word can express; as in the present example, the poet intends to use the word श्यामा in the general sense of 'night', which it has got by Custom. Etymology, no doubt, restricts the sense of श्यामा to 'dark night', but the etymological sense is not here intended. Nor is this न्यूनपदत्व, because the sense of ज्योत्स्नी, (which may be regarded as deficient on account of its not being expressed by such a different word as ज्योत्स्नी), is here included in the sense of श्यामा.

85 (15) IMPROPER SPECIFICATION

(अविशेषपरिवृत्तत्व)

is instanced in कल्लोल &c.

Here, Non-Specification, (i. e. 'one gem' instead of 'the कौस्तुभ *gem') is required*; for, what is intended by the poet is:— If one of the gems can raise you to such a dignity, it is not proper for you to show contempt for the others.

The specification, however, does not bring out this sense; for, even granting that कौस्तुभ (a superior kind of gem) has done such yeoman's service to him, it is no reason why he should have a regard for ordinary gems also. There would thus be no meaning in telling him not to disrespect ordinary gems, which he might justly consider to be thoroughly useless. For, the usefulness of ordinary gems does not necessarily follow from the usefulness of a particular kind of gem. *We should (therefore) read* एकेन किं न

&c. When we accept this reading, कौस्तुभ is not apprehended as different from other gems, but as belonging to their class. Thus, the request made to the ocean, not to disregard other gems, becomes appropriate.

The fault consists in the fact that the apprehension of what is intended (for instance, of 'the disregard of other gems,' here) cannot be accounted for. The fault is permanent.

86 (16) INCOMPLETENESS (साकांक्षत्व)

occurs when a sense requires the presence of another, in order to connect itself properly with the senses expressed by the other words of the sentence; as instanced in अर्थित्वे &c.

Here, the sense of स्त्रीरत्न *requires the presence of the sense of* उपेक्षितुम्. In its absence, the sense of स्त्रीरत्न cannot be connected with the sense of अमर्ष; for, a fair woman is not a fit object of non-endurance, but 'overlooking her.' *Nor can the sense of* स्त्रीरत्न *be properly connected with the sense of the word* परस्य; for परस्य, being already connected with उत्कर्ष, is not in need of any other sense to be connected therewith. Nor can परस्य be brought from the second line, in order to be construed with स्त्रीरत्न, for परस्य is far separated from it by the words विसंसन &c.

Distinction between

साकांक्षत्व, अभवन्मतयोगत्व, and न्यूनपदत्व.

This is not अभवन्मतयोगत्व, because the connection of स्त्रीरत्न with अमर्ष is here intended by the poet. But this intended connection is faulty, inasmuch as it is incomplete, requiring, as it does, the presence of उपेक्षितुम्. And it is thus different from न्यूनपदत्व also, where the word, conveying the intended

sense, is not expressed; as in तथाभूतां &c., the words इत्थं &c. are not employed, although their senses are intended.

The fault consists in the fact that the apprehension cannot be accounted for. The fault is, therefore, permanent.

Some say :—Here, the word स्त्रीरत्न is in need of being connected with कथं मृष्यते; but that connection is possible only when परस्य is connected with स्त्रीरत्न. But परस्य has been already connected with उत्कर्ष in the first line, and thus is not in need of being connected with any other word. It is this that constitutes the fault here. The fault may be said to occur where a word, although apprehended as having a form (here, the accusative case of स्त्रीरत्न) that renders it capable of being connected with the sentence, does not, however, succeed in getting that connection (here without परस्य), and may be thus distinguished from अभवन्मतयोगत्व, where a word is not apprehended as having such a form. In समाप्तपुनरात्तत्व it is an adjective that does not succeed in getting a connection; here a noun. 'All this,' says Pradîpa, 'is at variance with Mammata's Vritti on this verse.'

87 (17) INTRODUCTION INTO A WRONG PLACE (अपदयुक्तत्व)

occurs when a word is employed in a wrong place, i. e. in a place where it leads to the apprehension of a sense repugnant to the intended sense; as in आज्ञा &c.

Here, the introduction of क्व नु etc. after रावणः is wrong ; for, in the verse the fact, that रावण is fit to be rejected, is intended by the poet, which is brought out by the passage ending with रावणः. *Here, therefore,* i. e. *at* **स्याच्चेदेष न रावणः**, *the sense of the verse ought to be concluded.* But the introduction of the next sentence क्व नु पुनः etc., attempting to prove that it is improper to reject रावण, conceals the principal sense intended by the poet, viz. Râvana's fitness for rejection. If the words क्व नु पुनः etc. be read after उत्पत्तिर्दुर्हिणा etc., then the intended sense i. e. रावणत्याज्यत्व would indeed be brought out, but then in this case, another fault would

occur, i. e. अपदस्थपदत्व, since the words क्व नु &c., which ought to be placed after द्रुहिणान्वये च, are placed after स्याच्चेदेष न रावणः.

Some read अपदमुक्त for अपदयुक्त, and explain it as a sense which is not concluded at its proper place. In आज्ञा &c. the sense ought to be concluded at स्याच्चेदेष न रावणः; when the sense is concluded here, it yields a particular charm, as the sense of न्यक्कारो ह्ययम् &c. when concluded at जीवत्यहो रावणः. Now this sense is not concludedhere, but expanded by क्व नु पुनः. By this, however, the sense, receiving an unprominent position, does not attract attention ; and thus does not produce the charm which it, otherwise, would have produced.

This is not प्रकाशितविरुद्धत्व, where faultiness does not depend on the particular place of the sentence yielding a repugnant sense. In अधिकपदत्व, the sense of the faulty word can be connected with that of the sentence, somehow or other; here, it cannot.

The fault consists in the apprehension of a contrary sense, and is, therefore, permanent.

88 (18) DISSIMILARITY OF THE ASSOCIATED (सहचराभिन्नत्व)

occurs where dissimilar things are stated together; as instanced in श्रुतेन बुद्धिः etc.

Here, there is dissimilarity between 'intellect, adorned by learning &c.,' and 'folly, gracedby bad habits and pursuits.' The first are good things, the second is bad, and they are stated together. This association leads us to wrongly suppose that either folly is a good thing, or intellect, woman &c. are bad things. The fault consists in the production of the apprehension that either both should be accepted or both should be rejected. The fault is permanent.

89 (19) REPUGNANT INTIMATION

(प्रकाशितविरुद्धत्व)

occurs where a sense of a sentence suggests another sense, opposed to that intended by the poet ; as in लग्न रागा &c.

Here, the sense of the sentence–' Let it be known to you '–suggests the sense of 'Lakshmi's leaving her husband,' which is inconsistent with 'the complimenting of the king,' which is the intended sense.

Distinction between

प्रकाशितविरुद्धत्व and सहचरभिन्नत्व.

In the former, the repugnant sense is suggested by the sense of the sentence. In the latter, it is suggested by the senses of the words themselves.

The fault consists in the apprehension of an inconsistent sense. The fault is permanent.

90 (20) IMPROPER PREDICATION

(विध्ययुक्तत्व)

is of two kinds :--(1) where that which is not the predicate is made the predicate, or (2) where the order of the predicates is improper. The first kind is instanced in प्रयत्नपरिबोधित: etc.

Here, what is intended to be be predicated is that, 'sleeping with a free heart, you will be roused with great difficulty by the bards.' The predicate ' shall sleep ' is improper, for, a man is not awakened first, and then sleeps, but sleeps first, and is awakened afterwards. The fault consists in the non-apprehesion of the intended sense of the sentence.

Some say that there is no fault here, and take the line as निशां शेषे etc. But this construction is also open to the fault of साकांक्षत्व, inasmuch as the word भविष्यति is still wanting.

Here, the predicate is improper. In अविमृष्टविधेयांशत्व it is proper, but not prominently mentioned.

The second kind is instanced in वाताहारतया etc.

Here, the vows, expressed by मृगचर्मवसन etc., are each severer than the other; therefore, *the three predicates,* mentioned in the lines **वाताहार** etc., *ought to be stated in the reverse order.*

To avoid this fault, * Jayanta proposes to read the first three lines of this verse as given in the foot-note below.

The fault consists in the dissatisfaction, in the heart of the reader, caused by the violation of the general order. The fault is thus permanent.

91 (21) IMPROPRIETY OF ATTRIBUTION

(अनुवादायुक्तत्व)

occurs when an attribute of the subject is incompatible with the predicate; as instanced in अरे रामाहस्ता etc.

Here, in the speech of a lover separated from his beloved, *the fact denoted by* विरहिप्राण etc., i. e. of its taking the lives of separated lovers, *should not be attributed to the subject,* (the lotus), which is here propitiatorily addressed.

---

* निर्दोषत्वं तु 'व्याधैःक्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं केकिनस्तैर्प्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातिव्रतैर्भोगिनः। वाताहारतया तु तैरपि जगद्विश्वास्य निःशेषितम्' इत्याद्यपादत्रयम्। —Jayanta.

Such an attribution is inconsistent with the predicate, i. e. 'the king's asking the lotus to give him information about his beloved'. The fault consists in the production of an inconsistent apprehension, and is thus permanent.

92 (22) RESUMPTION OF THE CONCLUDED

(त्यक्तपुनःस्वीकृतत्व)

is instanced in लग्नं रागा &c.

Here, (the description of the offence of the king,) though concluded by the words 'be it known to you', is again continued in the words 'by him I am given &c.' This recontinuation is, however, unnecessary ; for, the purpose ot उत्प्रेक्षा is fulfilled by the description that is concluded. The words श्रीनियोगात् &c. are, however, faultless. For, they are necessary to show that the preceding clause is subordinate to the next sentence, which is principal. The fault consists in the unnecessary taking up of the sentence, or the production of dissatisfaction. The fault is permanent.

Distinction between

त्यक्तपुनःस्वीकृतत्व and समाप्तपुनरात्तत्व.

In समाप्त० the sentence that is concluded is again taken up by an adjective, or an adjectival phrase, or an adjectival clause ; here, by an independent clause.

Thus, this fault does not occur in येनानेन &c., where, although the sentence concluded is again taken up by the clause येनानेन &c., still that clause is subordinate to the sentence concluded, as is shown by the relative यत् in येनानेन &c. Nor does समाप्त० occur in the present example, for, the clause तेनास्मि भृत्येभ्यो दत्ता, being connected with इति श्रीनियोगात् &c., is independent of the sentence concluded.

is instanced in हन्तुमेव प्रवृत्तस्य etc.

Here, another sense also, i. e. ' the male-organ of generation,' is apprehended.

Because this sense is suggested by the principal meaning of the sentence, and not by the mere words, Indecency is a sense-fault, and is therefore distinguished from the same fault, occurring in a word, a sentence, or a Sandhi.

Although in the examples hitherto mentioned, *where one fault is pointed out, other faults do exist, yet they are not pointed out, owing to their being irrelevant in those places.*

The author now declares that the said faults are sometimes no faults ; he takes up, first, sense-faults, which have, just now, been described.

अपुष्टत्व or पुनरुक्तत्व no fault.

Kârikâ X.

The employment of such words as ' कर्ण &c., ' in such expressions as 'कर्णावतंस &c.,' is for the purpose of (conveying) the notion of ' Proximity &c. '

The words **अवतंस** *&c. denote* 'ताटंक' * (a particular sort of ear-ornament &c., or simple) *' ear-ornament &c. '* In the first case, the meaning of simple 'ear-ring' is obtained by Implication from the meaning of ताटंक; thus, the word अवतंस prefixed to कर्ण is superfluous. In the second case, the word कर्ण is tautologous, because कर्ण again expresses a sense expressed by अवतंस. These two faults are, however, here, no faults, because *the words* **कर्ण** &c., prefixed to अवतंस &c., *serve the*

---

* जात्यादिपुरस्कारेण । ताटङ्कत्वादिजातिपुरस्कारेणेत्यर्थः । आदिना कर्णाभरणत्वोपाधिना वेत्यर्थः । तत्राद्यपक्षे कर्णाभरणत्वमर्थप्राप्तमन्ये तु पुनरुक्तेत्यर्थः । —Pr.

purpose of pointing out the additional fact *that* अवतंस (*ear-rings*) &c., *reside on* कर्ण &c., through the solution of the compound, as कर्णेऽवतंसः etc. in some cases, and through Indication in others, as in पुष्पमाला etc.

Thus, inasmuch as there is here a purpose, there is no पुनरुक्ति ; as instanced in अस्याः कर्णौ &c.

Here, although the words अवतंस and कुण्डल can convey the senses of 'ear-rings,' still *the words* कर्ण, श्रवण, *and* शिरः (*are employed to*) *suggest* the additional sense *that* अवंतस &c. *are placed on the ear* &c. This has the effect of heightening the glory of the object described. The conquest of all the other ornaments is not due to the ear-ring by itself, but to its position on the ear.

Other words also than कर्ण and श्रवण serve the same purpose ; as instanced in अपूर्वमधुरा etc.

Here, the idea of 'possession of the head-ornament' is obtained from the word शेखर simply (without शिरः), but that of 'adornment,' from शिरः; therefore, पुनरुक्तत्व is no fault here.

Also in विदीर्णा etc.

Here, 'ज्या' conveys the sense of a bowstring, still *the word* धनुः *is put in, to indicate that the bowstring is mounted on the bow.* This indicates that the scars are due to the discharge of arrows.

Where the apprehension of ज्यायाः आरूढत्व, or the purpose of such an apprehension i. e. the apprehension of किणस्य प्रहारकृतत्व is not present, धनुः need not be employed ; as in ज्याबंध &c., *where the word* ज्या *alone* (*is employed*).

Also in प्राणेश्वर etc.

Here, हार has the meaning of 'a garland of pearls,' yet *the word* मुक्ता *is put in, to show that no other gems* as

emeralds etc, *have been mixed with pearls,* and thus heightens the propriety of the simile.

Also in सौंदर्यसंपत् etc.

Here, the word माला means 'a garland of flowers,' yet the use of *the word* पुष्प *indicates* '*the excellence of those flowers,*' according to the principle involved in करिबृंहित (excellent roaring of the elephant).

Although माला means a garland in general, in such expressions as रत्नमाला (a garland of gems), still माला has that meaning, only in association with such another word as रत्न in रत्नमाला; *when* माला *is not associated with another word, it denotes* '*a garland of flowers*' *only.*

Kârikâ X continued.

This justification applies to such words only as have been (established * from times immemorial, or) employed by great poets.

We cannot, however, use, at our will, *such words as* जघनकांची *etc, like* कर्णावतंस *etc, or* उष्ट्रकलभ *etc, like* करिकलभ *etc.*

Vritti:—"As for what is said (by Vâmana) that in such sentences as जगाद मधुरां वाचं etc., the use of the substantive वाचं is proper, although its sense has been conveyed by the verb जगाद, for, it serves the purpose of enabling us to add an adjective to it; it is not right, for, in the example he has cited, the intended sense may be apprehended from the attributive 'विशदां', being used in an adverbial form; as विशदं जगाद etc."

Therefore, the employment of वाचं is unnecessary. Or if *the use (of the substantive) is proper at all, it is proper in those*

---

* स्थितेष्विति। स्थितत्वमनादिप्रयोगविषयत्वम्।—Sâr.

examples only, where the adjective cannot be turned into an adverb ; *such as,* for instance, in चरणत्र *etc.*

Here, चरणत्र is an attributive of 'feet,' and cannot be expressed in an adverbial form. Therefore, the noun पाद must be used, to have this attributive added to it.

Upon this, Pradîpa observes :—The example given by Mammata is also not proper; for, the word चरणत्र can be expressed in the form of an attributive of the subject, (although not in the form of an adverb modifying the verb) ; therefore, the following verse of mine may serve as a good illustration of the point in question :—

निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्याम् etc.

Here, although निर्वातपद्मोदर &c. can be connected with the subject as its adjective, yet it can be so connected only by taking the word आक्षि; simple सोदरत्व cannot be made an adjective to any other word in the sentence, as in जगाद etc. and चरणत्र etc., मधुरत्व and चरणत्रपरित्राणरहितत्व can be made an adjective and an adverb to the subject and the verb, respectively.

Upon this, * Sudhâsâgara retorts :—

Here, the point is not whether a word can be connected with the subject as an adjective, but whether it can be connected with a verb as an adverb. Therefore, in the example जगाद &c. the word वाचम् is superfluous, because, its sense is conveyed by जगाद, and the attribute विशद can be directly connected with the verb जगाद as an adverb. But, in चरणत्र &c., चरणत्र cannot be directly connected with the verb व्रजन्, but through पादाभ्याम् only ; therefore, the word पादाभ्याम् is not superflous.

---

* तत्र ब्रूमः, नात्र कर्तृधर्मसंबन्धविचारः प्रकृतः, यतो न कर्तृविशेषणम्, क्वचित् कर्तरि साक्षादन्वयानर्हम्, येनापुष्टस्योपादानं संभाव्येत, किन्तु क्रियाधर्मसंबन्धविचार एव । अत एव " जगाद विशदां वाचम् " इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेन वि-

Again, even though we admit that चरणत्र is connected with the verb through the subject, still, inasmuch as चरणत्र is an attribute of the 'feet,' the implication of पाद is necessary.

Again, by making चरणत्र an adjective of the subject, the idea of 'great capacity of walking,' (which, however, is here intended to be expressed by the poet,) is not brought out; for, चरणत्रपरित्राणरहित would then mean 'A man who never wears shoes'; this being the case, there would be no propriety in saying that he is not fatigued even by walking; for, there are such men as Bhils &c., who never wear shoes, and are yet never fatigued by walking. But, when चरणत्र is taken as an adjective to पाद, the sentence means:—'A man who, although wearing shoes always, walks with bare feet at the present time, and is yet not fatigued'. Absence of fatigue under these circumstances would show the man's great capacity of walking.

Again, Pradîpa is wrong in saying that सोदर cannot be connected, as an adjective, with any other word in the verse, change it as you will; for, it can be connected with नवप्रकारेण by reading the verse thus:—निर्वात &c. (vide footnote below). Mammata's example चरणत्र &c. is, therefore, quite right.

(2) निर्हेतुत्व no fault.

वक्षितस्य विशदत्वादेर्वचनक्रियायां विशदं जगादेति साक्षादेवान्वययोग्यतया न कथंचिद्रूपान्तरेण संबन्धार्थं 'गद व्यक्तायां वाचि' इति धात्वर्थेन गतार्थस्यात एवापुष्टस्य वाक्पदस्योपादानं युक्तम्। चरणत्रादेस्तु साक्षात्क्रियान्वयानर्हतया कथंचिद्व्रजनक्रियासंबन्धार्थं पादाभ्यामित्यपुष्टोपादानं युक्तमित्युदाहृतं प्रकाशकारैः। चरणत्रादेः कर्तृद्वारा क्रियासंबन्धाङ्गीकारे तु तस्य पादधर्मतया पादपदाक्षेपावश्यकतया द्वारद्वारान्वेषणगौरवापत्त्याऽप्रयोजकत्वं स्यात्। न स्याच्चाभीष्टसिद्धिः, चरणत्रेत्यादिपद्ये कर्तुर्व्रजनसामर्थ्यं प्रतिपाद्यते, न खलु चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे तत् सिद्ध्यति, तथाहि, चरणत्रपरित्राणरहितो व्रजन्नपि न खिद्यते इत्युक्ते चरणत्रराहित्यं कर्तरि सार्वदिकमिति संभाव्येत। तेन च खेदाभावानुकूलेन न खिद्यते इति व्रजनसामर्थ्यमपकृष्यते। चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यां पादाभ्यां व्रजन्नपीत्यत्र चरणत्रराहित्यं वर्तमानक्रियाकालिकमेव प्रतीयते। तादृशप्रतीतेश्च खेदानुगुणतया न खिद्यते इति व्रजनसामर्थ्यमुत्कृष्यते इति। सन्ति हि केचिन्निह्लादयो ये न कदाचिदुपानत्परिधानं कुर्वन्ति, न च व्रजन्तः खिद्यन्ते, तेषामेव चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे प्रतीतिः स्यात्। तच्च नेष्टमिति ध्येयं बहुज्ञैः। यच्च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणाभवितुमर्हतीतितदप्यप्रयोजकमेव 'निर्वातपद्मोदरसोदरेण नवप्रकारेण विलोकयन्ती' इति पाठेऽन्यविशेषणत्वस्याभिमतप्रतीतेश्च निर्बाधत्वात्।—Sudhâ.

Kârikâ XI.

When a thing is well known, Inconsequentiality is no fault.

as in चन्द्रं गता etc.

Here, contraction of lotuses is the cause of Lakshmî's not obtaining their qualities of 'fragrance etc.' *at night*; *and the 'paling of the moon'* is the cause of her not obtaining the lunar qualities of 'beauty etc.' *by day*. But these causes *are well known*, and may be obtained by Implication; *therefore*, (*the fact of*) *non-obtainment does not require that* (*these, its*) *causes should be stated*. Thus, although the causes are not expressed, there is no fault, here; on the contrary, the mention of these would constitute the fault अपुष्टत्व.

The author now declares that some of the word-faults also are sometimes no faults:—

Kârikâ XI continued.

All faults cease to be faults when there is an Imitation.

"All" means, the faults श्रुतिकटु etc. These are no faults in an Imitation, because, although the nature of the words remains the same in an Imitation, still there is no choice, there, to employ better words, and thus dissatisfaction is not produced in the mind of the hearer; as in मृगचक्षुष etc.

Here, 'अद्राक्षम्' is श्रुतिकटु, the flavour being the Erotic. 'गो' a radical is च्युतसंस्कृति. 'सुत्रामा', though read in the Amarakŏsha in the sense of 'Indra,' is not so employed by the

poets, and is thus अप्रयुक्त. But inasmuch as this is an Imitation of what another man says, these are no faults.

Kârikâ XI continued.

In virtue of the fitness of the speaker etc. even a fault is sometimes a merit, and sometimes is not both.

Vritti:–"Owing to the particular nature of the speaker, or the hearer, or the Suggested sense, or the Expressed sense, or the context etc., even a fault is sometimes a positive excellence, and sometimes neither a fault nor a merit."

कष्टत्व or श्रुतिकटुत्वं, a merit.

Vritti:—"When a grammarian etc. (a) is the speaker, or (b) the hearer, or (c) when the Suggested flavour is the Furious (or the Disgustful or the Heroic), कष्टत्व or श्रुतिकटुत्व is a merit. Examples follow in order."

(*a*) is instanced in दीर्घाङ् etc.

Here, कष्टत्व or श्रुतिकटुत्व is a merit; for, although the apprehension of the meaning is delayed, yet the speaker's profound knowledge of Grammar is brought out.

(*b*) is instanced in यदा त्वामह &c.

Here, the adjective पदविद्याविशारद shows that the hearer is a grammarian, in whom, the hearing of harsh words awakens tender recollections of his beloved science.

(*c*) is instanced in अन्त्र &c.

Here, the flavour suggested is the Disgustful, ministered to by the harsh words manifesting Vigour (ओजस्).

(*d*) *Owing to the particular nature of the Expressed sense* (*i. e. of the object under description*); as instanced in मातंगा: &c.

Here, 'a mighty lion' being the particular object described, harsh words and long compounds are quite appropriate, as manifesting the quality of Vigour, possessed by the lion. If soft words were employed, the mighty lion would appear delicate.

(*c*) *Owing to the particular nature of the context;* as instanced in रक्ताशोक etc.

Here, in the words of the King, who is enraged by the (pretended) nodding of the head (on the part of the Ashoka), harsh words are a merit.

If it be said that this example falls under (*c*), since here also anger is suggested; we reply:—No; for by the suggested sense we are to understand that suggested sense, which does not come under any of the remaining divisions mentioned above, as by गो in गोबलीवर्द we are to understand simply cows (although the word means 'bulls' also), because बलीवर्द meaning 'bulls' is mentioned after गो.

कष्टत्व or श्रुतिकटुत्व, neither a fault nor a merit.

Sometimes, in a poem where there is neither a flavour nor fitness of the speaker etc., कष्टत्व or श्रुतिकटुत्व is neither a fault nor a merit. It is not a fault, because there is no flavour; it is not a merit, because there is no fitness of the speaker etc.

If it be said:—"If श्रुतिकटुत्व is no fault in a flavourless poem, then* other faults also, such as अश्लीलत्व etc. would be no faults in a flavourless poem, because, there, they could depress no flavour. This would, however, be inconsistent with the citing of साधनं सुम &c. and सोध्यैष्ट etc. as examples of these faults, because these verses contain no flavour".

---

* अन्येषामप्यश्लीलादिदोषाणां रसापकर्षकत्वान्नीरसेऽदोषत्वं स्यात्, एवं च नीरसं दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथाऽश्लीले—'साधनं सुमहत्यस्य'—इति, तथा—'सोऽध्यैष्ट'—इत्यादिश्रुतिकटूदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कार्थः।— Pr.

We reply that these examples of faults serve the purpose of simply acquainting us with the nature of faults. They are not cited because they are faulty.

as instanced in शीर्ण etc.

Here, there is no flavour in this verse. The Heroic in Compassion is not the flavour, for the notice of the sun's great compassion in the verse is but incidental; it ministers to the Alliterative excellence only, and is not intended by the poet to be made prominent. Simply ministering to Alliteration does not constitute a merit; otherwise, there would be a merit in सोध्यैष्ट etc. also. Nor are harsh letters invariably necessary to Alliteration; they, therefore, cannot constitute a merit on that ground.

अप्रयुक्तत्व and **निहतार्थत्व**, *no faults in a* **श्लेष (यमक)** etc.

as instanced येन ध्वस्त etc.

Here, when the verse is taken as describing '*Vishnu*' *the word* **शशिमत्** *is* **अप्रयुक्त** *in the sense of* '*Râhu*;' *also the words* **क्षय** *and* **अंधक** *are* **निहतार्थ** *in the senses of* '*a house*' *and* '*Yâdavâs*'. But these are not faulty, because they, here, serve the purpose of displaying the figure called श्लेष. These words are not, however, merits here, because they are not absolutely necessary to this figure.

अश्लीलत्व, sometimes a merit.

(*a*) *In an Erotic conversation &c.*; as in करिहस्तेन &c.

Here, in the amatory colloquy, *there is* followed *a rule of the Erotic science*:–'*One should send away one's beloved by giving her a Tâmbûla, and should intimate to her a secret purpose by equivocal words.*

(*b*) Also *in a discourse on Quietism*; as in उत्तानो etc.

Here, 'Disgust' is a merit, because it produces aversion that leads one to become indifferent to the world.

(*c*) When it intimates a coming inauspicious event; as in निर्वाण etc.

Here, the words प्रशम and स्वस्थ are inauspicious, inasmuch as they, each, convey the idea of 'death;' yet they are merits here, because they intimate a coming inauspicious event.

संदिग्धत्व, also a merit.

When by leading to the ascertainment of the intended sense in virtue of the greatness of the object described, it terminates (in the figure named) 'Artful Praise' (व्याजस्तुति); as instanced in पृथुकार्त etc.

Here, it is doubtful whether पृथुकार्तस्वरपात्र means, 'having abundant golden vessels,' or 'the abode of the cries of distress of children.'

Here,* although, at first sight, it seems doubtful whether a king is intended to be described or a poet, on account of the ambiguous nature of the words पृथुकार्तस्वरपात्र &c., yet when we consider that a king is a great man and besides he is a remover of poverty, whilst a poet is an insignificant man and is incapable of removing poverty, we conclude that the king must be intended to be described here. Thus, the second sense results in the praise of the king by bringing out his magnificence. संदिग्धत्व is, therefore, a merit here.

अप्रतीतत्व, a merit.

(*a*) *When the speaker and the person spoken to are acquaint-*

---

* राजकव्योरुभयोरपि प्रस्तुतत्वात् पृथुकार्तस्वरादिशब्दा आपाततः संदिग्धा अप्यत्र वाच्यमहिम्ना वाच्यो वर्णनीयो राजा, न तु कविः, अकिंचित्करत्वात्, राजवर्णनस्य दैन्यनाशकत्वाच्चेति तन्महिम्ना नियतो नियमितोऽर्थो राजानुरूपोत्कर्षरूपस्तस्य प्रतीतिं निश्चयं कृत्वैव व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वाद्गुणतां प्राप्ता इति ध्येयम् ।—Sudhâ.

ed with that subject, (technical terms belonging to which, have been used in the verse); as in आत्मा etc.

Here, सहदेव and भीमसेन know the Yoga philosophy.

(*b*) *Or when one speaks to himself*; as in षडधिक etc.

Here, कपालकुण्डला speaks to herself.

ग्राम्यत्व, a merit.

in the words of low characters such as buffoons etc.; as in फुल्लकरम् etc.

Here, the words कलम, भक्त, महिषी, *and* दधि, *although Vulgar, are uttered by a buffoon* (*a comical character*).

न्यूनपदत्व, sometimes a merit.

in the speech of one immersed in joy or any other emotion; as in गाढा etc.

Here, there is a deficiency of the words पीडय and आयासय after मा मा and माऽति, respectively. The deficient words suddenly coming to mind through Implication, the sense of the verse is clearly understood. Thus this deficiency is no fault. On the contrary, it is a merit, because it suggests that the speaker is under the influence of great joy.

Sometimes, न्यूनपदत्व is neither a fault nor a merit; as instanced in तिष्ठेत् etc.

Here, the words 'it cannot be so, because' are deficient after the words, 'may she have concealed herself by her superhuman power,' and also after 'may she have flown up to heaven'

The deficiency of these words is no excellence, because it does not add any thing new to our apprehension (of the verse), since it does not heighten the Accessory Mood designated 'Debate,' which the verse suggests. On the other hand, the words, 'she does not remain long' etc., clearly bring out the erroneousness

of the guesses, made in the words, 'may she have concealed herself,' etc., even in the absence of the words, 'it cannot be so, because.' Thus *the apprehension of each succeeding sense sublates the apprehension of each preceding sense, and hence there is here no blemish* (*also*).

अधिकपदत्व, sometimes a merit.

(*a*) When something particular is to be apprehended; as in यद्वंचना etc.

Here, the second clause,' they know,' prominently brings out the particular fact that they know but do not tell it to others; and thus *excludes the possession* (*of that knowledge*) *on the part of others.*

(*b*) *When the speaker is under the influence of joy, fear &c.;* as in वद वद &c.

Here, the speaker is under the influence of joy, fear, wonder, and sorrow, respectively.

कथितपदत्व, sometimes a merit.

(*a*) *In the Lâtânuprâsa,* * which is a repetition of words and senses, when there is a difference in the mere purport; as in सितकर etc.

Here, कमला, कमला are identical words and have the same meanings, yet the purport is different. The purpose of repetition, here, is Alliteration only, for, a comparison can be brought out by the use of the word कान्ति even.

(*b*) *When a word, (although repeated), is used in a different sense,* in order to suggest something particular; as in ताला etc.

---

* शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः। लाटानुप्रास इत्युक्तः। Sâhitya. X. Pariccheda.

Here, the second word कमला is used in another sense, that is, in the sense of 'a lotus possessed of fragrance,' not 'a lotus' only; thus the peculiar excellence of lotuses is suggested, which could not have been done otherwise, i. e. by saying कमलानि उत्कृष्टानि simply.

(*c*) When something predicated is referred to again; as in जितेंद्रिय etc.

Here, विनय, which is the predicate in the first line, is referred to in the second as the subject, in order to have गुणप्रकर्ष predicated of it. In a कारणमाला, the same words must be used again; otherwise, the successive relations of cause and effect described in the verse will not be clearly and easily understood. कथितपदत्व is thus a merit, because it ministers to the figure कारणमाला which the verse contains.

पतत्प्रकर्षत्व, sometimes a merit; as in प्रागप्राप्त etc.

Here, in the fourth line, the avoidance of harsh language on account of the absence of anger, caused by the recollection of Parashurâmâ's master, is a merit. The merit consists in the display of Bhârgavâ's great respect for his master.

समाप्तपुनरात्तत्व, sometimes neither a merit nor a fault.

When the sentence that is concluded is again taken up in order to have another (subordinate) sentence, not simply a noun phrase, added to it; as in the same verse प्रागप्राप्त etc.

Here, another sentence येनानेन etc. is added to the first sentence. The word यत् in it shows that it is subordinate to the preceding sentence; no such word, however, exists in कंकार etc.

अपदस्थसमासत्व, a merit; as instanced रक्ताशोक etc.

Here, according to Bhâskara, although in the Erotic, the use of long compounds is improper, still it is here a merit, because, it ministers to 'Love in Separation' by heightening the anger of the Hero towards the Excitant 'Ashôka.'

On this says Pradîpa :—The fault itself does not occur here, for, in the second half also, the speaker is the angry Hero, and thus, the compound there is proper. If it is improper, how can it be said to be a merit, which it can only be by ministering to the madness of anger ?

On this, *Sudhâsâgara :—It was said before that the use of long compounds, although opposed to the Erotic, is a merit, because the speaker is angry. Now the ground on which a long compound is declared to be a merit is different. It is this :—A long compound ought to be used exactly where words uttered under the influence of anger are begun, that is, in the second line after the word दृष्ट, and not after the insertion of some separate words, as of the remaining part of the same line. It is thus a fault. But now it is a merit, not because the speaker is angry, but because he is mad, and is thus incapable of exercising his discriminative faculty, in the matter of discovering the right place of the use of a compound.

गर्भितत्व, sometimes a merit ; as in हुमि अवह etc.

Here, the clause 'Rest assured,' is inserted, in the middle of the sentence हुमि etc., parenthetically, to produce a confirmed belief in the mind of the hearer.

---

* पूर्वं शृङ्गारप्रतिकूलस्यापि दीर्घसमासस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाहृतम्, प्रकृते तु तारतम्यविचारे नो दृष्टेति क्रोधोत्पत्त्यव्यवहितोच्चारितपदेष्वेव तादृशसमासस्यावश्यकता न तु कतिचित्पदानि परित्यज्येत्यपदस्थसमासत्वम्, न पुनरस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाहियते, किंतून्मत्तपुरूरवस उक्तिरियम्, अतः स्थानौचित्याविवेकादुन्मादपरिपुष्टैव। —Sudhâ.

According to Jayanta,* संकीर्णत्व is a merit sometimes, i. e. in a verse containing questions and answers; as in बाले &c.

According to Sanketa, † दुष्क्रमत्व is also a merit in the fourth variety of अतिशयोक्ति.

Similarly, it should be determined from (other) examples, that other faults also (are sometimes no faults, and sometimes positive merits).

Among sentence-faults, न्यूनपदत्व, अधिकपदत्व, कथितपदत्व, पतत्प्रकर्षत्व, समाप्तपुनरात्तत्व, अपदस्थसमासत्व, and गर्भितत्व are अनित्य. अर्थान्तरैकवाचकत्व may be नित्य or अनित्य (vide प्रदीप page 68). संकीर्णत्व is also अनित्य according to जयन्त. The rest are नित्य. Among sense-faults, अपुष्टत्व, पुनरुक्तत्व, ग्राम्यत्व, संदिग्धत्व, निर्हेतुत्व, प्रसिद्धिविरुद्धत्व, विशेषपरिवृत्तत्व, and अश्लीलत्व are अनित्य. दुष्क्रमत्व is also अनित्य according to जयन्त. The rest are नित्य.

The author now states the faults of a flavour.

Flavour-faults:

Kârikâs XII, XIII, and XIV.

1 The Expression of an Accessory, or a Flavour, or a Permanent Mood, by its own Term; 2 A Far-fetched Ensuant, or Excitant; 3 Admission of a Conflicting Ensuant, or Excitant; 4 A Repeated Heightening; 5 An Unseasonable Representation; 6 An Unseasonable Interruption; 7 An Excessive Expansion of even a Sub-

---

* संकीर्णमपि क्वचिद् युक्तिप्रयुक्तौ गुणः। यथा—बाले नाथ विमुंच मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम्। खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि। तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते। नत्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते।—Jayanta.

† अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोर्दुष्क्रमत्वेऽपि न दोषः—San.

ordinate Element; 8 Overlooking of a Principal Object; 9 Perversion of Character; & 10 Celebration of an Unimportant Object. Such are the faults of a flavour.

94 (1) (*a*) The Expression of an Accessory by its own Term.

(व्यभिचारिण: शब्दवाच्यता)

is instanced in सव्रीडा etc.

Here, (the various Accessories) *Shame, (Pity, Fear, Wonder Jealousy, and Depression), have been expressed by their own terms* व्रीडा, करुणा etc. This renders enjoyment of them impossible, which can be had only when these are suggested through their Ensuants. We should, therefore, read व्यानम्रा etc.

The fault, therefore, consists in the non-production of enjoyment. So say the traditionalists.

Upon this Pradîpa remarks:—Non-production of enjoyment cannot be the essence of this fault. If it were so, the fault itself would vanish in the air. For, we ask:—Do you hold this शब्दवाच्यता as obstructing the manifestation of a Flavour (1) in the presence of the Ensuants, or (2) in their absence. In the first, the flavour is manifested by the Ensuants themselves, which are present; thus the term, which expresses the flavour, is superfluous. In the second, the causes i. e. अनुभाव &c. being absent, the effect will also be absent; and शब्दवाच्यता will have nothing to do with the matter. The obstruction of anything to the production of an effect is possible only when the causes of it are present, not when they are absent. Thus, in this case, there would be न्यूनपदत्व or अनभिहितवाच्यत्व, inasmuch as a word, expressive of an Ensuant, is wanting. We, therefore, maintain that the Expression of an Accessory by its own term is a fault only when the Ensuants are apprehended, and the fault consists in the destruction, not non-production of enjoyment.

Expression of 'Eagerness,' in the example औत्सुक्येन कृतत्वरा &c. by its own term i. e. औत्सुक्य, is not, therefore, a fault; because, an appropriate Ensuant to suggest it, is impossible in that case, and therefore it is not seen that enjoyment is destroyed in that case.

If it be said:—'Why should not this fault be exemplified in a verse in which Ensuants are present?' We reply that in the case of such a verse, the terms expressing the Accessories, would be superfluous. Thus the verse would be an example of अपुष्टत्व also. But we want to give here an instance purely of this fault, not mixed with any other. In the present example, the terms व्रीडा &c. are not superfluous, because they serve the purpose of implying their appropriate Ensuants which suggest the Flavour.

If it, again, be urged that inasmuch as in the present verse, no flavour is produced on account of the absence * of its causes, the Ensuants, it is wrong to say that the verse is faulty, owing to the enjoyment being marred here; we reply that although the Ensuants are not stated in the present verse, still they are apprehended here through Implication, as in the verse दैवादहमद्य &c., (vide Ullâsa IV).

There is again no reason to assume that the Accessories व्रीडादि, expressed by the words व्रीडा &c., are incapable of implying their appropriate Ensuants also, as they are of produeing their own enjoyment.

(1) (*b*) The Expression of a Flavour by its own term (रसस्य शब्दवाच्यता).

I. By the generic term 'Flavour'.

is instanced in तामनंग etc.

Here, the genus Flavour is expressed by its own term i. e. रस.

The flavour is of course suggested by the Ensuants and Aeeessories implied by the flavour, which is expressed by the term 'Flavour'. But the enjoyment of it is marred.

II. Or by a specific term 'the Erotic flavour.

is instanced in आलोक्य etc.

---

* अनुभावाद्यनुपादानादिति। तथा च सामग्र्यभावादेव रसानुत्पत्तौ तदपकर्षकतया दोषोद्भावनं विरुद्धमित्यर्थः। —Pr.

Here, the species, i. e. the Erotic Flavour, is expressed by its own term i. e. शृंगार.

(1) (*c*) The Expression of a Permanent Mood by its own term (स्थायिनः शब्दवाच्यता)

is instanced in संप्रहारे &c.

Here, (a species of the *Permanent Mood*) i. e. '*steady impetuosity*' (is expressed by the specific term उत्साह). If we read स्थायिभावोऽस्य कोप्यभूत् for the last part of the second line, we shall get the genus Permanent Mood expressed by the generic term स्थायिभाव.

95 (2) (A) A Far-fetched Ensuant

(अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः)

is instanced in कर्पूर &c.

Here, the Enhancing Excitant viz., the Moon *and the Substantial Excitant* i. e. the Heroine, *suitable to the Erotic Flavour, terminate in an Ensuant,* i. e. * lead to the apprehension of an Ensuant, after great delay, not immediately. For, before we apprehend the Ensuant, we must take into consideration the fact that, when a young man and a young woman see each other at moon-rise, they fall in love with each other. *The Ensuant is thus far-fetched* here.

The traditionalists say:—It is true that the peculiar position of the head-dress is fit to become an Ensuant as regards the manifestation of love entertained by the woman, yet its purpose being the manifestation of breasts, thus exciting love in the young man, it cannot be called an Ensuant of the love of the woman.

---

* अनुभावपर्यवसायिनः पर्यवसानेन विलम्बेनानुभावबोधका न तु झटित्याक्षेपका इति। —Chakra.

Pradîpa says that, really speaking, here the love entertained by the man is intended to be brought out, not that entertained by the woman. अभूत्रयनावनौ सा shows that the woman is the cause i. e. the Substantial Excitant of that love. But no Ensuant is stated here to suggest this love on the part of the man. The Ensuant again cannot be implied by any Excitants. It is thus to be conceived by us with great difficulty.

Pradîpa, along with many others, reads अनुभाव-अपर्यवसायिनः, and interprets it thus:—Here the Excitants, Moon and the Heroine (both Substantial and Enhancing), are suitable no doubt to the Erotic; but they do not end in the enjoyment of Flavour owing to the Ensuants not being immediately apprehended.

95 (2) (B) A Far-fetched Excitant

(विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः)

is instanced in परिहरति &c.

Here, a woman, the Substantial Excitant of ' Love in Separation ' which is intended by the poet, *is apprehended with great difficulty*, i. e. only after taking the context &c. into consideration, because this Excitant is not expressed; nor can it be implied by *the Ensuants* mentioned in the verse. *such as ' the shunning of pleasures '* &c., since these Ensuants *are possible in the Pathetic* &c. *also.*

96 (3) Admission of the Elements of a Conflicting Flavour.

(प्रातिकूलविभावादिग्रहः)

The Elements are three:—(*a*) an Excitant; (*b*) an Accessory; and (*c*) an Ensuant.

(3)(*a*) & (*b*) Admission of a Conflicting Excitant and Accessory

is instanced in प्रसादे वर्तस्व &c.

Here, the Erotic is the flavour of the verse and yet '*the announcement of the transitoriness (of time)*', *the (Enhancing) Excitant of the Quietistic, which is opposed to the Erotic and also* '*Disgust*', *which is the Accessory* of the Erotic though the Permanent Mood of the Quietistic, and which is *suggested by this Excitant, are stated,* and are clearly apprehended. This leads to the apprehension of the Quietistic which is opposed to the Erotic.

Here, opposition exists between two flavours, each of which is suggested by the expressed sense of the verse. In अमतपरार्थे, it exists between two flavours, one of which is suggested by the expressed sense, and the other, by the suggested sense of the verse.

(3)(*c*) Admission of a Conflicting Ensuant

is instanced in णिहु अरमण etc.

Here, '*leaving every thing,*' *and* '*going to the forest*', without any pretext, *are Ensuants of the Quietistic,* which is opposed to the Erotic; they are thus unfavourable to the Erotic.

But when the pretext of bringing fuel is added, her '*going to the forest*' *would be understood as having* '*dalliance*' *for its object, and thus, there would be no fault.*

The words निभृत, रमण, सकल &c. are not favourable to the Erotic, because they too may bring out the Quietistic, inasmuch as the girl, afraid of detection at the sight of her lover in the vicinity of her elders, may think of going to the forest to avoid disgrace.

97 (4) A Repeated Heightening (पुनः पुनर्दीप्तिः).

As for instance in the Kumâra Sambhava, the too frequent heightening of Pathos *in Rati's lament.*

This is a fault as regards a minor flavour, not a principal one ; thus, the Quietistic in the Mahâ Bhârata, is not faulty, because it does not produce dissatisfaction, even though repeatedly heightened. This fault is called विच्छिन्नदीपन by Rasagangâdhara.

98 (5) An Unseasonable Representation (अकाण्डे प्रथनम्).

As in the second act of the Venîsamhâra, the representation of Duryôdhana's dalliance with his wife Bhânumati, at a time when so many heroes were perishing in the war.

99 (6) An Unseasonable Interruption (अकाण्डे च्छेदः).

As in the Vîracharita, the speech of Râma, viz., *' I am going to take off my bracelet,' when he and Parasharâma were engaged in displaying an ever-increasing ardour for fighting.*

100 (7) An Excessive Expansion of a Subordinate Element (अंगस्यातिविस्तृतिः).

As in the Hayagrîvavadha (the detailed description of the diversions) of (the Demon) Hayagrîva, throwing into the shade Vishnu, who is the Hero of the Drama.

Says *Rasa Gangâdhara:–A poet should not describe the deeds or the magnificence of the rival Hero (who is subordinate), as more brilliant than those of the Hero, who is prineipal; for, such a description would not bring out the excellenee of the Hero, which is, however, intended by the poet. Nor would

---

* एवमप्रधानस्य प्रतिनायकादेर्नानाविधानां चरितानामेनकविधायाश्च संपदो नायकसंबंधिभ्यस्तेभ्यो नातिशयो वर्णनीयः । तथा सति वर्णयितुमिष्टो नायकस्योत्कर्षो न सिध्येत् । तत्प्रयुक्तो रसपोषश्च न स्यात् । न च प्रतिनायकस्योत्कर्षस्य तदभिभावकनायकोत्कर्षाङ्गत्वात् कथमवर्णनीयत्वमिति वाच्यम् । यादृशस्य प्रतिनायकोत्कर्षवर्णनस्य तदभिभावकनायकोत्कर्षागतासंपादकत्वं तादृशस्येष्टत्वात् । तद्विरोधिन एव निषेध्यत्वात् । न च प्रतिपक्षस्य प्रकृतापेक्षया वर्ण्यमानोऽप्युत्कर्षः स्वाश्रयहन्तृतामात्रादेव प्रकृतगतमुत्कर्षमातिशायये, अतो न दोषावह इति वाच्यम् । एवं हि सति महाराजं कमपि विषशरक्षेपमात्रेण व्यापादितवतो वराकस्य शबरस्येव प्रकृतस्य नायकस्य न कोऽप्युत्कर्षः स्यादिति । —R. G. page 50.

it lead to the heightenment of the flavour, which is based upon that excellence. It should not be said that there is no harm in describing the excellence of the rival Hero, as that excellence is subordinate to the overpowering excellence of the Hero; for, we allow the description of such an excellence of the rival Hero, as is made subordinate to that of the Hero. What we object to, is the description, which runs counter to this subordination. It should not also be said that there is no harm in describing the excellence of the rival Hero as superior to that of the Hero, as the very fact, that the Hero is ultimately to kill the rival Hero, brings out his superior excellence; for, no excellence would be due to the Hero simply on the ground of his being the killer of the rival Hero, as no credit is due to a hunter who succeeds in killing a a warlike prince by simply throwing at him a poisoned arrow.

101 (8) Overlooking of a Principal Object (अंगिनोऽननुसंधानम्).

As in the fourth act of the Ratnâvali, the forgetting Sagârikâ on the arrival of Bâbhravyâ.

102 (9) Perversion of character (प्रकृतिविपर्ययः).

Vritti:—"The characters are Divine, Human, and both Human and Divine; (as God Maheshwara &c., Mâdhava &c., and Krishna &c., respectively). (The Divine include other non-human characters also). These are subdivided into Firm and Noble; Firm and Haughty; Firm and Gay; and Firm and Mild. In the first, the Heroic is predominant; in the second, the Furious; in the third, the Erotic; and in the fourth, the Quietistic. (Examples of these are श्रीराम, भार्गव, श्रीकृष्ण and जीमूतवाहन, respectively).

Each of these, again, is further subdivided into the Best, Middling, and the Lowest."

As for* the subdivisions of these four classes of Heroes into (1) the Impartial, (2) the Saucy, (3) the Faithful, and (4) the Sly; they are not mutually

---

* एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा—S. D. vide D. R. also Prakâsha II.

exclusive; they overlap each other. The 'Faithful' Hero, for instance, may sometimes be the 'Impartial' Hero &c. These sub-divisions do not, therefore, deserve to be counted among the divisions of Characters.

Vritti:—"Among these, Love, Laughter, Grief and the Marvellous should be described in connection with the Divine also, as in connection with the Best Human. But Love in the form of 'dalliance' should not be described regarding the Best Divine, for, such a description, like that of the dalliance of our parents is infinitely improper (as the description of the amorous enjoyments of the Supreme Divinities Shiva and Pârvati in the Kumârasambhava).

The representation of 'Anger' without finding an expression in the knitting of the eye-brows &c., and producing an instantaneous effect, as instanced in कोधं प्रभो etc., and of 'Ardour' for traversing Heaven, Hell, Sky, Sea etc. is proper concerning the Divine only.

Regarding the Human, only such achievements as are known to have been accomplished in the past, or such as are within their reach should be depicted; other than these, if represented, would give them an appearance of untruth, and thus the object of imparting instruction to the young in the form 'You should behave like the Hero, and not like the rival Hero,' would not be fulfilled.

In regard to (those characters that are both) Divine and Human, only such deeds should be described as are appropriate to both.

In the same manner, the representation of 'the Firm and Noble etc.', like that of 'the Divine etc.', not in accordance with what they are, is the fault termed 'Perversion of Character.'

Thus, in addressing men, the titles तत्रभवन्, भगवन् should be employed by the Best, not by the Lowest; in reference to sages &c. and others, not kings and others. The titles भट्टारक, परमेश्वर, should not be employed by the Best in reference to kings but Gods alone; otherwise, there would be 'Perversion of Character."

So also other things such as dresses, words, (forms)&c., that are appropriate to particular times, places, periods of life, castes (and classes, families) &c., should alone be described.

For example, (according to Rasa-gangâdhara*) it is improper to describe 'feats of strength' and 'heroism' in connection with a cow; 'docility' &c., in connection with a lion; 'old age,' 'diseases' &c., in connection with heaven; 'the drinking of nectar' in connection with the earth; 'sporting in water' in connection with the cold season, and 'enjoying a fire' in connection with the hot season; 'hunting' in connection with a Brâhman; the 'receiving of gifts' in connection with a Kshatriya; the study of the Vedas' in connection with a Shûdra, the 'chewing of betel-leaf,' and marrying a wife' in connection with a Brahmachârin and an ascetic; 'loving a a woman,' in connection with a child, and an old man; and 'indifference to her,' in connection with a youth; 'poor living,' in connection with a rich man, and 'rich living,' in connection with a poor man.

103 (10) Celebration of an Unimportant Object

(अनंगस्याभिधानम्).

Vritti:—" in the Karpûramanjarî, the praising by the King of the bard's description of the Spring, to the neglect of that by himself and the Heroine."

---

* यथा गवादेस्तेजोबलकार्याणि पराक्रमादीनि, सिंहादेश्च साधुभावादीनि। स्वर्गे जराव्याध्यादि, भूलोके सुधासेवनादि। शिशिरे जलविहारादीनि, ग्रीष्मे वन्हिसेवा। ब्राह्मणस्य मृगया, वाहुजस्य प्रतिग्रहः, शूद्रस्य निगमाध्ययनम्। ब्रह्मचारिणो यतश्च ताम्बूलचर्वणं दारोपसंग्रहः। बालवृद्धयोः स्त्रीसेवनं, यूनश्च विरागः। दरिद्राणां आढ्याचरणं आढ्यानां च दरिद्राचारः। R. G. Page 51.

अनंग *means that which does not contribute to the heightenment of the flavour* (*of the piece*).

The word 'sueh' in the last Kârikâ ineludes such kinds of unfit deseription as that of the Anger of the Hero through the striking of him with a foot by the Heroine. As is said by आनंदवर्धन, the author of the Dhwani:--

'There is no other eause than 'unfitness' of the destruction of a flavour. Deseription of what is fit is the highest seeret of a ffavour.'

He now declares that these faults are sometimes even no faults.

Kârikâ XV.

Sometimes, an Accessory, even though expressed by its own term, is not faulty.

Sometimes, that is, when that Aceessory cannot be suggested by an Ensuant peeuliar to itself. This holds good in the ease of an Aeeessory only, not of a Flavour or a Permanent Mood. The fault is instaneed in औत्सुक्येन ete.

Here, the Aceessory 'Eagerness' cannot be represented by means of the Ensuant 'Haste;' for 'Haste' may also be occasioned by Fear, Anger, and the like. It is, therefore, not an Ensuant peculiar to the Aecessory 'Eagerness.' Thus, *the Ensuant, here, cannot produce such* (a elear and unmistakable) *apprehension of the Accessory as the* (*expression of it by its own*) *term* औत्सुक्य. It is, therefore, legitimate that all the Aceessories here should be mentioned by their own terms, instead of being suggested by their Ensuants. *It is for this reason, that in the verse* दूरादुत्सुक &e., composed by Amaru, although the various Aecessories, Shame, Love,

etc. have been suggested by their respective Ensuants 'turning obliquely' etc., yet *the Accessory 'Eagerness'* has not been so suggested by the Ensuant 'Haste;' but *has been expressed by its own term i. e.* उत्सुक ; *because the Ensuant* 'Haste' or *'sudden movement' cannot bring out the Accessory in a (clear and unmistakable) manner as the Ensuants 'turning obliquely' &c., do the various Accessories, Shame, Love etc.* Thus inasmuch as enjoyment is produced here and is not destroyed, there is no fault.

Some say that this enjoyment is produced from the expression of the Accessory 'Eagerness' by its own term औत्सुक्य, since there is no peculiar Ensuant to suggest it. But this is an * error.:—For, Says Pradîpa, although the Ensuant 'Haste' is common to Fear also, still, it can become peculiar to औत्सुक्य by being qualified by 'Eagerness' its cause; thus it may suggest 'Eagerness' and thus the production of enjoyment is possible.

This enjoyment is not, however, possible from the expression of the Accessory, 'Eagerness' by its own term, because it has been already shown that the Expression of an Accessory by its own term is a fault. Therefore, the word 'उत्सुक' is not also superfluous. For, it serves the purpose of qualifying the Ensuant 'Haste' (in order to make it a peculiar Ensuant). In the verse दूरादुत्सुक &c., the Accessory 'Eagerness' is suggested by the qualified Ensuant, which, although not present, is supposed to be present, in virtue of the peculiar power of the words employed in the verse. Thus, inasmuch as it has been demonstrated that the production of enjoyment is possible from a qualified Ensuant, the Accessory must be expressed by a word, for, unless it is so expressed, the Ensuant cannot be peculiar to it; unless the Ensuant is made peculiar, the Accessory cannot be suggested; unless the Accessory is suggested, the production of enjoyment is impossible. Unless that is possible, the Accessory cannot be included under the Moods, and unless it can be included under the Moods, it cannot be de-

---

* असाधारणस्यौसुक्यगमकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमस्यास्वादजनकमिति भ्रमं निवारयितुमाह । इदं त्विति । –Pr.

clared as one of the Accessories, as * Mammata has done in the IV. Ullâsa. Thus, the fact also, that औत्सुक्य is mentioned by Mammata as an Accessory, shows that the mention of such an Accessory by its own term is no fault.

Kârikâ XV. Continued.

The mention of a Confiicting Accessory etc., in such a manner that they may be sublated, is an excellence.

The word आदि means an Ensuant and an Excitant, here.

The mention (of a Conflicting Accessory) in such a manner that it may be apprehended as neutralized is not only no fault, but, on the contrary, contributes to the heightenment of the flavour (of the piece). It is thus a merit.

The mention of a Conflicting Accessory, a merit.

is instanced in † क्वाकार्यं &c.

Here, although Debate (वितर्क) *and others i. e.* Resolve, (मति), Apprehension (शंका), and Equanimity (धृति), which are the various Accessories of the Quietistic Flavour, *are apprehended, still they* are successively sublated by Longing (औत्सुक्य), Recollection (स्मरण), Depression (दैन्य), and Painful Reflection (चिंता), which are the various Accessories of the Erotic, and thus *ultimately lead to the apprehension of* चिंता *alone.*

---

* गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च। ... त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः। K. P. Ullâsa IV. Kârikâs 9 and 11. Also रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः। भावः प्रोक्तः। Kârikâs 12 and 13.

† क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्। किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति॥

The various Accessories of the Quietistic, here, being successively defeated by the various Accessories of the Erotic that are themselves destroyed, one Accessory of the Erotic remains the master of the field ; and thus proclaims the victory of his lord, the Erotic.

(This sublation is here a merit), *because it heightens the flavour of the piece,* or (according to Pradîpa), the mixture of the Accessories mentioned in the verse.

As for what the author of the Dhwani has said that in पाण्डु क्षामं &c. *the Ensuants 'Pallor' etc., of* an incurable disease, being suitable to the Pathetic, are no doubt opposed to the Erotic, but that inasmuch as they are mentioned in connection with 'Love in Separation' etc., and thus become subordinate to the Erotic also, there is no fault ; he is wrong ; for the Accessory 'Disease,' and its Ensuants 'Pallor etc., are not peculiar to the Pathetic only, but, as Bharata has said, *are cṃmon* (*to the Erotic also*); hence, they cannot be said to be opposed to the Erotic. *Thus, the opposition* itself *does not exist* here and therefore need not be explained away.

The mention of a Conflicting Excitant, a merit,

is instanced in सत्यं मनोरमा etc.

Here, in the first half of the verse, an Excitant of the Erotic is mentioned, and in the second half, that of the Quietistic is mentioned. Now, although these two Excitants are opposed to each other, yet inasmuch as *the first half is here mentioned only that it may be sublated by the second,* this opposition is no fault ; on the contrary, it is a merit, since the first Excitant, being mentioned in order to be sublated by the second, ministers to the Quietistic. For, all objects such as 'a beautiful woman &c.' a man tries to possess, because they add to the pleasures of life ; but this very life itself is unstable, and therefore the possession of

these objects is useless. This thought leads a man to Quietism.

It should not be said that, although the first Excitant is sublated by the second, yet the words मत्तांगना etc. in the second half, if they are not to become useless, do bring out the Erotic, and thus the opposition still exists. For, *the glance of a woman, which is well known for its (extreme) transitoriness, since it is (well known to be) more unsteady than life itself, has been mentioned here only that 'life' may be compared to it. The mention of it (thus) heightens but the Quietistic.*

Thus, the word 'glance,' serving as it does the purpose of bringing out the extreme transitoriness of life, cannot be looked upon as an Ensuant suggesting the Erotic. Nor is there any other Ensuant here to suggest it. Thus *the Erotic is not here apprehended owing to the absence of its (appropriate) subsidiaries,* such as the Ensuants, the Excitants &c., and therefore, there is no room for opposition between it and the Quietistic.

Some, however, interpret the words प्रसिद्धभंगुरोपमानतयोपात्तम् thus:—

The glance is employed here as an उपमान on account of its well-known transitoriness. Others * interpret it thus:—The glance is employed here as the well-known उपमान of life, which is transitory.

The author of the Dhwani reconciles the conflict between the two flavours in the following two ways:—I. Not that the Erotic is not apprehended; it is apprehended. The introduction of the Erotic, however, serves the purpose of luring the pupils to the Quietistic, by means of the bait of the Erotic, that is, by creating in

---

* प्रसिद्धा भंगुरोपमानता तत्तया इत्यर्थः।— Pr.

them a taste for the Erotic, first, and then leading them on to an appreciation of the Quietistic. Or, II. The Erotic may serve the purpose of imparting beauty to the poem. A poem without the Erotic has no charm.

Both these ways of reconciliation are objectionable in the following manner:—

The first way of reconciliation, i. e. 'of the Erotic enticing the pupils,' does not hold good here, because, even though the Erotic be admitted to be apprehended, the Quietistic, its opposite, would not be apprehended, *since the Erotic and the Quietistic (being opposed to each other) do not follow each other, immediately.* The Quietistic and the Erotic are incompatible with each other, as we shall see further on, by reason of 'immediacy of succession' between the two. We have shown already that the Erotic is not apprehended here, at all.

The second way also would have been possible if the beauty of the verse had not been experienced through the presence of another flavour. But such is not the case here. Besides, it is not a rule that the beauty of a verse invariably depends upon the presence of a flavour, much more of the Erotic; since in poems possessing verbal excellence, apprehension of beauty arises from the pre-presence of figures alone. Hence, *inasmuch as,* in the sent verse, *the apprehension of beauty is possible through the presence of the Quietistic or of mere Alliteration, the second way of reconciliation 'i. e. of the Erotic imparting beauty to a poem' is also impossible here.*

The author now declares other means of reconciling the opposition between flavours &c.

A conflict between the subsidiaries of two flavours really presupposes a conflict between the two flavours. One way of removing this conflict has been given in the second part of the 15th Kârikâ, i. e. in संचार्यादेर्विरुद्धस्य &c. Other ways now follow.

Kârikâ XVI.

I. A Flavour, which is incompatible with another by reason of identity of its subjects, should have those subjects made different; and II. a Flavour (which is incompatible with another), by reason of 'immediacy of succession,' should be separated from that another, by (inserting between the two) a third flavour (which is compatible with both).

Here, आश्रय * and संश्रय have got two meanings each:—आधार a Subject, i. e. a person who feels the passion or emotion; and आलम्बन an Exciting Cause, a Substantial Excitant as it is called. Thus, there are two kinds of the first incompatibility of flavours.

The incompatibility between the वीर *and the* भयानक, *due to the identity of their subjects, should be removed by making* the वीर reside in the Hero or the Heroine, and *the* भयानक *in the rival* Hero or the rival Heroine of the composition; thus making the Subjects of the two flavours different; as in आहूताऽपि &c.

Here, the king is the Subject of the Heroic, and the army, that of the Terrible.

It should not be said that there is here an incompatibility between the Erotic and the Terrible also; for, as will be mentioned afterwards, † both the flavours here are subordinate to a third i. e. the Heroic, and besides, the

---

* अत्राश्रयसंश्रयशब्दौ आलम्बनाधारोभयपरौ । –Mahesha.

† Vide second line of the XVII Kârikâ.

Subjects * of both are different ; that of the Erotic being the king, and of the Terrible, the army.

Although the Heroic and the Terrible are sometimes found to reside in one and the same person also, as when † a man, who has to fight with a Brâhmana, is inspired by both fear and anger, they are not so described by the poets in general. Therefore, they should be described as residing in two different persons.

Jagannâtha calls this incompatibility by the name स्थितिविरोध, defines it as तदधिकरणावृत्तितारूप, and exemplifies it in कुण्डलीकृत ‡ &c., where the Heroic resides in the king, and the Terrible in his enemies.

Pradîpa has furnished us with an example of the first kind of I. but not of the second. The author of the Sâhitya Darpana has, however, filled up this deficiency. His example is § कपोले जानक्याः &c.

Here, there is no incompatibility between the Heroic, and the Erotic, because the Exciting Causes, Jânaki and the Demon-army are different.

The incongruity between the Erotic and the Quietistic should be removed by interposing a third flavour compatible with both ; *as in the Nâgânanda, 'lore' for Malayavatî, of Jîmûtawâhana, (though) a Subject of Quietism, has been represented through the interrention of the Marvellous in the words "How she sings !" "How she plays !"*

This opposition between the two flavours can be removed by the intermediate introduction of a third flavour, not only in a poem, but even in a single sentence ; as in भूरेणु &c.

---

* व्यधिकरणत्वाच्चेति । शृंगारस्य राजगतत्वाद्भयस्य सेनागतत्वादिति भावः ।—Pr.

† एकाश्रयावपीति । ब्राह्मणेन सह युद्धप्रसंगादाक्षिप्यर्थः ।—Pr.

‡ कुण्डलीकृतकोदण्डदोर्दण्डस्य पुरस्तव । मृगारातेरिव मृगाः परे नैवावतस्थिरे । —R. G. page 47.

§ कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषी, स्मरस्मेरस्फारोऽमरपुलकं वक्त्रकमलम् । मुहुः पश्यन् श्रृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्, जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः । —Sâhitya.

Here, all the adjectives to the object 'bodies' bring out the Disgustful; all the adjectives to the subject 'warriors' bring out the Erotic. *Between these two, i. e. the Disgustful and the Erotic, is introduced* (*intermediately*) *the Heroic,* * brought out by the subject of the sentence 'वीर' possessed of the adjectives विमानपर्यंक etc. and कुतूहलाविष्ट etc., which leads to the apprehension of उत्साह (Ardour), which is the Permanent Mood of the Heroic.

Or according to † Rasagangâdhara, the ingredients of the Disgustful, which are first heard, lead to the experience of the Disgustful. After this these ingredients imply the ingredients of the Heroic, such as 'Fearless sacrifice of lives &c.'; thus the Heroic is experienced and after this the Erotic.

Thus there is no immediacy of succession, and consequently no opposition between the Disgustful and the Erotic.

(Incidentally) ‡ there is here no opposition between the Heroic and the Erotic also, because the Exciting Cause of the first is a rival warrior; that of the second, a celestial damsel.

The opposition may be removed on another ground also i. e. that the context shows that the Heroic is the principal flavour and the other two are subordinate, and thus the subordinate flavours are not opposed to each other, as will be mentioned § immediately.

Jagannâtha calls this incompatibility by the name ज्ञानविरोध and defines it as तज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानकत्वलक्षण.

---

* अत्र विशिष्टस्येति। वीरशब्दमात्राद्वीररसाप्रतितावपि विमानेति कुतूहलेति च विशेषणयोगात्तत्प्रतीतिरिति भाव:।—Pr.

† 'भूरेणुदिग्धान्' इत्यादिकाव्यप्रकाशगतपद्यकदम्बेषु तु प्रथमश्रुतबीभत्ससामग्रीवशाद्बीभत्सचर्वणोत्तरं तत्सामग्र्याक्षिप्तनि:शंकप्राणत्यागादिरूपसामग्रीकस्य वीरस्य चर्वणे शृंगारचर्वणेति। —R. G. Page 47.

‡ वीरस्यालम्बनमत्र प्रतियोद्धा, शृंगारस्य तु स्वर्गांगना इति आलम्बनभेदादनयोरपि अविरोध:।—Mahesha.

§ Vide Kârikâ XVII.

Kârikâ XVII.

A flavour (is not faulty which) though conflicting (1) is recalled; or (2) which is intended to serve the purpose of a Comparison; nor (3) are those two flavours faulty as regards each other, which are subordinate to a (third) principal flavour.

For examples in their order:—

(1) अयं स &c.

This verse is uttered by the wife of भूरिश्रवस् on seeing his arm fallen on the battle-field. Here, the principal flavour is the Pathetic, not the Erotic; for, the husband is dead. The acts of 'drawing the girdle etc.,' done by the husband when he was alive, are subsidiaries of the Erotic, being its Ensuants. *The recollection of* these acts belonging to *(her) former condition, although subsidiary to the Erotic, here heightens* sorrow by becoming its Enhancing Excitant, and therefore harmonizes with *the Pathetic.*

(2) दन्तक्षतानि etc.

*Here, the intended comparison is:—Just as the wounds of teeth, (made by a woman) on the body of her lover, give him * great delight, so also the wounds of nails, (made by the lioness) on (the body of) a Jain mendicant (afford him great pleasure); or, just as the sight of the (condition of the teeth-wounded) lover produces in (the minds of) other lovers a desire (to be placed in a similar condition), so also the sight of the (condition of the nail-wounded mendicant) creates in (the minds of) the sages a longing (for a similar condition).* Thus, the Ensuant of the Erotic, inasmuch as it serves the purpose of a comparison, is

---

* यथा कोऽपि मनोरथशतासप्रेयसीरतकाले जातपुलकस्तथा त्वं परार्थकरणाय स्वाङ्ग-दाने इति।— San.

subordinate to the Ensuant of the Heroic in Compassion, viz. 'the holding of the nail-marks on the body etc.' Thus, the Erotic is subordinate to the Heroic in Compassion.

In the first part of the Vritti, resemblance has been shown to exist between the Ensuants of the Erotic and of the Heroic in Compassion, residing in the कामुक and the जिन, respectively. In the second part, resemblance has been shown to exist between the Enhancing Excitants of the Erotic and of the Heroic in Compassion, residing in the परः-शृंगारी and the मुनयः, respectively. Pradîpa notices only the first resemblance i. e. that existing between the Ensuants. He omits the other. And looking to the fact that in the verse, the compassionate nature of the Jain mendicant is the chief object of description, I think he does rightly.

It should not be said that compassion may also give rise to wonder, and thus minister to the Marvellous, which would then be the principal flavour here ; for, the compassion of the Jain mendicants is natural to them, and therefore does not excite wonder.

Jagannâtha * instances this kind in नितान्तं &c., where the Pathetic and the Erotic are manifested in virtue of the common adjectives गाढ, रक्त &c.. Sâhityadarpana instances this kind in सरागया &c., ‡ where the Heroic and the Erotic are compared to each other.

The third kind is further subdivided into two ; (a) where

---

* 'नितान्तं यौवनोन्मत्ता गाढरक्ताः सदाऽऽह्वे । वसुंधरां समालिंग्य शेरते वीर तेऽरयः ॥ '—R. G. page 49.

‡ 'सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया । मुहुर्मुहुर्दर्शन-विलंघितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ '—Sâhitya.

two flavours are subordinate to a third, directly and independently of each other ; and (b) where one flavour is subordinate to a second by being subordinate to a third.

(3) (a) is instanced in क्रामन्त्य: &c.

Here, in this panegyric, admiration of the King's Valour is principally *apprehended. To this, are subordinated both the Erotic and the Pathetic,* although opposed to each other, directly and independently of each other. (*Their dependence on a third thing* (रति) *however*), *removes their incompatibility ; just as in* एहि गच्छ &c· (the contradictory predicates) *' going and coming ' lose their contradiction, because they are made ancillary to* (*a third predicate*) *' sporting.* Thus only those two conflicting flavours are faulty, which are principally * stated, not those which are stated in a subordinate manner. In the present example, there is उत्प्रेक्षा, which shows that the two flavours are directly ancillary to the Valour of the King. For, the apprehension that is produced form the verse is :—Such is the Valour of the King that it makes us fancy that the wives of his enemies are remarried as it were.

(3) (b) is instanced in क्षिप्तो हस्तावलग्न: &c.

Here, Love conceived by the poet towards the Deity predominates. This is developed by ' the excessive Valour of Shiva ' shown in the destruction of Tripura, which is an Enhancing Excitant of that Love. *The Pathetic,* suggested by ' the alarm ' of the wives of Tripura, which is its Enhancing Excitant, *is ancillary to this excessive Valour of Shiva. To* this *Pathetic, the Erotic, again, is ancillary. The Pathetic is not, however,*

---

* विधेययोरेवेति । प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानयोरनूद्यमानयोरंगतया प्रतिपाद्ययो:।-Pr.

the ultimate sentiment in the verse. Although principal with reference to the Erotic, *it is but subordinate* to 'the Excess of Shivâs Valour,' *since it is only* (*'the Excess* of Shivâs Valour, which is) *the principal sense* (*of the verse*) *that is heightened by the Pathetic, which,* in its turn,) *is nourished by the Erotic,* (*by force of the similitude expressed in the form*) '*As a lover acted before, so now the fiery arrow.*'

If it be said :—How can a flavour, although subordinate to another, which is itself subordinate to a third flavour, be subordinate to that third flavour ? We reply:— The second flavour becomes prominently helpful to the third flavour, only when it is assisted by the first flavour, and therefore the first flavour is also said to be a helper of the third flavour.

As it is said:—When a subordinate flavour, being developed (*by another*) *goes to a principal flavour, it, being so developed, greatly contributes to the heightening of that principal flavour.*

Thus the Erotic, by conferring upon the Pathetic, the power of being so prominently helpful to the sentiment of 'Love of the Deity,' has entitled itself to the position of being an ancillary to that sentiment.

Mammâta's Vritti on the verse क्षिप्तो &c. has been interpreted in various ways. Pradipa takes the whole Vritti as representing only one view, and for that purpose understands the word अथवा in it, in the sense of यतः. S. T. * even goes so far as to support that meaning by a quotation from Mâgha I. 29. Other commentators again, understand अथवा in its natural sense, and take the Vritti as representing two views. They, however, differ as to the nature of the views, represented by the two parts of the Vritti. According to Sârabodhinî † the first part of the Vritti represents the view that the verse is an example of (3) (a), whilst the second, that it is an example of (3)

---

* अथवेत्यस्ययसमुदायो यस्मादित्यर्थः "अथवा श्रेयासि केन तृप्यते" इत्यत्रेव ।—S. T.

† प्रथमपक्षे एकस्य द्वयम्, परपक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यमिति पक्षयोर्भेदः ।—Sâr.

(b). According to Kamalâkara, ‡ on the other hand, the first view is that the verse is an example of (3) (b), whilst the second, that it is an example of (3) (a). He takes पोषितेन in the sense of सहितेन.

Another interpretation also of this Vritti has been put forth by Vivarana. *

None of these interpretations are, however, free from objection. Even Pradîpa's interpretation is not satisfactory. For, in spite of S. T.'s † justification, of the use of अथवा in the sense of यतः, by a quotation from Mâgha, we may well ask the question:—why has Mammata used the word अथवा here in such a rare and out-of-the-way sense? He has used this word before in the second Ullâsa. But there the word has got its natural sense of 'or.'

The best interpretation of this Vritti in my opinion is that offered by the ancient commentators i. e. ‡ Sanketa and § Jayanta. According to them, the first part of the

---

* अथवेति । परिपोषितेन सहितेन । तेन करुणवच्छृंगारस्यापि तुल्यकक्षतया प्रभावांगत्वमिति भावः । आद्ये पक्षे विशिष्टमन्त्ये द्वयं समप्रधानमन्यांगमिति भेदः ।—Kam.

† ननु यथा च्छेदे औदासीन्येन खड्गनिर्माता तमुत्कर्षयन् वा शिल्पी नाङ्गं, यथा करुणमुत्कर्षयन्नपि शृंगारो नाङ्गिनि भावेऽङ्गमिति केवलकरुणस्यैव भावाङ्गतया तत्र शृंगारस्य औदासीन्यादित्याशंक्य पक्षान्तरमुपन्यस्यति—अथवेति । यथा केवलः खड्गः न च्छेदेऽङ्गं किन्तु निपातितः स इति निपातायितुश्छेदे ऽङ्गभावः, तथा केवलः करुणो नात्राङ्गतया विवक्षितः, किन्तु शृंगारेणोत्कर्षितः स इति तदुत्कर्षयितुः शृंगारस्यांगभावोऽक्षत इति सिद्धान्तः।—Mahesha.

‡ अथवेति । पूर्वस्मिन्पक्षे करुणं पुष्यन्नपि शृंगारः करुणस्यैवांगतां गतो न विरोधीति । तथाहि करग्रहणासहनादिनेर्ष्याशृंगारवृत्तांतः स्मर्यमाणः संप्रति विरुद्धतया शोकविभावतां प्रकृष्टां यातीति वाक्यार्थीभूतकरुणो विरुद्धेनापि शृंगारेण पोष्यते परतस्तु शृंगारपोषितेन करुणेनात्र मुख्यार्थ एव प्रभावातिशयः उद्भवतवः क्रियत इत्यर्थः ।—San.

§ अथवेति। प्रकारान्तरेण विरोधाभावमाह—शृंगारपोषितेनेति । शाम्भवशरवन्हिक्रियादर्शनात् पूर्वप्रणयकलहवृत्तांतस्मरणेनेदानीं विध्वस्तेन शोकविभावतां गच्छता पोषितो यः

Vritti represents the view that the verse is an example of (3) (*b*), and the second, that it is an example of स्मर्यमाणो विरुद्धो यः. In fact, the first part of the Vritti states that the Erotic is not opposed to the Pathetic, because, both of them are subordinate (अंग) to प्रभावातिशय (अंगि), the first indirectly, the second directly. The second part of the Vritti, however, states that the Erotic is not opposed to the Pathetic, because the former is subordinate (अंग) to the latter (अंगि) according to स्मर्यमाणो etc. When, now, this Pathetic, after it is thus nourished by the Erotic, becomes subordinate (अंग) to the मुख्यार्थ i. e. प्रभावातिशय, it greatly contributes to its heightenment.

The verse गुणः कृतात्म etc. also shows not what Pradîpa has said i. e. that the Erotic, by nourishing the Pathetic, has entitled itself to the position of being an ancillary to त्रिपुरविषयकरतिभाव, but that when the Pathetic, being so nourished by the Erotic, becomes an अंग of त्रिपुरविषयकरतिभाव, it greatly contributes to the heightenment of that भाव.

The nature of a flavour has been before * *set forth* as " that state of mind," in which the consciousness of everything else is lost. *Thus, no two flavours coming (into consciousness at one and the same time), no opposition is possible between them; nor is the relation of the Principal and the Subordinate also possible. The term* रस *must, therefore,* by regular derivation from रस् to taste, *be taken to mean here* ' that which is tasted,' *a Permanent Mood* ' (स्थायिभाव); and although in अयं स रशनोत्कर्षी &c. Love (रति) is not even a Permanent Mood, but is an

---

करुणस्तेनमुख्य एवार्थस्त्रिपुरविषयरतिरूपः उद्भटबलः क्रियते। यथा 'अयं स रस' इत्याद्युदाहृतविषये तथाऽत्रापि। यथा आर्द्रापराधः कामी व्यवहरति तथा त्रिपुरयुवतीनां शांभवशराग्निर्व्यवहितवानित्यपि न विरोधः।—Jayanta.

* Vide Vritti on Kârikâ V. Ullâsa IV.

Accessory only of the Pathetic, yet the designation of a Permanent Mood has been bestowed upon it in order to mark its predominance over the other Accessories of the Pathetic mentioned in the verse.

The word आद्य in शब्दाद्याः in the first Kârikâ, includes, as Mammata has distinctly said in his Vritti on that Kârikâ, वर्ण and रचना. From this, it appears that he restricts the sense of शब्द to पद and वाक्य. The ground on which he must have made this restriction, has been indicated by Pradîpa (vide text page 2 line 9). According to Mammata, therefore, a fault resides in a वर्ण, and a रचना also, as it resides in a पद, a वाक्य, &c. But he has, nowhere in the seventh Ullâsa, separately treated of these two kinds of faults. He has, however, separately treated पदैकदेशदोषाs which are not mentioned in this Kârikâ.

From this, Pradîpa appears to think that these पदैकदेशदोषाs, which are treated by Mammata, are nothing but वर्णदोषाs which are referred to in this Kârikâ, but which are not treated by him. He, therefore, includes पदांशदोषाs under शब्ददोषाs (Vide text page 4 line 9). From this, it appears that he is not satisfied with the ground which he himself has suggested for restricting the sense of शब्द to पद and वाक्य. It is again doubtful whether this ground of restriction was ever present to Mammata's mind. For, in his comments on the examples of पदैकदेशदोषाs, he says :—अत्र मत्ताशब्दः, अत्र पूयशब्दः; अत्र प्रेतशब्दः. Here he applies the word शब्द to मत्ता, पूय, and प्रेत. Now if he means to restrict the sense of शब्द to पद and वाक्य, he ought not to apply the word शब्द to मत्ता, पूय and प्रेत, which are पदैकदेशाs. The fact, however, that he does apply it to मत्ता &c. shows that the above ground of restriction was not present to his mind. Nor does it seem possible to suggest any other ground for this restriction. It is, perhaps, for this reason that Pradîpa puts पदैकदेशदोषाs under शब्ददोषाs.

Pradîpa omits रचनादोषाs from his classification, because, an arrangement of letters, words &c. is not different from letters, words &c., and therefore the faults of the former are of course included under those of the latter.

There now remains one more question to be considered in connection with this उल्लास. It has been already noted that, according to Pradîpa,

'faultlessness' is the most important characteristic of a poem; so much so that a poem, however excellent, is declared to be devoid of charm, if vitiated by a single fault. Now if we accept this view, there will remain nothing or very little that will deserve the name of poetry. We must, therefore, put some limitation upon this view. The limitation is given by the Prabhâ,* which says:—

A fault is defined to be that which obstructs the desired apprehension. The desired apprehension is the apprehension of the beauty of a suggested (sense), or an expressed sense that may be intended by the poet in a particular verse. The abovementioned faults vitiate a poem, only when they obstruct this apprehension. In न्यक्कारो ह्ययम् &c., although there is a fault, yet there is also apprehension of the beauty of the suggested sense intended by the poet. Hence, the verse deserves to be called poetry. As for the criterion to decide when these faults obstruct the desired apprehension and when they do not, we say that it is a man's own (cultivated) consciousness. If a man of a poetic sensibility does not perceive the beauty of a verse owing to the presence of a fault there, to him that verse is faulty, to others it is not. The verse न्यक्कारो ह्ययम् &c. is given as an example to him, who does not perceive the beauty of the suggested sense of the verse, on account of the presence of the fault अविमृष्टविधेयांश.

---

* दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम्। तच्चानुभवबलात्तत्तद्व्यंग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चेति 'न्यक्कारः' इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवान्न काव्यत्वक्षतिः। यस्य च न व्यंग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम्।—Pr.

शुद्धिपत्रकम्.

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्धम्.
२	२४	**सः** ।
३	१२	सिद्धम्, इ
३	२२	स्तद्वत् । स
३	२२	ज्ञानम् ।
५	१६	योग्यत्वम् ।
५	२३	दुष्टत्वम्,
६	२४	माधुर्यवच्छांत
७	२५	ध्वनितम् ।
७	२५	छन्दः) ।
९	१९	चिन्त्यम्, य
१०	२०	सम्भवात् ।
११	४	**हिशब्दः** ॥
११	२६	तद्वद्वौर
११	२९	न्वयात् । ना
१२	२०	**आपदाम्** ।
१२	२०	रूपाणाम् ।
१३	२५	। न ।
१४	१७	शब्दः । एष
१४	२०-२१	यस्य, जङ्घाकाण्डं ऊरु
१४	२६	लावण्यम् ।
१७	११	त्युक्तं न
१८	२९	प्रयुक्तः
१९	१३	कलममहि
१९	२१	**सर्वैः** । विद
१९	२४	मुखम् । तपनीयं स्वर्णम् ।
२१	५	अत्रात्रिलो
२१	१६	प्यत्रिलो
२२	७	मुक्ता–’
२३	२	**पयन्ती**
२३	२१	दाम माला
२४	१८	त्रिलोचने इत्य
२४	२०	त्यन्वयः, उ

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्धम्.
३१	१६	अध्यैष्ट अधी
३२	४	दनमिह ॥
३३	४	तेऽन्यै
३३	२६	प्रवृत्त्यर्थ
३४	३	प्रतीतावम
३४	१२	पावनो
३५	२०	समस्तं दी
३५	२५	सूर्य
३७	२२	जयात् । (शार्दूलविक्रीडि- तं छन्दः) । **अरि**
३७	२३	वार्थः । **वृद्ध**
३९	२०	वो वा । सोऽतिथि
३९	२२	**प्रक्रान्तम्** । अतिथि
४०	५	**द्वयमपि गम्य**
४०	२३	तत्सम्बोधनम् ,
४१	११	यच्छब्दः ।
४२	९	साकाङ्क्षः ।
४५	२१	यत्पदे । वीप्सा तद
४६	१३	कृतमुत्पा
४७	२६	स्याप्यपकर्ष
४८	४	क्षीवार्थे[१]
४८	२६	दीपिका । (उपजातिश्छ- न्दः) । **सुप्र**
४८	२७	भावः । **आदा**
४८	३०	१ ज. क्षीवार्थेन.
४९	१९	भुवो
५०	१९	विजितः । त्रिपुर
५०	१९-२०	येन जित
५०	२५-२६	अर्हत्वं च योग्यता,सा च
५१	२३	संस्कारदृढी
५२	२२	कर्तृ । साधु
५३	१२	तुमर्हन्ती

पृष्ठ.	पंक्ति.	शुद्धम्.
५५	१८	तान्तरस्य
५७	१९	रयोरनुवृ
५९	१४	स्वादिष्ठता
६१	२२	भेदस्य । **इत्यर्थ इति ।**
६६	१८	मृन्मय
७०	८	हायन्या
७४	१८	मासछन्न
७५	७	**जङ्घाका**
८७	९-१०	कयोर्भेदा
९१	५	+ प्रोच्येवे
९१	१०	रस्य । चादीनां चा
९१	२९	+प्र. प्रोच्यैवे
९२	१४	शृङ्गारः
९२	२७	विधेया
९८	४	**हार्दिक्य शङ्कां**
९९	२६	सम्बोधनम्
९९	२७	२ **मात्स**
१००	२१–२२	यन्त्विति । किमूते
१०१	१६	द्रोणे हते
१०२	१७-१८	तवेदं केन प्र
१०२	२७	कलिकादर्शन
१०३	१९	शयेतिपर
१०४	२७	योगः सवि
१०६	२१	मात्रार्थं विना
१०७	४	**स्याश्मतै**
१११	१५	कथमपीति
१२८	३	**निःशेष**
१३९	११	तस्या एवा
१४१	११	मानीतो
१४६	५	**चिन्तायामेव**
१४७	७	**योपात्तं**
१४९	१	**रितो**

APPENDIX.

१५९	२३	**भोज०—असमर्थम्**
१६४	७	पूर्वार्धप्रतिपन्थी
१६५	१७	**वाम०—विसन्धि—(विश्लेष)** मेघा
१७०	२३	**" भग्नप्रक्रमम्**—गृहा-गृहाणि शबरा बान्धवां विन्ध्यभूः पुरी । सरितो दीर्घिकाः कष्टमाक्रीडाः काननानिनः " ॥ इत्यधिकमपेक्षितम्

उदाहरणानुक्रमणी.

१	१६	अपूर्वमधुरामोद.....११७
१	२२	पङ्क्त्युत्तरं "अलसवलितैः.....४९ "इत्यधिकमपेक्षितम्

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.				
24	6	for	अप्रयुक्तत्व	read	असमर्थत्व.
30	3	,,	विधेयांशत्व	,,	विधेयांशत्व.
47	5	,,	and infamy	,,	infamy and naked.
47	30	,,	जातिशेषो	,,	जातिविशेषो.
47–8	29–1	,,	In प्राभ्रभ्राट्..obtained;	,,	प्राभ्रभाड् has the power to express only "an excellent shiner in the sky", and thus does not necessarily mean " an excellent cloud".
48	5	after	not	add	necessarily.
48	28	—		omit	अत्रोपसर्ग...Sudhâ.
57	10	after	that	add	*in* तनोति योऽसौ.
57	13	after	therefore	add	*in* तनोति योऽसौ.
57	15	for	True what you say	read	*Then in this very example* (अत्रैव).
57	16	—		Omit	here also (i. e. तनोति &c.).
69	30	,,	other kinds	,,	the other kind
,,	31	,,	उपघाताऽ	,,	उपघात
,,	,,	,,	come	,,	comes
,,	,,	,,	other faults	,,	another fault i. e. लुप्तविस०
84	17–18	for	हायिन्या	read	हायन्या.
85	5	,,	,,	,,	,,
129	3–4	Read the lines in *Italics*.			
133	18	—		Omit	(2).
137	18	for	अंधक	read	* अंधक.
137	30	—	—	read	* अंधक...शब्दो निहतार्थः अंधकशब्दस्य यादवेभ्योऽपि दैत्यविशेषे प्रसिद्धिबाहुल्यात् ।–S. T.
138	5	for	Here, the words	read	*Here, the words*

Page.	Line.				
138	7–8	for	intimate a coming inauspicious event	read	*intimate a coming inauspicious event.*
140	27	for	लाटानुप्रास	read	लाटानुप्रास.
142	23–24	for	to produce a con-firmed belief	read	*to produce a con–firmed belief.*
152	3	for	sages &c.	read	sages.
152	6	for	Character".	read	Character.
152	10	for	described.	read	described. "
168	28			add	or rather we may suppose that both Mammata and Pradîpa regard पदैकदेशदोषाs as distinct from वर्णदोषाs. That Mammata regards पदैकदेशाs as distinct from वर्णाs appears from Ullâsa IV, where he says पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः. He thus appears to include पदैकदेश under शब्द here, since he restricts the word आद्य to वर्ण and रचना only. Hence we may account for Mammata's application of the word शब्द to मत्ता, प्रेत, &c. Hence also we may account for प्रदीप's inclusion of पदैकदेश under शब्द (vide page 4 line 9). The definition of शब्द, however, which Prdipa has given on page 2 line 9 does not apply to पदैकदेशाs, since such पदैकदेशाs as द्धयै, ब्ध्यै, have got no meaning. If, therefore, we are to suppose Mammata to include पदैकदेशाs under शब्द, we must reject this definition of शब्द. The fact that Mammata distinguishes शब्द from वर्ण and रचना may be accounted for by supposing that under the former he means to include the principal divisions and under the latter, the minor divisions of शब्द. वर्णदोषाs (faults of letters) and रचनादोषाs (faults of style) मम्मट does not mention separately, because they are included under such faults as प्रतिकूलवर्ण &c.